

Koninklijke Zuid-Nederlandse
Maatschappij voor Taal- en
Letterkunde en Geschiedenis

Handelingen

LXXIII 2019

Redactie: Melissa Farasyn

Gent 2020

De Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis werd opgericht in 1870 als *Zuidnederlandse Maatschappij van Taalkunde* onder het voorzitterschap van prof. dr. J.F.J. Heremans. Aanvankelijk bedoeld als een “Academie van taalkunde” is ze de eerste Nederlandstalige wetenschappelijke vereniging in België en wil ze het Nederlands als wetenschapstaal veiligstellen. Vanaf 1923 werd het arbeidsveld tot de Letterkunde en de Geschiedenis verruimd; vanaf 1950 vormen de Klassieke Studies een vierde sectie.

De lezingen van de leden op de vergaderingen in maart en oktober kunnen, samen met andere bijdragen, in de *Handelingen* worden gepubliceerd. Alle manuscripten worden onderworpen aan de beoordeling door ten minste twee externe en anonieme referenten.

De auteurs bezorgen de redactiesecretaris een persklaar manuscript (elektronische versie), dat in principe de omvang van 15 pagina's niet mag overschrijden. Zij stellen hun tekst op volgens de richtlijnen voor publicatie die te vinden zijn op de webpagina van de Zuid-Nederlandse (www.kzm.be); nadere informatie kan bij de redactiesecretaris worden ingewonnen.

Wetenschappelijk comité: em. prof. dr. Gustaaf Janssens (KU Leuven), prof. dr. Frans Hinskens (VU Amsterdam, Meertens Instituut), prof. dr. Dick de Boer (RUGroningen), prof. dr. Marcel Gielis (Universiteit Tilburg), prof. dr. Lia Van Gemert (Universiteit van Amsterdam), prof. dr. Philippe Hilgsmann (UCLouvain-la-Neuve), prof. dr. Jan Opsomer (KU Leuven), prof. dr. Dirk Sacré (KU Leuven), prof. dr. hab. Stefan Kiedroń (Uniwersytet Wrocławski), prof. dr. Guido Schepens (KU Leuven), prof. dr. Ralf Grüttemeier (Universität Oldenburg), prof. dr. Roland Willemyns (VUBrussel), prof. dr. Peter Van Nuffelen (UGent).

Redactie: prof. dr. Jürgen Pieters (UGent), prof. dr. Jacques Van Keymeulen (UGent), prof. dr. Gustaaf Janssens (KU Leuven), dr. Michael Auwers (UAntwerpen), prof. dr. Youri De Splenter (UGent), dr. Yanick Maes (UGent), prof. dr. Gert Pertoens (KU Leuven), dr. Karlien Franco (KU Leuven), Isabeau De Smet MA (KU Leuven), dr. Melissa Farasyn (UGent); lic. Guido Vander Sande.

Redactiesecretaris: dr. Melissa Farasyn, Universiteit Gent, Vakgroep Taalkunde, Blandijnberg 2, B-9000 Gent.

E-mail : melissa.farasyn@ugent.be

Webadres: www.kzm.be

Uitgegeven met de steun van de Universitaire Stichting.

Verantwoordelijke Uitgever (VU)

Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis
Blandijnberg 2
9000 Gent

Melissa Farasyn
redactiesecretaris

ISSN 0774-3254

Inhoud

De rol van de Schelde in het Romeins transportsysteem (50 v.Chr. – 410 n. Chr.)	3
Toon BONGERS	
“Au cœur d’un amoureux, plus fidèle qu’heureux”: <i>airs de cour</i> in zeventiende-eeuwse Zuid-Nederlandse liedhandschriften in de Gentse Universiteitsbibliotheek	33
Tine DE KONINCK	
Het Judeo-Grieks en de woordenlijst uit MS <i>Vat. ebr 423</i>	47
Niels DE RIDDER	
Regionale variatie in Middelnederlandse spellingsystemen	65
Chris DE WULF	
Naar een pluricentrische <i>Algemene Nederlandse Spraakkunst</i>	85
Het gebruik van productiedata voor de beschrijving van nationale variatie	
Arne DHONDT, Timothy COLLEMAN, Johan DE CALUWE en Gauthier DELABY	
De interactie tussen gender en homofoondominantie bij dt-fouten in de informele online communicatie van jongeren	135
Hanne SURKYN, Dominiek SANDRA en Reinhild VANDEKERCKHOVE	
Met het hoofd in de <i>Cloud</i>	155
Het digitale sublieme in de Vlaamse en Nederlandse roman	
Ruben VANDEN BERGHE	
Over de auteurs	173
Werkzaamheden 2019	177
Bestuur 2019	179

De rol van de Schelde in het Romeins transportsysteem (50 v.Chr. – 410 n. Chr.)¹

Toon BONGERS

Abstract

Archaeological sources make it impossible to deny that rivers served as pathways in the past. Conversely, the role of inland waterways in the Roman transport economy of northern Gaul has received little scholarly attention. This paper introduces a historical-archaeological study of the transport network of the Roman-era Scheldt basin (present-day north-western Europe), with an emphasis on the role of waterways. As a starting point, this study works from the hypothesis of an integrated transport network, in which rivers, roads, and seaways link up to form a single system.

1. INLEIDING

Archeologische bronnen laten duidelijk zien dat waterwegen in de Romeinse periode gebruikt werden om grote hoeveelheden goederen te transporteren over lange afstanden. Desondanks heeft dit onderwerp, met uitzondering van de Rijn,² nog maar weinig academische aandacht gekregen in Noord-Europa. De rol van waterwegen wordt als evidentie aanvaard, maar de voorwaarden en implicaties hiervan voor het ruimere transportnetwerk worden zelden in rekening gebracht. Deze paper bestudeert het transportsysteem in het Scheldegebied tussen 50 v.C. tot 410 n.C., met bijzondere aandacht voor de waterwegen, om zo dit hiaat voor deze regio opvullen

Net als landwegen hadden rivieren nood aan onderhoud en infrastructuur om efficiënt te kunnen fungeren als transportroute. Daarom presenteren we een reconstructie van het Romeinse transportnetwerk, gesteund op archeologische en geofysische data. Deze reconstructie toont bevaarbare secties van waterwegen, nederzettingen, infrastructuur, en Romeinse landwegen. Dit fysieke

¹ Deze studie maakt deel uit van een doctoraatsonderzoek aan de Universiteit Gent dat de rol van waterwegen in het Romeinse transportsysteem bestudeert. In het bijzonder wordt gekeken naar de stroomgebieden van de Schelde, Maas, Saône en boven-Rhône tussen 50 v.Chr. en 400 n.Chr. Dit onderzoek is mogelijk gemaakt door het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek – Vlaanderen (FWO). Hierbij wil ik mijn promotor Prof. Dr. Koenraad Verboven (Vakgroep geschiedenis – Onderzoekseenheid Roman Society Research Center) en mijn copromotor Prof. Dr. Wim De Clercq (Vakgroep archeologie – Onderzoekseenheid Historische Archeologie van NW-Europa) bedanken voor hun hulp in de totstandkoming van deze paper. Daarnaast wil ik graag Dr. Harm-Jan Pierik (Universiteit Utrecht – Aardwetenschappen), Dr. Sibrecht Reniere (Universiteit Gent – Onderzoekseenheid Historische Archeologie van NW-Europa), en Dr. Frank Gelaude (Universiteit Antwerpen – Afdeling Erfgoed) bedanken voor hun opmerkingen. In het bijzonder wil ik Dr. Pau de Soto (Catalaanse Instituut voor Klassieke Archeologie – ICAC) bedanken voor zijn hulp met de kostenanalyses. Ten slotte, ben ik de reviewers dankbaar voor hun waardevolle commentaren. Alle resterende fouten zijn de mijne. Tenzij anders vermeld zijn alle Nederlandstalige vertalingen door Koen Verboven.

² Franconi 2014; Franconi 2016; Franconi en Green 2019; Franconi 2020.

netwerk wordt aangevuld met epigrafische data over *agents* en bijkomende archeologische data omtrent vondstverspreiding en economische activiteiten.

Deze studie vertrekt vanuit de hypothese van een geïntegreerd transportsysteem, waarin waterwegen, landwegen, en zeeën samen één systeem vormen. Vanuit deze hypothese zullen kostenanalyses uitgevoerd worden van enkele cruciale sites: *Bagacum*, *Ganuenta*, Pommeroeul, en *Turnacum*. Deze analyses visualiseren de hypothetische kosten om goederen te transporteren vanuit één punt naar de rest van het netwerk.³

2. DE FYSIEKE OMGEVING – HET GEBIED ROND DE SCHELDE

De Schelde ontspringt in Noord-Frankrijk, nabij Gouy-Le-Catêlet.⁴ Vanaf hier meandert de rivier 360 km noordwaarts, via België, om in Zeeland uit te monden in de Noordzee.⁵ Dit meanderende patroon is kenmerkend voor een vlakterivier met gering verval.⁶ De Schelde doorkruist verschillende landschappen: de vruchtbare gronden in Noord-Frankrijk, de kalksteenmassieven ter hoogte van Doornik, de minder vruchtbare Pleistocene zandgronden (Vlaamse Vlakte), en het moerassig veenlandschap aan de Noordzeekust.⁷

In de Romeinse periode was de benedenloop van de Schelde significant anders: de meer noordelijk gelegen en momenteel ingedamde ‘Oosterschelde’ was toen de enige verbinding met de zee. De huidige Scheldemonding (Westerschelde) was toen wellicht niet meer dan een inbraakgeul.⁸ Daarnaast lag de kustlijn enkele kilometers verder naar het westen.⁹ In de laat-Romeinse periode (275 – 410 n.Chr.) vindt een algemene vernatting plaats, waardoor delen van Noord-Frankrijk en Zeeland onder water komen te staan.¹⁰

De algemene kenmerken van de Schelde zijn niet drastisch veranderd;¹¹ toch is de rivier veelvuldig aangepast door mens. Zo vinden de eerste indijkingen plaats in de tiende eeuw en worden in 1458 de eerste meanders rechtge-

³ Om de Schelde correct te kunnen positioneren in het supra-regionale transportnetwerk zijn enkele geografische uitbreidingen gedaan: het stroombekken van de Schelde is aangevuld met de Noordzeekust en delen van Noord-Frankrijk. Daarnaast zijn in de netwerkanalyse de rivieren Maas en Somme meegenomen. De site-inventaris bevat eveneens locaties uit Noord-Frankrijk, maar bevat geen sites uit het Maasgebied. De uitzondering hierop is *Atuatuca Tungrorum* (Tongeren). De Romeinse sites uit het Maasbekken zijn het onderwerp van een volgende studie.

⁴ Sevrin 1990, 52; Suttor 2011, 852; Meire et al. 2015, 32.

⁵ Van Gucht 1990; Sevrin 1990; Antrop en Leroy 2001, 52; Gelaude 2018, 251; Afhankelijk van de publicatie wordt de lengte van de Schelde bepaald op 350, 355 of 360 km.

⁶ Van Gucht 1990, 2; Voor een beschrijving van het historisch verloop van de Schelde zie: Sevrin 1990.

⁷ Sevrin 1990; Antrop en Leroy 2001, 53; De Clercq en van Dierendonck 2009, 35-39.

⁸ Vos en van Heeringen 1997, 50-79; De Clercq 2009, 139-72; De Clercq en van Dierendonck 2009, 36; Vos 2015, 82-94. Voor een overzicht van de ontwikkeling van de Westerschelde in de zestiende eeuw zie: Vos 2015, 88-89.

⁹ De Clercq 2009, 150.

¹⁰ Vos en van Heeringen 1997, 34, 64-68; De Clercq en van Dierendonck 2009, 36-37, 66-67; Vos 2015, 65-66, 75-76.

¹¹ Suttor 2011, 851

trokken in Oudenaarde.¹² De aanpassingen uit de negentiende en twintigste eeuw zijn het meest bepalend geweest voor het huidige uitzicht.¹³

Het stroombekken van de Schelde is ongeveer 22.000 km² groot.¹⁴ Enkele belangrijke zijrivieren zijn de Leie, Scarpe, Haine, Rupel, Durme en Dender.¹⁵ Al deze rivieren zijn regenrivieren, wat betekent dat ze voor hun debiet grotendeels afhankelijk zijn van regenwater. Dit heeft als gevolg dat droge en warme periodes een lage waterstand veroorzaken en bij (langdurig) natte periodes treedt de rivier buiten haar oevers.¹⁶ Daarnaast is het debiet van de Bovenschelde (van haar bron tot Gent) gemiddeld 70 m³/s, maar dit schommelt tussen 5 en 141 m³/s. De Leie, de grootste zijrivier, vertoont nog grotere schommelingen, nl. tussen 1 m³/s en 200 m³/s.¹⁷

Naast het debiet speelt ook verval een belangrijke rol. Het gemiddeld verval van de Bovenschelde bedraagt 13 cm/km,¹⁸ maar ook dit cijfer varieert: zo is het tussen Cambrai en Valenciennes 1,47 m/km (relatief hoog) en stroomafwaarts vanaf Dendermonde slechts 1,8 cm/km (relatief laag).¹⁹ Ook de breedte van de rivier wordt stroomafwaarts groter: aan de bron is deze slechts enkele meters;²⁰ vanaf Valenciennes 30 m; in de buurt van Gent, na de samenvloeiing met de Leie, 50–65 m,²¹ ter hoogte van Antwerpen 450 m; en aan de monding wordt een breedte van 5 km vastgesteld.²² Qua diepte spreken de bronnen uit 1835 over 1.6 m tussen Cambrai en Valenciennes, 1.9 m tussen Valenciennes en Condé, en 6 m in Antwerpen.²³ Kortom, de Schelde is een relatief bescheiden rivier vergeleken met andere West-Europese stromen, zoals de Seine of de Rijn.²⁴ De resten van een Romeins vrachtschip uit Pommeroeul (infra) tonen aan dat er bij haar constructie rekening is gehouden met deze specifiek hydrologische kenmerken.²⁵

¹² Suttor, 851 en 853.

¹³ Ibid.; Sevrin 1990, 21, 43-44, 46.

¹⁴ Sevrin 1990, 15; Antrop en Leroy 2001, 52; Suttor 2011, 851-52; Gelaude (2018, 251) geeft een overzicht van de verschillende publicaties en bijhorende oppervlakte van het Scheldebekken. De cijfer zijn respectievelijk: 21 000 km², 21 863 km², 22 116 km², en 23 250 km².

¹⁵ Antrop en Leroy 2001, 52; Meire et al. 2015, 35-37.

¹⁶ Gelaude 2018, 42.

¹⁷ Gelaude 2018, 251.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Suttor 2011, 853.

²⁰ Van Gucht 1990, 8.

²¹ Suttor 2011, 851.

²² Meire et al. 2015, 191-93.

²³ De Rive 1835, 25.

²⁴ Gelaude 2018, 42.

²⁵ Suttor 2011, 851, 858-64 en 867. In totaal zijn de resten van drie schepen geïdentificeerd, waarvan één boomstamkano en één praam konden worden geconstrueerd worden. Zie De Boe 1978, De Witte 1984, en Thiébaux 2011.

3. OVERZICHT TEKSTUELE BRONNEN SCHELDEGEBIED

De oudste ons resterende vermelding van de Schelde is afkomstig uit Caesars *De Bello Gallico*: “Zelf besloot hij met de overige drie [legioenen] naar de rivier de *Scaldis* te gaan, die in de Maas uitmondt, en de verst gelegen delen van de Ardennen [...]”²⁶ Deze passage is problematisch aangezien de Schelde niet uitmondt in de Maas. Er zijn er twee mogelijke verklaringen hiervoor: ofwel alludeert Caesar naar de Samber (*Sabis*); ofwel verwijst hij naar een later verdwenen verbinding tussen de Schelde en de Maas.²⁷ Een dergelijke verbinding is vaak vooropgesteld,²⁸ maar tot nu toe enkel op basis van archeologische gegevens.²⁹ Geologisch bewijsmateriaal is dus (nog) niet gevonden.³⁰

Enkele decennia na het opstellen van de *De Bello Gallico* spreekt Strabo gunstig over het dichte netwerk van rivieren in Gallië en de mogelijkheden die dit biedt voor het transporteren van goederen:

- (1) “Dit hele gebied wordt bevoeid door rivieren, sommige stromen vanuit de Alpen, sommige vanuit de Cevennen en de Pyreneeën; en sommige monden uit in de Oceaan, sommige in Onze Zee. De streken waardoor ze vloeien zijn meestal vlaktes en heuvels, met bevaarbare waterwegen. Zo van nature gunstig zijn de stromen ten aanzien van elkaar gelegen dat transport [mogelijk is] vanuit elke zee naar elke zee, waarbij de lading [telkens] maar een klein stuk en moeiteloos doorheen vlaktes over land vervoerd wordt, maar voor het grootste stuk over rivieren: over sommige stroomopwaarts, over andere stroomafwaarts.”³¹

Ondanks dat Strabo veelvuldig rivierkenmerken bespreekt in zijn *Geographika*,³² vermeldt hij de Schelde niet. De rivier komt weer in beeld bij Plinius de Oudere die deze tot drie maal toe gebruikt als geografische afbakening in zijn beschrijving van de volkeren van Noord-Gallië.³³

²⁶ Caes. *Gal.* 6.33: ipse [Caesar] cum reliquis tribus ad flumen Scaldem, quod influit in Mosam, extremasque Arduennae partis ire constituit [...].

²⁷ Vos en van Heeringen 1997, 66-67.

²⁸ Vos en van Heeringen 1997, 66; infra n. 29.

²⁹ de Bruin 2012, 150; de Bruin et al. 2012, 138-39; Jansma et al. 2014, 403.

³⁰ Vos en van Heeringen 1997, 66-67; Vos 2015, 86-87; Jansma et al. 2017, 35-37; pers. comm. Dr. H. J. Pierik (Universiteit Utrecht) 4 november 2019.

³¹ Strab. 4.1.2: “*ἅπαντα μὲν οὖν ἐστὶν αὕτη ποταμοῖς κατάρρυτος ἡ χώρα, τοῖς μὲν ἐκ τῶν Ἄλπεων καταφερομένοις τοῖς δ’ ἐκ τοῦ Κεμμένου καὶ τῆς Πυρήνης, καὶ τοῖς μὲν εἰς τὸν ὠκεανὸν ἐκβάλλουσι τοῖς δὲ εἰς τὴν ἡμετέραν θάλατταν. δι’ ὧν δὲ φέρονται χωρίων, πεδία ἐστὶ τὰ πλεῖστα καὶ γεωλοφία διάρρους ἔχουσαι πλωτοῦς. οὕτως δ’ εὐφυῶς ἴσχει τὰ ρεῖθρα πρὸς ἄλληλα ὥστ’ ἐξ ἐκατέρας τῆς θαλάττης εἰς ἐκατέραν κατακομίζεσθαι, πορευομένων τῶν φορτίων ἐπ’ ὀλίγον καὶ διὰ πεδίων εὐμαρῶς, τὸ δὲ πλεόν τοῖς ποταμοῖς, τοῖς μὲν ἀναγομένων τοῖς δὲ καταγομένων.*”

³² Campbell 2012, 49.

³³ Campbell 2012, 49: Het gebruik van rivieren als geografische markering komt veelvuldig voor bij Romeinse auteurs, o.a. ook in Caesar’s *De Bello Gallico*.

- (2) “Langs heel de zee[kust] tot aan de rivier de Scaldis wonen Germaanse volkeren, [over uitgestrekte gebieden waarvan] de omvang geenszins te uit te leggen valt: [...]”³⁴
- (3) “Heel Gallia, in één benaming Comata genoemd, is verdeeld in drie soorten volkeren, bovenal gescheiden door rivieren: van de Scaldis tot aan de Sequana Belgica, [...]”³⁵
- (4) “In het verste [deel], vanaf de Scaldis wonen de Texuandri, onder verschillende namen, dan de Menapii, de Morini, de Oromarsaci naast de *pagus* die Chersiacus genoemd wordt, de Britanni, de Ambiani, de Bellovacii, de Bassi; in het binnenland de Catoslugi, de Atrebatenses, de vrije Nerviërs, de Veromandui, de Suaeconi, de vrije Suessiones.”³⁶

Ptolemaeus verwijst in zijn *Geographia* naar de monding van de *tabula* rivier.³⁷ Deze rivier was gelegen tussen *Gesoriacum* (Boulogne-sur-Mer) en de monding van de Maas, waardoor Müller deze identificeert als de Schelde.³⁸

Vervolgens is het wachten tot het einde van de derde eeuw vooraleer weer over de Schelde wordt geschreven. Ditmaal in een lofrede op Keizer Constantijn en zijn veldtochten in Noord-Gallië:

- (5) “Hoewel die regio door Uw goddelijke campagnes, Caesar, bevrijd en gezuiverd werd, door welke de Scaldis stroomt in [haar] meanderende gangen, en welke de Rijn omhelst met zijn twee armen; het is nauwelijks land [te noemen] als ik het met zo’n gewaagde uitdrukking mag zeggen.”³⁹

Het *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti*,⁴⁰ een routebeschrijving uit de derde eeuw, en de *Tabula Peutingeriana*,⁴¹ een vijfde-eeuwse Romeinse

³⁴ Plin. *Nat.* 4.98: “Toto autem mari ad Scaldim usque fluvium Germaniae accolunt gentes haud explicabili mensural: [...]”

³⁵ Plin. *Nat.* 4.105: “Gallia omnis Comata uno nomine appellata in tria populorum genera dividitur, amnibus maxime distincta: a Scalde ad Sequanam Belgica, (ab eo ad Garunnam Celtica eademque Lugdunensis, inde ad Pyrenaei montis excursus Aquitanica, Aremorica antea dicta).”

³⁶ Plin. *Nat.* 4.106: “A Scaldi incolunt exera Texuandri pluribus nominibus, dein Menapi, Morini, (Oromarsaci iuncti pago qui Chersiacus vocatur, Britanni, Ambiani, Bellovacii Bassi; introrsus Catoslugi, Atrebatenses, Nervi liberi, Veromandui, Suaeuconi, Suessiones liberi.”

³⁷ Ptol. *Geog.* 2.9.9: Ταβούλα ποταμού ἔχβολαί.

³⁸ Ptolemaeus en Müller 1883, 220-21.

³⁹ *Pan. Lat.* VIII(V).8.1: Eumenius, Pan. Constantio Caesari, 1 maart 297: “Quamquam illa regio diuinis expeditionibus tuis, Caesar, uindicata atque purgata, quam obliquis meatibus Scaldis interfluit quam que diuortio sui Rhenus amplectitur, paene, ut cum uerbi periculo loquar, terra non est.”; De Clercq en van Dierendonck 2009, 67; Nixon en Saylor Rodgers 2015, 120; met dank aan Dr. Jeroen Wijnendaele voor het vinden van deze passage.

⁴⁰ *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti* W.376.8

⁴¹ *Tabula Peutingeriana* Kaartblad 1 (ten oosten van *Turnacum*); Rathmann 2018, 36-37

(reis-)kaart, verwijzen enkel indirect naar de Schelde via het toponiem: “*Pontes Caldis*” (het huidige Escautpont in Noord-Frankrijk). Deze kan gelezen worden als “*Ponte Scaldis*”, wat verwijst naar een brug (*pons, -tis*) over de Schelde.

Het is wachten tot na de Romeinse periode vooraleer auteurs specifiek spreken over varen op de Schelde. Gregorius van Tours schrijft in de zesde eeuw over de Merovingische koning Cloderic: “‘Luister wat er gebeurde’, zei hij, ‘toen ik langs de rivier de Scaldis voer’, [...]”⁴² Jonas van Bobbio spreekt in zijn *Vita Columbani* over het moment dat hij de heilige Amandus vergezelde tijdens een tocht op de Schelde (ergens tussen 639 en 642 n.Chr.): “[...] ofschoon de stromende Scarpe mij in roeibootjes en de Schelde per barge, zachte wegen banend, drie jaar langs de kusten van de Oceaan voerde.”⁴³ Tenslotte, komt de naam *Scaldis* voor in een gedicht van de zesde-eeuwse dichter Venantius Fortunatus⁴⁴ en op vier vroegmiddeleeuwse kloosterlijke oorkondes als *Scald(e)*.⁴⁵

Samengevat kan gesteld worden dat de geschreven bronnen over de Schelde zo goed als geen nut opleveren voor de studie van (rivier)transport.

4. HET TRANSPORTNETWERK

Het transportnetwerk bestaat uit drie modi: 1) zeetransport, 2) riviertransport, en 3) landtransport. De (veranderende) kustlijn en de locatie van de Noordzee zijn afgeleid uit archeologische en paleogeografische studies.⁴⁶ Uit het bestand van hedendaagse rivieren zijn diegene geselecteerd die op basis van cartografische, archeologische, of historische data waarschijnlijk bevaarbaar waren gedurende de Romeinse periode.⁴⁷ Dit blijft uiteraard een benadering. Romeinse landwegen zijn algemeen op te delen in drie klassen: hoofdwegen (*via publicae*), lokale wegen (*viae vicinales*), en private (*viae privatae*) en militaire

⁴² Gregorius Turonensis, *Historiam Libri X, Liber II*, 40: “‘Audite, quid contingerit. Dum ego’, inquit, ‘per Scaldem fluvium navigarem’, [...]”;

⁴³ Jonas Bobiensis, *Vitae Columbani Libri II*: “[...] quamquam me et per triennium Oceani per ora vehit et Scarbea lintris abacta ascoque Scaldeus molles secando vias.”; Een ‘ascus’ is waarschijnlijk een groot vaartuig van esenhout (Van Uytvanghe 1981, 29); Suttor 2011, 855-56.

⁴⁴ Venantius Fortunatus *Carmina* 7.4.15-16; Roberts 2009, 257.

⁴⁵ Gysseling en Koch 1950, 16, 18, en 130: “[...] hoc est monasterium nostrum cuius uocabulum est Hunulfocurtis in pago Kambrincense super fluuio Scald, [...]” (8 februari 685 n.Chr.); “[...] in loco noncupante Hunolfocurte super fluuio Scald monasterium uisi fuerunt edificasse, [...]” (1 april 686/687 n.Chr.); “[...] in pago Turnacense porcionem suam super fluuio Scalde in uilla noncupante Holinio et Merhas, [...]” (707 n.Chr.); “[...] in pago Tornacense in loco noncupante prope fluuio Scalde et fluuio Ruge Bacceningahem, [...]” (814/815-840 n.Chr.); Van Uytvanghe 1981, 27.

⁴⁶ Thoen en Baeteman 1987, 104 (met dank aan Michiel Dekoninck – Universiteit Gent – Vakgroep Geschiedenis); Vos en van Heeringen 1997; De Clercq en van Dierendonck 2009; De Clercq 2009; Vos 2015. De oorspronkelijke shapefiles zijn afkomstig van het Ancient World Mapping Center (CC BY-NC 3.0 licentie), die op hun beurt een digitalisatie zijn van de Barrington Atlas (2000).

⁴⁷ De oorspronkelijke shapefiles zijn afkomstig van het European Environment Agency (EEA). © EEA, Copenhagen, 2012.

wegen (*viae militares*).⁴⁸ De belangrijkste weg in het Scheldegebied is die van Boulogne naar Keulen, via o.a. Théroutanne, Arras, Cambrai, Bavay, en Tongeren. Deze centrale as is aangelegd tussen 20 en 10 v.Chr. en later, vnl. onder Claudius, uitgebreid.⁴⁹ Het verkregen netwerk is aangevuld met nederzettingen, waarbij enkel sites zijn gekozen die een centrale rol hebben in het transportnetwerk, nl. *capita civitatum*, *vici*, *castella* en *castra*, tempelcomplexen, en sites met een transport- of handelsfunctie (afb 1). Deze selectie vertegenwoordigt het transportnetwerk en niet het productienetwerk (steengroeven, zoutziederijen, *villae*, etc.). In de vroeg-Romeinse periode (50 v.Chr. – 70 n.Chr.) zien we de installatie van *capita civitatum* (i.e. *Castellum Menapiorum*, *Bagacum*, *Nemetacum*, en *Tarvenna*) en de opkomst van enkele civiele nederzettingen, naast vroege militaire kampementen.

In de midden-Romeinse periode (70 n.Chr. – 275 n.Chr.) bereikt het netwerk haar hoogtepunt. Het (noord)westelijke deel van het Scheldegebied vort samen met de kust van *Germania Inferior* en de Noordzee een militaire zone.⁵⁰ Zo heeft de *Classis Britannica* vanaf de eerste eeuw haar basis in Boulogne-Sur-Mer.⁵¹ Daarnaast controleren, misschien al vanaf de late eerste eeuw n.Chr., maar zeker vanaf 150 n.Chr., twee kust-*castella* de Scheldemonding: een op de zuidelijke oever (Oostkapelle-Oranjezon) nabij Domburg, en een ander op de noordelijke oever (Walcheren-Roompoot).⁵² Vanwege de invallen van de *Chauci* tussen 172 en 174 n.Chr. wordt de kustverdediging verder uitgebouwd, waarbij eerst in Aardenburg en later in Oudenburg twee *castella* bijkomen.⁵³

De laat-Romeinse periode (275 n.Chr. – 410 n.Chr.) omvat verschillende vergaande veranderingen. Zo is er een sterke daling in het aantal sites, voornamelijk in het noorden van het studiegebied (huidig Vlaanderen en Zeeland), naast een transformatie (inperking en versterking) van bestaande nederzettingen, in het bijzonder langs de weg Bavay-Keulen.⁵⁴ Daarnaast kent deze periode twee belangrijke militaire gebeurtenissen: de strijd tegen de usurperende Gallische en Britse keizers Postumus (260-280 n.Chr.) en Carausius (286-293 n.Chr.), en de Germaanse invallen vanaf het einde van de derde eeuw.⁵⁵ In 275 n.Chr. wordt het *castellum* van Aardenburg verwoest en ook de twee *castella*

⁴⁸ Brulet 2008, 64-68; de digitale bestanden van de landwegen zijn eveneens afkomstig van het Ancient World Mapping Center (CC BY-NC 3.0 licentie). Het noordelijk deel is aangevuld door Drs. Gerben Verbrugge (Universiteit Gent-Vakgroep archeologie). Zie Verbrugge, et al. 2017. Het oorspronkelijke bestand van AWMC is bestemd voor visualisatie, maar is aangepast voor het gebruik in ruimtelijke netwerkanalyse (infra).

⁴⁹ Brulet 2008, 64-68.

⁵⁰ Verboven 2018, 230; voor een overzicht en evolutie van de militaire aanwezigheid en installaties langs de Noordzeekust zie: Dhaeze 2009 en 2011.

⁵¹ Dhaeze 2011, 313-24.

⁵² De Clercq en van Dierendonck 2009, 62-63.

⁵³ De Clercq en van Dierendonck 2009, 62-63; Dhaeze 2009, 1231-37.

⁵⁴ Brulet 2008, 81-109, 237-53; De Clercq 2009, 173-196; Dhaeze 2009, 1239.

⁵⁵ Wightman 1985, 206-11; De Clercq en van Dierendonck 2009, 64; Brulet 2008, 229-36; Dhaeze 2009, 1238-39.

aan de Scheldemonding zijn niet meer actief.⁵⁶ Boulogne-Sur-Mer (niet langer de basis van de *Classis Britannica*) en Oudenburg blijven wel in gebruik, naast enkele kleinere installaties aan de Noordzeekust.⁵⁷ Ten slotte worden de provincies en *civitates* bestuurlijk hervormd onder Diocletianus, waarbij enkele *capita* worden verplaatst en zuidelijker komen te liggen (bv. *Turnacum* (Doornik) vervangt *Castellum Menapiorum* (Cassel) en *Camaracum* (*Cambrai*) vervangt *Bagacum* (Bavay)).⁵⁸

Naast scheepsresten (*infra*) zijn zee- en rivierhavens (afb. 1) het meest sprekende bewijs voor een transportnetwerk dat gebruik maakt van de beschikbare waterwegen. Deze (vaak houten) structuren zijn echter zeer kwetsbaar voor degradatie en worden vaak hergebruikt.⁵⁹ Mede hierdoor zijn havens niet altijd eenduidig te identificeren.⁶⁰ Hier volgt een overzicht van de geïdentificeerde havensites onderverdeeld in vier categorieën: bevestigde havensites; sites met een sterke indicatie van een haven, sites een beperkte indicatie, en aanlegsteigers verbonden aan een lokale nederzetting.⁶¹

De eerste categorie bevat sites die op basis van archeologische en historische bronnen aangeduid kunnen worden als haven. Het betreft de *vici* van (1) Doornik (*Turnacum*),⁶² (2) Pommeroeul,⁶³ en (3) Kortrijk (*Cortoriacum*),⁶⁴ het eerder besproken (4) Boulogne-sur-Mer (*Gesoriacum/Bononia*)⁶⁵ en (5) Brugge.⁶⁶ De tweede categorie bevat de site van (6) Colijnsplaat (*Ganuenta*)⁶⁷ gelegen op de zuidelijke oever van de toenmalige Scheldemonding.⁶⁸ Deze site, alsook (7) Domburg,⁶⁹ wordt deels op basis van epigrafische bronnen (*infra*) geïdentificeerd als haven met een supra-regionale functie.⁷⁰ Verder landinwaarts zijn in de *vicus* van (8) Kerkhove⁷¹ structuren aangetroffen die wijzen op een voormalige haveninstallatie aan de Schelde. (9) Amiens (*Samaro-*

⁵⁶ De Clercq en van Dierendonck 2010, 63; De Clercq 2009, 391-92.

⁵⁷ Vanhoutte 2007; De Clercq en van Dierendonck 2009, 66-67; Dhazez 2011, 299-308.

⁵⁸ Delmaire 2004; Brulet 2008, 53-54.

⁵⁹ Cronyn 1996, 246-51; Bazelmans et al. 2007, 13.

⁶⁰ Campbell 2012, 271.

⁶¹ Hierbij is enerzijds geen selectie gemaakt tussen rivier- of zeehavens. Sommige sites, zoals Colijnsplaat lagen landinwaarts, maar hadden toegang tot de Noordzee en een bevaarbare rivier. Brugge genoot een strategische landinwaartse positie, maar had een directe toegang tot de Noordzee. Anderzijds is er ook geen onderscheid gemaakt tussen havens met een voornamelijk civiele of militaire invulling, aangezien deze invulling doorheen de tijd verschuift.

⁶² Verslype 1998, 52-53; Corbiau 2000; Brulet 2008, 374.

⁶³ De Boe 1978.

⁶⁴ Despriet 2019, 117-118.

⁶⁵ Delmaire et al. 1994a, 211-301; Seillier 2007.

⁶⁶ Vlierman 2011; Hollevoet et al. 2019.

⁶⁷ Stuart en Bogaers 2001, 11-17; De Clercq en van Dierendonck 2009, 47-48.

⁶⁸ Vos en van Heeringen 1997, 64-65.

⁶⁹ De Clercq en van Dierendonck 2009, 61-63.

⁷⁰ Trimpe Burger 1973; Vos en van Heeringen 1997, 64-65; Stuart en Bogaers 2001, 11-17; De Clercq en van Dierendonck 2009, 47-48, 55-56, 62.

⁷¹ De Cock et al. 1996, 36-44; Corbiau 2000, 95-96.

briva),⁷² in het zuiden van het studiegebied, had waarschijnlijk eveneens een installatie voor het aan- of afladen van goederen van de Somme.

Sites in de derde categorie worden enkel gelinkt aan riviertransport. Een voorbeeld is de *vicus* van (10) Rumst,⁷³ gelegen aan de samenvloeiing van de Rupel, Nete, en Dijle, in de buurt van een Romeinse weg naar het noorden. Hier zijn o.a. een vermoedelijk militaire structuur, een dakpanstempel, en verschillende gestempelde tegels van de *Classis Germanica Pia Fidelis* (CGPF) aangetroffen.⁷⁴ De andere sites zijn: (11) Etaples,⁷⁵ (12) Westenschouwen,⁷⁶ (13) Bergen-op-Zoom,⁷⁷ (14) Wenduine,⁷⁸ (15) Rijmenam,⁷⁹ (16) Thiennes,⁸⁰ (17) Estaires,⁸¹ (18) Escautpont,⁸² (19) Walcheren-Roompot,⁸³ (20) Oostkappelle-Oranjezon,⁸⁴ en (21) Oudenburg.⁸⁵

Ten slotte, zijn in (22) Brussel,⁸⁶ in een voorheen onbekende arm van de Zenne, en in (23) Ramegnies-Chin, in een oude Schelde-arm, aanlegsteigers aangetroffen in de buurt van een nederzetting. Bij de laatste is ook een klein vaartuig aangetroffen.⁸⁷

Twee havens hebben eveneens scheepsresten onthuld. Bij opgravingen aan de haven-*vicus* van Pommerooul, langs de rivier de Haine, zijn de resten van verschillende vaartuigen uit de Romeinse periode ontdekt. Het grootste en best bewaarde exemplaar is 3 m breed, 18-20 m lang, en heeft een 67 cm hoge rand.⁸⁸ Deze relatief lage rand is een indicatie van de beperkte diepgang van het schip, waardoor het in staat was te varen op de ondiepe wateren van de Schelde en haar zijrivieren.⁸⁹ Het maximum laadvermogen wordt, naar analo-

⁷² Bayard 1999, 201; Bayard 2007; Laubenheimer en Marlière 2010, 217

⁷³ Jacobs en Sevenants 2010.

⁷⁴ Lauwers 1973; Jacobs en Sevenants 2010.

⁷⁵ Delmaire et al. 1994b.

⁷⁶ De Clercq en van Dierendonck 2009, 48.

⁷⁷ Vermunt et al. 2009.

⁷⁸ Gheysen et al. 2013.

⁷⁹ Lauwers 1973.

⁸⁰ Delmaire et al. 1996, 68 en 172.

⁸¹ Lemans 1994, 246-249.

⁸² Delmaire et al. 1996, 199-200.

⁸³ De Clercq en van Dierendonck 2009.

⁸⁴ De Clercq en van Dierendonck 2009.

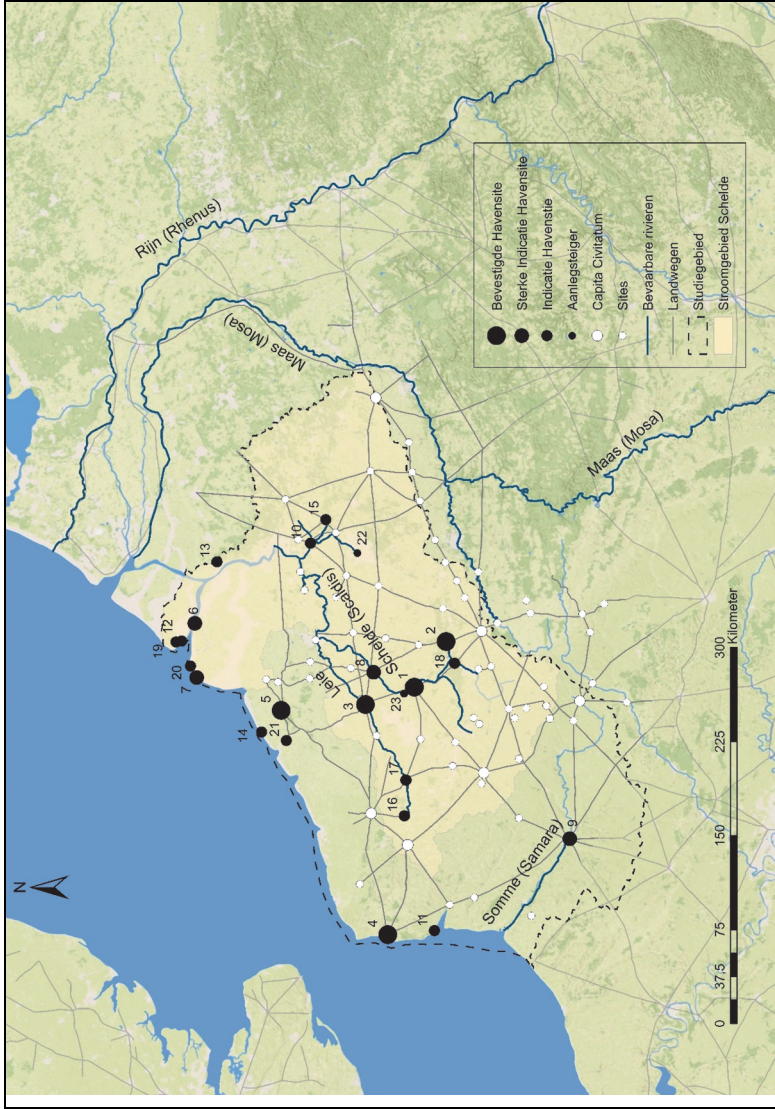
⁸⁵ Vanhoutte et al. 2014, 246.

⁸⁶ Niet gepubliceerde data Departement Archeologie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

⁸⁷ De Boe en Bernard 1986: een exacte datering van het vaartuig is niet bekend, maar op basis van het omliggende materiaal lijkt een datum tussen 50-200 n.Chr. aannemelijk. De beperkte dimensies (L 5,03 m x B 0,4 m x H 0,27 m) van het schip maken het ongeschikt voor het transport van zware ladingen en duiden eerder op een lokaal gebruik (in de visvangst).

⁸⁸ De Boe 1978, 24-26; De Boe 1980; Thiébaux 2011, 229-31; Suttor 2011. In totaal zijn één boomstamkano en twee transportaken (praam) geïdentificeerd. Enkel de laatste twee konden dendrochronologisch gedateerd worden: hout voor het hierboven beschreven schip is geveld tussen 197 en 217 n.Chr. De tweede praam heeft een terminus post quem van 137 n.Chr. (Thiébaux 2011, 229-231).

⁸⁹ Suttor 2011, 859.

Afbeelding 1: Overzicht van de havenstele uit Romeinse periode (50 v. Chr. – 410 n. Chr.) in het Scheldegebied en de kust van Noord-Frankrijk. Achtergrond: transportnetwerk uit de midden-Romeinse periode (70 n. Chr. – 270 n. Chr.) met waterwegen, landwegen, sites, en capita civitatum. Aangebeelde nummers zijn vermeld in de tekst.

gie met de Meern 1 (infra), tussen de 9 en 14 ton geschat.⁹⁰ In Brugge zijn ten slotte de resten van twee (zeewaardige) schepen aangetroffen⁹¹

5. ORGANISATIES EN INDIVIDUEN

De Romeinse aanwezigheid in Noord-Gallië zorgt voor de opkomst van een Gallo-Romeinse elite, waarvan sommigen een pre-Romeinse oorsprong hadden. Deze lokale elite bekleedde bestuurlijke of administratieve functies in de *civitates* of *vici* naar Romeins model. Er is weinig geweten over hun economische belangen, maar het is aannemelijk dat deze net als in andere regio's, zoals de *civitas Treverorum* of *Lugdunum*, rechtstreeks of onrechtstreeks samenhangen met (rivier-)handel.⁹² In het handelscentrum van Colijnsplaat (infra) treffen we mogelijk één raadslid (*decurio*) van de *Batavi*⁹³ en één *sevir augustalis* van de *Rauraci* aan.⁹⁴

Formele verenigingen (*collegia*) van handelaars en schippers zijn een gekend fenomeen in de Romeinse wereld. Voornamelijk in de zone rond *Lugdunum* (Lyon) worden talrijke georganiseerde en prestigieuze *collegia* van binnenschippers en handelaars aangetroffen. Tot op heden zijn hier geen bewijzen voor in het Scheldegebied, wat niet uitsluit dat er geen informele gemeenschappen bestonden. Het uitblijven van deze organisaties is volgens Verboven te verklaren door de grote aanwezigheid van het leger, die het openbare gezag versterkte. Hierdoor hadden handelaars en schippers minder nood om hun bestaande netwerken aan te vullen met formele structuren (*collegia*).⁹⁵ Deze link tussen leger en handel is zichtbaar in de vermelding van drie militairen in Colijnsplaat (infra).⁹⁶

Tegenover de leemte wat betreft *collegia*, staat de uitzonderlijke verzameling van altaarstenen opgedragen aan de godin Nehalennia door handelaren die actief waren aan de Scheldemonding in de tweede en derde eeuw n.Chr. Nehalennia was een inheemse beschermgodin van zeevaarders.⁹⁷ Het merendeel van de altaarstenen is gevonden op de bodem van de Oosterschelde nabij Colijnsplaat. De site, die waarschijnlijk de naam *Ganuenta* droeg,⁹⁸ was vermoedelijk een civiel of militair handelsknooppunt op de toenmalige zuidelijke oe-

⁹⁰ Jansma en Morel 2007, 155-56. De maximum laadcapaciteit van 30t die Suttor (2011, p. 859) voorstelt lijkt hierbij achterhaald.

⁹¹ Marsden 1976; Vlierman 2011: dateringen tussen 70-430 n.Chr. en 120-330 n.Chr. De auteur geeft aan dat het niet mogelijk is om de bepalen of het om handels- of militaire schepen betreft.

⁹² Wightman 1985, 162; Schlippschuh 1987, 92, 161-63; Bérard 1999, 122-23; Dondin-Payre 1999, 206; Schmidts 2011, 46.

⁹³ Stuart en Bogaers 2001, B37, en B63.

⁹⁴ Stuart en Bogaers A41; Verboven 2018, 232.

⁹⁵ Verboven 2018, 233-234.

⁹⁶ Stuart en Bogaers 2001, B30, A5, A7; Verboven 2018, 233.

⁹⁷ Stuart en Bogaers 2001, 209.

⁹⁸ Bogaers en Gysseling 1971; Stuart en Bogaers 2001, B50; Verboven 2018, 230.

ver van de Schelde,⁹⁹ die het noorden van *Gallia Belgica* verbond met de Noordzee en de Rijn-Regio.¹⁰⁰ De overige stenen zijn 25 km westwaarts gevonden, op het strand van Domburg.¹⁰¹ De oorspronkelijk context van de stenen – in het bijzonder die van Colijnsplaat – zijn niet goed gekend. Allemaal dateren ze tussen het midden van de tweede en het midden van derde eeuw n.Chr., met de meerderheid afkomstig uit de tweede eeuw.¹⁰²

Op de altaarstenen voor Nehalennia worden 200 personen vermeld; hiervan zijn de namen van 133 gedeeltelijk bewaard. Deze inscripties bieden informatie over de personen die actief waren in het handelsnetwerk rondom *Ganuenta*, en soms hun beroep, handelswaar of thuisstad.¹⁰³ Daarnaast geven zij een beeld van de omvang van dit handelsnetwerk (afb. 2). De meeste dedicanten komen uit *Germania Inferior* of *Gallia Belgica*: één (vermoedelijk) uit het *Municipium Batavorum* (huidig Nijmegen), een ander uit *Durnomagus* (Dormagen), vier tot acht uit *Colonia Claudia Ara Agrippinensium* (Keulen), vier uit de *civitas* van de *Treveri*, zeventien mogelijk uit de *civitas Tungrorum*, één uit de *civitas* van de *Veliocassi* (hoofdstad *Rotomagus* (Rouen)), één uit de *civitas* van de *Sequani* (hoofdstad *Vesontio*, Besançon), en de verste zelfs uit de *civitas* van de *Rauraci* (hoofdstad *Augusta Rauracorum*, Augst).¹⁰⁴ Behalve hun plaats van oorsprong, geven enkelen aan waar of met wie ze handel drevan. Eén exporteert zout naar Keulen, vier noemen zich *negotiatores Britannici* en één *negotiator Cantianus et Geserecanus*, die actief was op de route Boulogne-sur-Mer (*Gesoriacum*) – Kent (*civitas Cantiacorum*).¹⁰⁵

Het handelsnetwerk van *Ganuenta* strekt zich uit van de *civitates* van de *Sequani* en *Rauraci* aan de Rijn tot aan de Noordzee. Via de Noordzee wordt via verschillende sites *Britannia* verbonden met *Gallia Belgica* en *Germania Inferior*. Het belangrijkste knooppunt was Trier aan de Moezel.¹⁰⁶ Trier was een belangrijk handelscentrum, met een eigen handelselite, alsook de hoofdstad van de provincie *Gallia Belgica*.¹⁰⁷ *Eburacum* (York) en *Burdigala* (Bordeaux) vormen de uiteinden van het netwerk. De verbinding *Eburacum* – *Ganuenta* wordt verondersteld door het aantreffen van eenzelfde persoon (*Vidu-*

⁹⁹ Vos en van Heeringen 1997, 65-65; De Clercq en van Dierendonck 2009, 56; Verboven 2018, 230.

¹⁰⁰ De Clercq en van Dierendonck 2009, 48-49, 54, 56-57; Verboven 2018, 229-31.

¹⁰¹ Daarnaast zijn twee votiefaltaarstenen gevonden in Deutz (Keulen): CIL XIII, 8498 en 8499. De interpretatie van de vondstlocatie en de relatie met het groot aantal dedicanten uit dezelfde regio is niet duidelijk. Trimpe-Burger (1997) interpreteert dit als een bestelling op weg naar Colijnsplaat (*Ganuenta*) of Domburg.

¹⁰² Verboven 2018, 292.

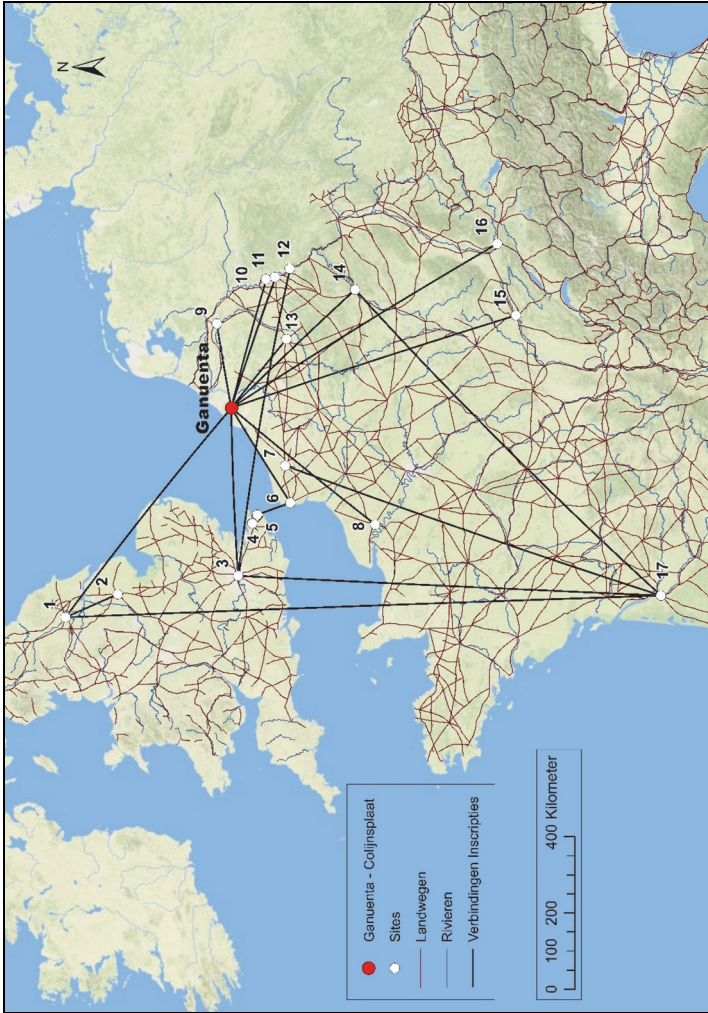
¹⁰³ Verboven 2018, 229-34

¹⁰⁴ Stuart en Bogaers 2001, *Municipium Batavorum*: B37 = B63; *Durnomagus*: B30; A9 231; *Colonia Claudia Ara Agrippinensium* (Keulen/Deutz): A26 en A49; Mogelijks CCAA: A1, A3, A5, A7, A54 en S4 (Stuart 2013); *Civitas Treverorum*: A1, B44 en B45; Mogelijks *Civitas Tungrorum*: zie vooral B47, B48, B50 en B51 (zie ook pg. 48-48, 212 en 215); *Civitas Veliocassorum*: A6; *Civitas Sequanorum*: A57; *Civitas Rauracorum*: A41; Voor algemeen overzicht zie: pg. 32-33 en Verboven 2018, 231.

¹⁰⁵ Stuart en Bogaers 2001, Keulen: A1; *negotiator Britannici*: A3, A6, A11, A37, A9, 231; *negotiator Cantianus*: A9; Verboven 2018, 231.

¹⁰⁶ Verboven 2018, 231-32.

¹⁰⁷ Wightman 1985, 56-58, 62, 150-53, 156-57, 162, 192; Krier 1981, 174-88; France 2004, 157-68.

Afbeelding 2: Handelsnetwerk rondom Genuenta op basis van epigrafische data. Sites: 1) Eburacum (York), 2) Lindum (Lincoln), 3) Londinium (Londen), 4) Durovernum Cantiacorum (Kent), 5) Portus Dubris (Dover), 6) Gesoriacum (Boulogne-sur-Mer), 7) Castellum Menapiorum (Cassel), 8) Rotomagus (Rouen), 9) Municipium Batavorum (Nijmegen), 10) Durnomagus (Dormagen), 11) Colonia Claudia Ara Agrippinensium (Keulen), 12) Bonna (Bonn), 13) Atatuca Tungrorum (Tongeren), 14) Augusta Treverorum (Trier), 15) Vesontio (Besançon), 16) Augusta Rauricorum (Augst), 17) Burdigala (Bordeaux).

cius Placidus) in zowel Colijnsplaat als York.¹⁰⁸ Bordeaux is verbonden met *Britannia* en Trier vanwege L. Solimarius Secundinus, *civis Treverus negotiator Britannicianus* (ca. 151-220 n.Chr.)¹⁰⁹ en met de *civitas Menapiorum* vanwege Pompeia Menapia (ca. 201-250 n.Chr.),¹¹⁰ beiden begraven in Bordeaux.¹¹¹

Naast de hierboven vermelde *negotiatores* worden de volgende geattesteerd: twee noemen zichzelf enkel handelaar (*negotiator*)¹¹², drie speciëren dat ze handelen in vissaus (*negotiator allecarius*);¹¹³ vier in zout (*negotiator salarius*);¹¹⁴ en twee mogelijk in wijn;¹¹⁵ Daarnaast treffen we de volgende beroepen aan: een is vertegenwoordiger (*agens rem adiutor*);¹¹⁶ een ander is binnenschipper (*nauta*);¹¹⁷ één is scheepskapitein (*actor navis*);¹¹⁸ en een laatste richtte een altaar op ‘voor (zijn) schepen’ (*pro navibus*).¹¹⁹ Zo goed als alle altaren worden opgericht om een belofte in te lossen. Zo zijn er zeven inscripties die speciëren dat dit is voor ‘het vrijwaren van handelswaar’ (*ob merces conservatas*)¹²⁰ en voor ‘betere ondernemingen’ (*ob meliores actus*).¹²¹

Vanaf het midden van de derde eeuw lijken dit soort inscripties te verdwijnen. De vraag is of dit een gevolg is van veranderende omstandigheden in de laat-Romeinse periode (infra) of een reflectie is van een veranderende epigrafische gewoonte.¹²²

6. ECONOMIE

De piek in economische activiteit in de tweede en derde eeuw is onmiskenbaar. Het Scheldegebied fungeert als verbinding tussen Noord-Frankrijk, de Noordzeekust, het Maas- en Rijngebied, en Brittannië.¹²³ Naar het einde van de derde eeuw is een sterke daling in economische activiteit zichtbaar, maar van een volledige terugval is geen sprake. De transgressie van de zee heeft zoutwinning aan de kust bemoeilijkt en herhaaldelijke invallen maken de regio

¹⁰⁸ Stuart en Bogaers 2001, A6; RIB 3, 3195.

¹⁰⁹ CIL XIII, 634; ILA, Bordeaux 209; Krier 1981, 23-25; zie ook AE 1922, 116 (gevonden in Bordeaux): M. Aurelius Lunaris: *Sevir Augustalis van Eboracum* (York) en *Lindum* (Lincoln) en mogelijks ook *negotiator*.

¹¹⁰ CIL XIII, 624; ILA, Bordeaux 210; ‘Menapia’(e)’ is hier gebruikt als cognomen, maar verwijst wel naar de afkomst van deze vrouw (Wierschowski 2001, 278 (nr. 382); Lörincz 1994, 75; <http://petrae.huma-num.fr/fr/fiche?p01=160100900291>).

¹¹¹ Andere *negotiatores Britanniciani*: CIL XIII, 8164 (gevonden in Keulen) en AE 2005, 1222 (Bonn).

¹¹² Stuart en Bogaers 2001, A53 en B14.

¹¹³ Ibid., A34; A39, en B44.

¹¹⁴ Ibid., A1, A26, A49, en B1.

¹¹⁵ Ibid., A8 en A41.

¹¹⁶ Ibid., A29.

¹¹⁷ Ibid. 2001, A57.

¹¹⁸ Ibid., B38

¹¹⁹ Ibid., B2 en B4

¹²⁰ Ibid., A3, A9, A42, A62, B10, en B37.

¹²¹ CIL XII, 8782; Verboren 2018, 231.

¹²² Wightman 1985, 268.

¹²³ De Clercq en van Dierendonck 2009.

onveilig. Zo wordt de bevoorrading van het Rijnleger in het midden van de vierde eeuw, na herhaaldelijke Germaanse invallen, (deels) overgenomen door *Britannia*. Ook het wegvallen van een groot aantal nederzettingen en de onzekere toestand van het wegennet, tasten het transportsysteem aan.¹²⁴ Daarnaast brengt de administratieve en militaire reorganisatie aan het einde van de derde eeuw hoge kosten met zich mee, terwijl de circulatie van munten afneemt. In deze periode heft de staat waarschijnlijk meer belastingen in natura. De aanwezigheid en rol van het leger in deze periode wordt meer uitgesproken¹²⁵

Enkele archeologische materiaalcategorieën wijzen op de rol van het Scheldegebied in het (supra-)regionale netwerk. Zo wordt in 175 n.Chr. het *castellum* van Aardenburg, en later circa 260-280 n.Chr. het *castellum* van Oudenburg opgetrokken uit Doornikse kalksteen.¹²⁶ Hierbij wordt transport stroomafwaarts langs de Schelde vanuit Doornik (*Turnacum*) verondersteld

Verschillende steensoorten uit de Eifelregio worden aangetroffen in het noorden van de *civitas Menapiorum* tussen de eerste en vierde eeuw n.Chr.¹²⁷ Zo is tufsteen onder andere gebruikt in de constructie van de *castella* van Aardenburg¹²⁸ en Oudenburg.¹²⁹ Daarnaast wordt basaltische lavasteen, als maalsteen, aangetroffen in *Britannia* en de oostelijke delen van *Gallia Belgica* en *Germania Inferior*.¹³⁰ Het voorkomen van producten uit de Eifel wordt, zeker in de eerste fase, gelinkt aan de militaire aanwezigheid in de regio.¹³¹ Een voorbeeld hiervan is het aantreffen van een Eifelstenen handmolen in de scheepslading van de Meern 1,¹³² een transportschip (cfr. de praam van Pommeroeul) gezonken in de buurt van het Romeinse *castellum* nabij de Meern (Utrecht), aan een arm van de Oude Rijn.¹³³ Het transport van Eifelgesteente gebeurde hoofdzakelijk via de Rijn en de Noordzee. Reniere wijst op de mogelijke rol van de havens van Colijnsplaat en Domburg in de zuidelijke en overzeese distributie van dit gesteente.¹³⁴

Naast gesteente uit de Eifel, worden maal- en molenstenen uit Macquenoise zandsteen frequent aangetroffen in het studiegebied.¹³⁵ Deze steensoort, afkomstig uit de regio rond Hirson (Noord-Frankrijk) en Macquenoise (Zuid-

¹²⁴ Een afgenomen aantal nederzettingen betekent minder (afzet)markten, rust- en stopplaatsen.

¹²⁵ Wightman 1985, 145, 267, 267-68.

¹²⁶ De Clercq en van Dierendonck 2009, 63-66; Vanhoutte 2007, 222 en 230.

¹²⁷ Reniere 2018, 383-85.

¹²⁸ Trimpe Burger 1997, 29; De Clercq en van Dierendonck 2009, 63.

¹²⁹ Vanhoutte et al. 2014, 175, 181, 231.

¹³⁰ Reniere et al. 2016, 410; Reniere 2018, 383-89, 452.

¹³¹ Reniere 2018, 383-89.

¹³² Mangartz 2007, 246-54. Naast de vondstlocatie, ziet Reniere ook meerdere elementen die wijzen op een militaire connectie: typologische aspecten, een piek in spreiding gelinkt aan hogere militaire aanwezigheid vanaf het eind van de tweede en derde eeuw, en militaire eigendomsmerken op maalstenen uit de Eifel (pers. comm. Dr. Sibrecht Reniere).

¹³³ Voor bijkomende verbindingen tussen de Schelderegio en verschillende scheepsvondsten aan de Rijn zie Bongers 2020 (onder review).

¹³⁴ Reniere 2018, 389.

¹³⁵ Picavet et al. 2018, 36-37, 356. Sommige van deze exemplaren wegen tot 250 kg.

België), kent net als Eifelgesteente een ruime verspreiding doorheen de hele Romeinse periode (tot 100 km buiten de extractieplaats),¹³⁶ maar in tegenstelling tot Eifelgesteente worden deze hoofdzakelijk in rurale nederzettingen teruggevonden.¹³⁷ Macquenoise zandsteen vertoont een hoofdzakelijk noordelijke distributie (Scheldevallei en Noordzeekust), maar zuidelijke uitlopers zoals *Durocortorum* (Reims) of *Samarobriva* (Amiens) komen ook voor.¹³⁸ Picavet *et al.* concluderen op basis van het distributiepatroon en de locatie van de steengroeves ten opzichte van land- en waterwegen, dat deze producten hoofdzakelijk via de land zijn getransporteerd.¹³⁹ Indien deze hypothese correct is, toont dit aan dat in de Romeinse periode meer goederen getransporteerd zijn via de land dan logisch lijkt vanuit een modern standpunt.¹⁴⁰

Een lokale materiaalcategorie, (eiken)hout, toont eveneens het supra-regionale karakter van het Scheldebekken. Jansma *et al.* concluderen op basis van dendrochronologisch onderzoek dat de reeds vermelde tweede-eeuwse Meern 1, alsook de Meern 4 en 6, hoogstwaarschijnlijk zijn gemaakt uit hout afkomstig uit de Schelderegio. Daarnaast vermoeden zij op basis van de algemene afwezigheid van gelijkaardig hout aan de Rijnlimes en de constructie van deze schepen, dat ze naar de Rijn-*castella* zijn gevaren via een sindsdien verdwenen verbinding tussen Schelde.¹⁴¹

Een andere materiaalcategorie uit het Scheldegebied is *Low Land Ware I* (LLWI), een aardewerktype dat waarschijnlijk in de omgeving van Bergen op Zoom (Nederland) geproduceerd werd tussen de eerste en derde eeuw n.Chr. LLWI vertoont een watergebonden verspreiding en wordt aangetroffen in de Rijn-Maas-Scheldedelta en de Noordzeekust, maar voornamelijk in de achterliggende gebieden.¹⁴² Ook op de zuidoostkust van Engeland wordt LLWI aangetroffen, waarbij de rol van Colijnsplaat en Domburg als knooppunt voor overzeese handel weer naar boven komt.¹⁴³

Naast lokale aardewerkvarianten wordt in de tweede en derde eeuw ook *terra sigillata* uit Rheinzabern in grote aantallen aangetroffen in het noorden van de *civitas Menapiorum*. De Clercq merkt op dat de proporties groter zijn dan in het oostelijke deel van België, dat dichterbij het productiecentrum ligt. Volgens hem heeft dit te maken heeft met gunstige ligging van de Schelderegio, die een efficiënte import van goederen uit het Rijngebied faciliteerde.¹⁴⁴

¹³⁶ Reniere *et al.* 2016, 412-13; Picavet *et al.* 2018, 37.

¹³⁷ Reniere 2018, 366, 388-389.

¹³⁸ Picavet *et al.* 2018, 36-37.

¹³⁹ *Ibid.*, 37.

¹⁴⁰ Wightman 1985, 154.

¹⁴¹ Jansma *et al.* 2014, 484, 485, 492-95; Jansma *et al.* 2017. Ook het Woerden I schip vertoont een sterke connectie met het Scheldegebied (zie Bongers 2020 [onder review]).

¹⁴² De Clercq en Degryse 2008, 455-57. Het distributiepatroon (De Clercq en Degryse 2008, 459, fig. 6) vertoont een duidelijke verspreiding langs de Schelde, Maas en Rijn.

¹⁴³ De Clercq en van Dierendonck 2009, 49.

¹⁴⁴ De Clercq en van Dierendonck 2009, 49; Mees 2011.

Naast bouwmaterialen en gebruiksvoorwerpen werden grote hoeveelheden consumptiegoederen getransporteerd. Vanuit de vruchtbare gronden van Zuid-België en Noord-Frankrijk werd o.a. graan verscheept naar de troepen aan de Rijn en *Britannia*.¹⁴⁵ Zout was een van de belangrijkste exportproducten van de Noordzeekust in de vroege- en midden-Romeinse periode (50 v.Chr. – 275 n.Chr.) en ook dit product vond zijn weg naar de Rijn.¹⁴⁶ Vier handelaren in zout worden vermeld op de votiefaltaren uit Colijnsplaat, waarvan drie uit Keulen (cfr. supra). Naast deze inscripties zijn in Rimini twee opschriften uit de late eerste eeuw gevonden ter ere van L. Lepidius Proculus, *ex-centurio*, namens de *salinatores* van de *Menapii* en de *Morini*.¹⁴⁷

Deze voorbeelden hebben aangetoond dat transport via waterwegen plaatsvond in het Scheldegebied, maar de zwaarte ligt hierbij op de rol van het mondingsgebied en het supra-regionale handelsnetwerk rond *Ganuenta*. Desondanks toont het transport van Doorniks kalksteen en LLWI, naast het voorkomen van havens, dat de Schelde en de Leie een rol hadden in het transportnetwerk.

7. KOSTENANALYSES

Deze paper heeft de fysieke kenmerken van de Schelde besproken, naast de historische bronnen, het transportnetwerk, en de verspreiding van enkele relevante materiaalcategorieën. Het laatste deel van deze paper bouwt verder op het hierboven gereconstrueerde transportnetwerk en past hier verschillende kostenanalyses op toe. Kostenanalyses zijn een toepassing van ruimtelijke netwerkanalyse. Het resultaat is een visualisatie van de hypothetische kosten om een ton goederen te transporteren over een kilometer (Tonkm); vanuit één punt naar de rest van het netwerk.¹⁴⁸ Deze worden in verschillende vormen toegepast in studies van Romeinse transportsystemen en mobiliteit.¹⁴⁹ Naast transportkosten kunnen ook ‘(transport-)tijd’ en ‘algemene bereikbaarheid (*accessibility*)’ gemodelleerd worden.¹⁵⁰ Binnen de scope van dit onderzoek wordt enkel gekeken naar transportkosten. Kostenanalyses zijn nuttig om de locatie, complexiteit en evolutie van bepaalde punten te verklaren. Hierachter gaat de hypothese schuil dat punten met lagere transportkosten grote hoeveelheden aan- en uitgevoerd goederen vertonen.¹⁵¹

¹⁴⁵ Zie de Nervische graanhandelaar Marcus Liberius Victor (CIL XIII, 8725) gevonden in Nijmegen gedateerd tussen de tweede helft tweede eeuw en eerste helft derde eeuw.

¹⁴⁶ De Clercq en van Dierendonck 2009, 51-52; De Clercq 2009, 471-78.

¹⁴⁷ CIL XI, 390 en 391.

¹⁴⁸ Mees 2011; Carreras en de Soto 2013, 120; de Soto 2019, 280-82; Voor een overzicht van de toepassing van de verschillende vormen van netwerkanalyse in archeologie zie: Brughmans 2010; voor een gedetailleerde computergestuurde studie van Romeinse transportsystemen zie: Verhagen et al. 2019, 217-329.

¹⁴⁹ Carreras en de Soto 2013; de Soto 2013; de Soto en Carreras 2014; Franconi en Green 2019; de Soto 2019.

¹⁵⁰ Carreras en de Soto 2013; Herzog 2012; de Soto 2019; Bongers 2020.

¹⁵¹ Carreras en de Soto 2013, 120; Franconi en Green 2019, 70.

Langeafstandstransport in de Romeinse periode volgt drie modi: zee-, rivier-, en landtransport. Kostenanalyses zijn gebaseerd op de hypothese dat de transportkosten van deze modi verschillen volgens een vast ratio (tabel 1). Zeetransport is veruit het goedkoopste (ratio 1), gevolgd door riviertransport (3,1 stroomafwaarts en 6,8 stroomopwaarts). Landtransport ten slotte is het duurste met een ratio van 50,72.¹⁵² Deze ratio's zijn afgeleid van het prijscedit van Diocletianus uit 301 n.Chr.¹⁵³ De bijhorende kosten (tabel 1) blijven een benadering en verschillen naargelang de lokale omstandigheden (ondergrond, weersomstandigheden, reliëf), de goederen die getransporteerd worden, en de ruimere context (vraag vs. aanbod, risico, etc.). Het model kent vervolgens deze kosten, als een constante waarde, toe aan elke lengte-eenheid (1km).¹⁵⁴

Tabel 1: Overzicht transportmodi met bijhorende kosten en onderlinge ratio.

Bron: de Soto 2019, p. 283 tabel 13.3.

Transportmiddel	Transportkost	Ratio
Zee Transport	0,097 kg ton/km	1
Riviertransport (stroomafwaarts)	0,33 kg ton/km	3,1
Riviertransport (stroomopwaarts)	0,66 kg ton/km	6,8
Landtransport	4,92 kg ton/km	50,72

Als casus zijn de volgende sites gekozen: 1) Bavay (*Bagacum*), handelsnederzetting en *caput* van de *civitas* van de Nerviers; 2) Pommeroeul, haven langs de Haine; 3) Colijnsplaat (*Ganuenta*), handelsknooppunt aan de monding van de Schelde, en 4) Doornik (*Turnacum*), haven en laat-Romeins *caput civitatis*.

Ten eerste, *Bagacum* (afb. 3) vertoont erg lage transportkosten naar het hele Scheldegebied. De centrale positie van *Bagacum* in het transportnetwerk kan verklaren waarom deze nederzetting werd uitgekozen als hoofdstad van de *civitas Nerviorum*. Naast een socio-politieke functie had *Bagacum* een belangrijke economische rol.¹⁵⁵ *Bagacum* ligt op een kruispunt van landwegen, o.a. de oost-west georiënteerde hoofdweg van Amiens naar Keulen en de noord-zuid georiënteerde hoofdweg van Reims naar het noorden.¹⁵⁶ Het heeft verder makkelijke toegang tot de bevaarbare secties van de Schelde en Maas, die stroomafwaarts toegang bieden tot de Noordzee en de monding van de Rijn.

Ten tweede, de haven-*vicus* Pommeroeul (afb. 4) heeft net als *Bagacum* een kostenefficiënte positie in het transportnetwerk. Dit verklaart de locatie van

¹⁵² Carreras en de Soto 2013, 120; de Soto 2019, 280-82. Andere ratio's kunnen gevonden worden in: Duncan-Jones (1974), Künow 1980, Deman 1987 en Scheidel 2014 (zie de Soto 2019, 283).

¹⁵³ de Soto 2019, 282-83.

¹⁵⁴ Carreras en de Soto 2010; De Soto 2010a; de Soto 2010b; Carreras en de Soto 2013, 120; de Soto 2019, 282-83.

¹⁵⁵ Delmaire 2011; Coquelet 2011, 137-38.

¹⁵⁶ Delmaire 2011.

een Romeinse haveninstallatie op de Haine, een kleine zijrivier van de Schelde.¹⁵⁷ De *vicus*, op het kruispunt van een Romeinse landweg en een verdwenen rivierarm, deed dienst als tussenstop en schakelpunt in het lokale en regionale distributienetwerk.¹⁵⁸ Vergeleken met *Bagacum* vertoont Pommeroeul lagere transportkosten voor de Scheldemonding en Noordzeekust, terwijl *Bagacum* een meer kostenefficiënte toegang biedt tot het Maasbekken.

Ten derde, *Ganuenta* (afb. 5) is op een kostenefficiënte manier te bereiken vanuit het hele Scheldgebied, de Noordzeekust, en de onderste secties van de Maas en Somme. Het is daarom aannemelijk dat deze site een belangrijk knooppunt was in het (supra-)regionale transportnetwerk dat Noord-Gallië verbond met de Rijn en met *Britannia*.¹⁵⁹

Ten slotte, *Turnacum* (afb. 6) bezit een kostenefficiënte positie t.o.v. de Scheldevallei, Maas, Somme, en Noordzeekust, maar regio's die niet toegankelijk zijn via water vertonen hogere transportkosten. De gunstige positie van *Turnacum*, aan de Schelde en een kruispunt van landwegen,¹⁶⁰ kan de laat-Romeinse verheffing tot *caput* mede verklaren, al speelden andere socio-politieke en milieugebonden factoren (bv. transgressie van de zee) ongetwijfeld mee.¹⁶¹ *Turnacum* lag bovendien aan de Doornikse steengroeves. Het controleren van deze belangrijke grondstof en de centrale ligging in het netwerk kunnen dan weer de vierde-eeuwse uitbreiding van een bestaande haven-*vicus* verduidelijken. De laat-Romeinse ontplooiing van riviersites, zoals *Turnacum* of Namen, en het gelijktijdig verdwijnen van sites langs de grote landwegen,¹⁶² kan een indicatie zijn van het toenemend belang van riviertransport, te weeggebracht door onveilige omstandigheden en het uitblijven van systematisch onderhoud aan landwegen.

Naast de bespreking van deze individuele casussen tekenen bepaalde algemene assen zich af. De twee oost-west georiënteerde landwegen vertrekkende van Boulogne-sur-Mer en Amiens naar Keulen zijn duidelijk zichtbaar in de visualisatie van transportkosten. Langs deze route liggen ook nagenoeg alle grote centra. Deze landwegen verbinden de Noordzeekust in het westen met de Rijn in het oosten. De weg Boulogne-Keulen gaat dwars door het Scheldebekken en verbindt vier bevaarbare rivieren (Leie, Schelde, Maas, en Rijn). De Schelde en de Leie bieden de mogelijkheid om op een kostenefficiënte manier grote hoeveelheden goederen te transporteren volgens een noord-zuid (stroomafwaarts) georiënteerde as. Ook stroomopwaarts transport, van noord naar zuid, kwam voor. Op deze manier vullen de rivieren de hoofzakelijk oost-

¹⁵⁷ De Boe 1978; De Boe 1980; Thiébaux 2011.

¹⁵⁸ Brulet 2008, 80, 109, 312-13.

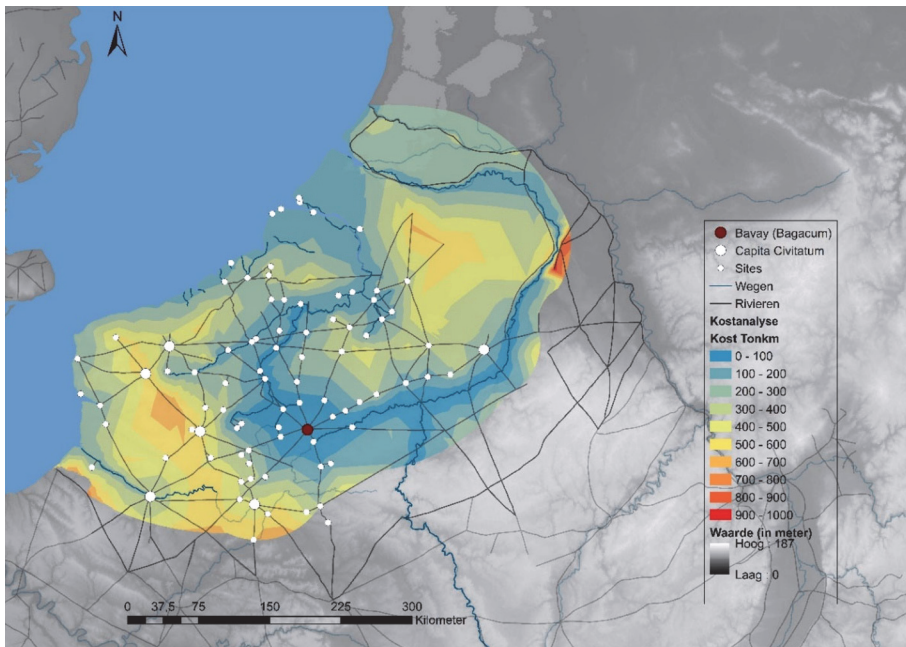
¹⁵⁹ De Clercq en van Dierendonck 2009, 56.

¹⁶⁰ Brulet 2008, 66-68, 374-379.

¹⁶¹ Delmaire 2004, 45-47.

¹⁶² Brulet 2008, 239.

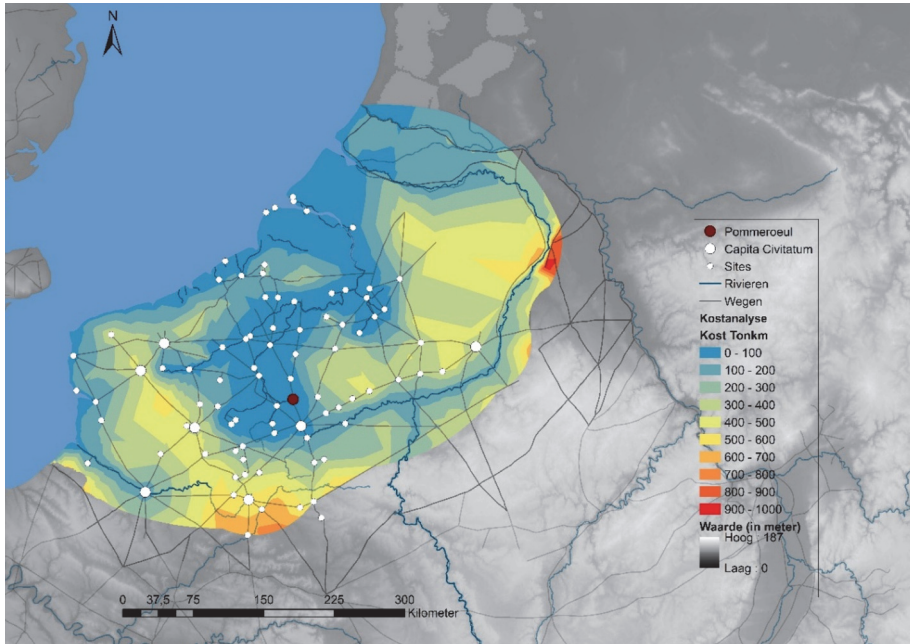
west georiënteerde hoofdwegen aan. Vanwege de lage kosten gekoppeld aan zeetransport is het niet verwonderlijk dat de Noordzeekust enkele belangrijke militaire en commerciële sites bevat: Boulogne-sur-Mer, Oudenburg, Domburg en Colijnsplaat. Desondanks worden de belangrijkste administratieve centra (*capita*) in het binnenland aangetroffen: Cassel (*Castellum Menapiorum*), Bavay (*Bagacum*), het laat-Romeinse Cambrai (*Camaracum*), Arras (*Nemetacum*), Thérouanne (*Tarvenna*), Saint-Quentin (*Augusta Viromandorum*), en het laat-Romeinse Vermand (*Viromandis*). De meeste van deze sites liggen weliswaar aan of in de buurt van een waterweg, maar niet aan een bevaarbare sectie. Het aantal *capita* langs een bevaarbare waterweg is beduidend kleiner: Amiens (*Samarobriva Ambianorum*) aan de Somme; en vanaf de laat-Romeinse periode Doornik (*Turnacum*) aan de Schelde en Boulogne-sur-Mer (*Bononia*) aan de monding van de Liane. Het lijkt dus dat het wegennet de belangrijkste factor was in de oorspronkelijke inplanting van deze administratieve nederzettingen. Deze situatie is in scherp contrast met andere rivierbekkens, zoals de Rijn of Maas.¹⁶³

Afbeelding 3: kostanalyse vanuit Bavay (Bagacum).

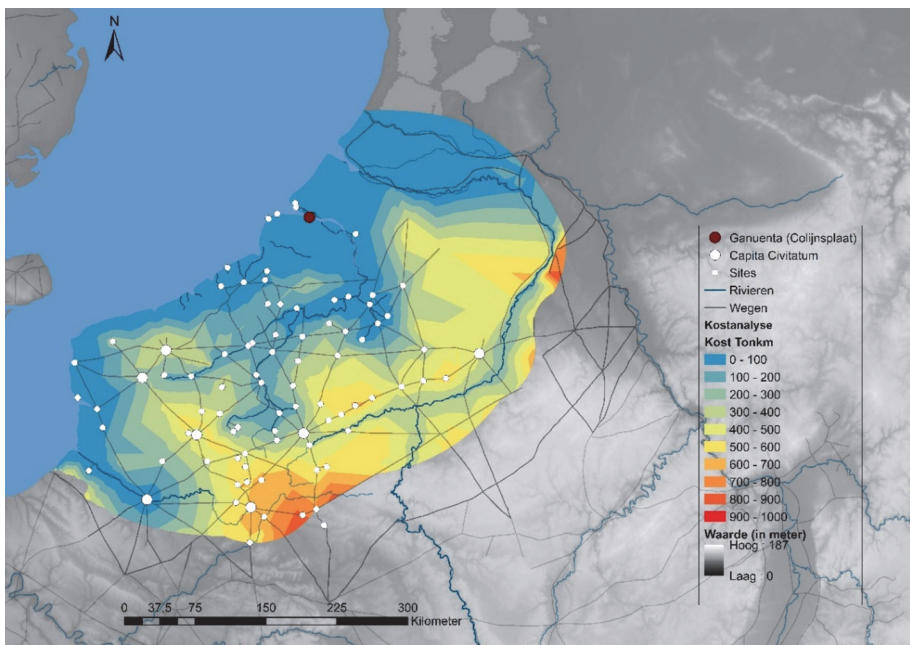
Bron hoogtekaart: Copernicus Land Monitoring Service – EU-DEM.

¹⁶³ Delmaire 2004; Coquelet 2011, 48-59.

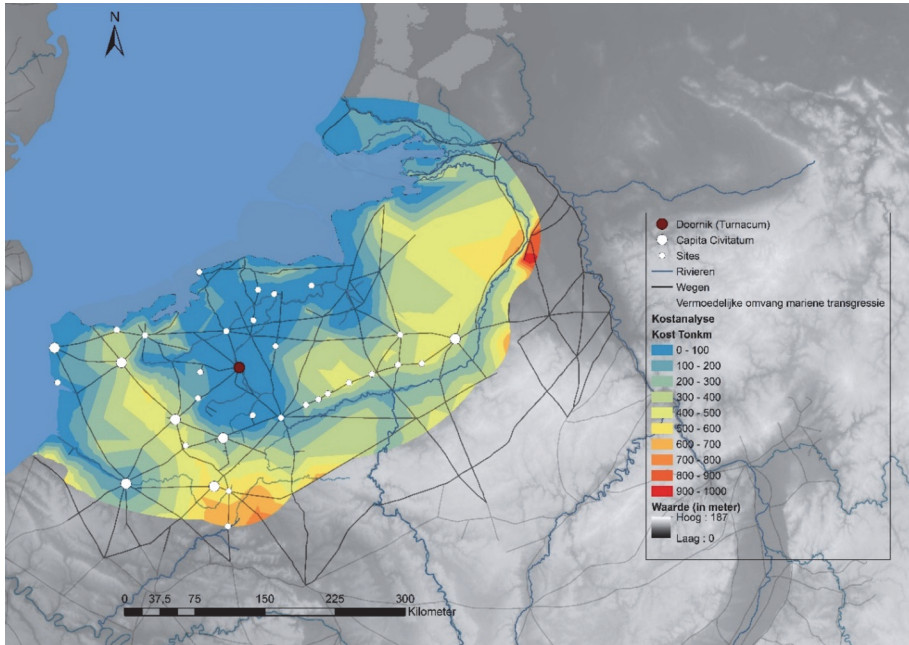
Afbeelding 4: kostanalyse vanuit Pommereueil.

Bron hoogtekaart: Copernicus Land Monitoring Service – EU-DEM.

Afbeelding 5: kostanalyse vanuit Ganuenta (Colijnsplaat).

Bron hoogtekaart: Copernicus Land Monitoring Service – EU-DEM.

Afbeelding 6: kostanalyse vanuit Doornik (Turnacum).

Bron hoogtekaart: Copernicus Land Monitoring Service – EU-DEM.

8. BESLUIT

De opzet van deze studie was het evalueren van de rol van de Schelde in het Romeinse transportsysteem. De geschreven bronnen hebben een beperkt nut voor deze studie, maar het epigrafische bronnenmateriaal toont een uitgebreid handelsnetwerk tussen het midden van de tweede en het midden van de derde eeuw n.Chr. Dit netwerk strekte uit van Besançon tot York, met Colijnsplaat (*Ganuenta*) als centraal punt. Het Scheldegebied genoot een gunstige geografische positie, waardoor het in staat was om transport te faciliteren tussen *Britannia*, Noord-Gallië, en *Germania Inferior*. De Schelde, en zijrivieren als de Leie, functioneerden waarschijnlijk als kostenefficiënte seizoensgebonden corridors die transport faciliteerden volgens een noord-zuid georiënteerde as. Hierbij vulden ze het veelgebruikte wegennet aan. De Schelde liet vaartuigen met een geringe diepgang toe, zoals de scheepsvondsten van Pommeroeul aantonen, maar men diende rekening te houden met seizoensgebonden fluctuaties. Een inventarisatie van de havensites toont een uitgebreid transportnetwerk, waarbij geïnvesteerd werd in rivierinfrastructuur. Daarnaast tonen archeologische bronnen een uitgebreid economisch netwerk met een hoogtepunt in de tweede en vroege derde eeuw. De verspreiding van verschillende materiaalcategorieën, zoals Doornikse kalksteen of gesteente uit de Eifel, wijst op een

(supra-)regionale verspreiding van goederen, waarbij gebruik werd gemaakt van het uitgebreide riviernetwerk. De waargenomen distributiepatronen kunnen echter niet uitsluitend verklaard worden door riviertransport. Het samenspel van land- en zeewegen bevestigt de vooropgestelde hypothese van een geïntegreerd transportsysteem.

Vanaf de laat-Romeinse periode daalt het aantal sites significant, wordt een economische terugval opgemerkt, en neemt de algemene connectiviteit af. Toch blijven enkele sites, zoals *Turnacum* aan de Schelde, bestaan en deze genieten zelf een (beperkte) economische heropleving. Ook sites langs belangrijke landwegen, zoals de weg van Bavay naar Keulen, overleven; weliswaar in een andere vorm. De analyse van transportkosten toont de gunstige ligging van enkele cruciale punten in het netwerk. Kostenanalyse is een nuttige tool voor historisch-archeologisch onderzoek, maar geeft enkel het potentieel van het netwerk weer. Een archeologische toetsing, aan de hand van distributiepatronen en een studie van het nederzettingspatroon, blijft cruciaal. Daarnaast is het minimaliseren van transportkosten niet steeds een bepalende factor in het transporteren van goederen.

We hopen dat deze studie heeft bijgedragen tot een genuanceerder beeld van riviertransport in het Scheldegebied. Deze studie zou bevorderd worden door een meer gedetailleerde studie van het complete vondstcomplex van enkele cruciale sites, om hierbij transportroutes en eventueel verschillende trajecten te reconstrueren. Ook is een aanvulling met andere types van ruimtelijke netwerkanalyse, zoals (transport-)tijd of bereikbaarheid (*accessibility*), raadzaam.

BIBLIOGRAFIE

Gebruikte afkortingen

AE: Année épigraphique, 1888-

CIL: Corpus Inscriptionum Latinarum, 1853-

ILA: Maurin, Navarro, Barraud, Brial, en Zieglé, Inscriptions latines d'Aquitaine, Bordeaux, ILA (7)

RIB: Tomlin, Wright, en Hassall, The Roman Inscriptions of Britain, Vol III (2009)

Pan.Lat: Panegyrici Latini, oratio 8 (V): Incerti Panegyricus Constantio Caesari dictus (anno 297 – verisimiliter ab Eumenio dictus)

Geraadpleegde Bronnen en bronnedities

Bobiensis, Ionas. Ionae Vitae Sanctorum Columbani, Vedastis, Iohannis. Red. en vert. door B. Krusch. Monumentae Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separati editi 37. Hannover, 1905.

- Caesar. *The Gallic War*. Vert. door H. J. Edwards. Loeb Classical Library 72. Cambridge, 1917.
- Gysseling, M., en A. C. F. Koch. *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*. Brussel, 1950.
- Itineraria Antonini Augusti quae dicuntur duo: (scilicet: Itinerarium provinciarum et Itinerarium maritimum) / Itineraria et alia geographica (aetatis patrum, saec. IV – V)*, red. en vert. door O. Cuntz, Stuttgart, 1929.
- Nixon, C. E. V., en B. Saylor Rodgers. *In Praise of Later Roman Emperors: The Panegyrici Latini*. Berkely, 2015 = 1994.
- Panegyrici Latini, Oratio 8: (V): Incerti Panegyricus Constation Caesari Dictus (anno 297 – Verisimiliter Ab Eumenio Dictus)*. Vert. door Centre Traditio Litterarum Occidentalium. Turnhout, 2010.
- Plinius Maior. *Natural History, Volume II: Books 3-7*. vert. door H. Rackham. Loeb Classical Library 370. Cambridge, 1942.
- Ptolemaeus, *Geographia*. Claudii Ptolemæi *Geographia / e codicibus recognovit, prolegomenis, annotatione, indicibus, tabulis instruxit Carolus Müllerus*. Voluminis primi, pars prima Vert. door Carl Müller. Parijs, 1883.
- Rathmann, M. *Tabula Peutingeriana: Die einzige Weltkarte aus der Antike*. Darmstadt, 2018.
- Roberts, M. J. *The Humblest Sparrow: The Poetry of Venantius Fortunatus*. Michigan, 2009.
- Strabo. *Geography. Volume II: Books 3-5*. Vert. door Horace Leonard Jones, en J.R. Sitlington Sterrett. Loeb Classical Library. Cambridge, 1923.
- Turonensis, Gregorius. *Historiarum libri X*. Red. B. Krusch en W. Levinson. *Monumentae Germaniae Historica, Scriptores rerum Merovingicarum 1, 1* (. Berlijn, 1937-1951.

Literatuur

- Antrop, M., en P. Leroy. “L’Escaut: domestiqué, sinistré, restitué.” *Septentrion* 30, no. 1 (2001): 51-70.
- Bayard, D. “Amiens.” *Revue archéologique de Picardie* 16, no. 1 (1999): 199-214.
- Bayard, D. “Amiens 1983-2003, un bilan vingt ans après Amiens romain.” In *Es villes romaines du nord de la gaule: vingt ans de recherches nouvelles: actes du XXVe colloque international de HALMA-IPEL UMR CNRS 8164*, red. R. Hannoune, 11-42. Villeneuve d’Asq, 2007
- Bazelmans, J., E. Jansma, en J.-M. A. W. Morel. “Ten geleide.” in *Een Romeinse rijnaak, gevonden in Utrecht-De Meern: Resultaten van het onderzoek naar de platbodem ‘De Meern 1’*, reds T. de Groot en J.-M. A. W. Morel, 13-16. *Rapportage Archeologische Monumentenzorg* 144. Amersfoort, 2007.
- Bérard, F. “L’organisation municipale de la colonie de Lyon.” In *cités, municipales, colonies: les processus de municipalisation en Gaule et en Germanie sous le Haut*

- Empire romain, reds M. Dondin-Payre en M.-T. Raepsaet-Charlier, 97-126. Série Historie ancienne et médiévale 53. Parijs, 1999.
- Bogaers, J. E. A. T., en M. Gysseling. “Nehalennia, Gimio en Ganuenta.” *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 52 (1971): 86-92.
- Bongers, T. “Connectivity in the Scheldt Basin: The Role of the River Scheldt in the Roman-Era Transport Network”, *Digital Classics Online* 6, no. 1 (2020) (onder review)
- Bughmans, T. “Connecting the Dots: Towards Archaeological Network Analysis.” *Oxford Journal of Archaeology* 29, no. 3 (2010): 277-303.
- Bulet, R. *Les Romains en Wallonie*. Brussel, 2008.
- Campbell, J. B. *Rivers and the Power of Ancient Rome*. Chapel Hill, 2012.
- Carreras, C., en P de Soto. *Historia de la movilidad en la Península Ibérica: redes de transporte en SIG*. Primera edición. Barcelona, 2010.
- Carreras, C., en P. de Soto. “The Roman Transport Network: A Precedent for the Integration of the European Mobility.” *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* 46, no. 3 (2013): 117-133.
- Coquelet, C. *Les capitales de cité des provinces de Belgique et de Germanie. étude urbanistique*. Publications d’histoire de l’art et d’archéologie de l’Université Catholique de Louvain 103. Louvain-La-Neuve, 2011.
- Corbiau, M.-H. “Les cours d’eau au sein des communications antiques. Les témoignages de l’archéologie en Belgique.” In *archéologie des fleuves et des rivières*, red. L. Bonnamour, 94-98. Ville de Chalon-sur-Saône, 2000.
- Cronyn, J. M. *The Elements of Archaeological Conservation*. London, 1996.
- De Boe, G. “Roman Boats from a Small River Harbour at Pommeroel, Belgium.” In *Roman Shipping and Trade: Britain and the Rhine Provinces*, reds J. du Plat Taylor en H. Cleere, 22-30. The Council for British Archaeology Research Report 24. Hertford, 1978.
- De Boe, G. “De schepen van Pommeroel en de Romeinse binnenvaart.” *Hermeneus*, 52, no. 2 (1980): 140-46.
- De Boe, G., en J. P. Bernard. “Une pirogue gallo-romaine a Ramegnies-Chin.” *Archaeologia Belgica* 2, no. 1 (1986): 69-73.
- de Bruin, J. “Connectivity in the South-Western Part of the Netherlands during the Roman Period (AD 0-350).” *Analecta Praehistorica Leidensia* 43/44 (2012): 145-47.
- de Bruin, J., G. Besuijen, H. Siemons, en J. van Zoolingen. *Goedereede-Oude Oostdijk. Een havenplaats uit de Romeinse tijd*. Leiden, 2012.
- De Clercq, W. “Lokale gemeenschappen in het Imperium Romanum: transformaties in rurale bewoningsstructuur en materiële cultuur in de landschappen van het noordelijk deel van de civitas Menapiorum (provincie Gallia-Belgica, ca. 100 v. Chr. – 400 n. Chr.)” *Diss. doct., Universiteit Gent*, 2009.

- De Clercq, W., en P. Degryse. “The mineralogy and petrography of Low Lands Ware 1 (Roman lower Rhine-Meuse-Scheldt basin; the Netherlands, Belgium, Germany)”. *Journal of Archaeological Science* 35, no. 2 (2008): 448-458.
- De Clercq, W., en R. van Dierendonck. “Extrema Galliarum. Noordwest-Vlaanderen en Zeeland in het Imperium Romanum”. *Tijdschrift van het Verbond voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in Oost-Vlaanderen v.z.w.* 64 (2010): 34-75.
- De Cock, S, J. Heim, L. Huysmans, M. Vanmaercke-Gottigny, M. Rogge, en J. Vynckier. “Multidisciplinaire onderzoeksresultaten uit de ‘haven’komstructuur van de Gallo-Romeinse baanpost te Kerkhove (gem. Avelgem).” *Westvlaamse Archaeologica* 12: 33-73 (1986): 66.
- de Rive, B.-L. *Précis historique et statistique des canaux et rivières navigables de la Belgique et d’une partie de la France*. Brussel, 1835.
- de Soto, P. “Anàlisi de la xarxa de comunicacions i del transport a la Catalunya romana: estudis de distribució i mobilitat.” *Diss. doct.*, Universitat Autònoma de Barcelona, 2010a.
- de Soto, P. “Transportation Costs in NW Hispania.” In *The Western Roman Atlantic Façade: A Study of Economy and Trade in the Mar Exterior. From the Republic to the Principate*, eds R. Morais en C. Carreras, 31-46. Oxford, 2010b.
- de Soto, P. “Network Analysis to Model and Analyse Roman Transport and Mobility.” In *Finding the Limits of the Limes: Modelling Demography, Economy and Transport on the Edge of the Roman Empire*, eds P. Verhagen, J. Joyce, en M. R. Groenhuijzen, 271-89. *Computational Social Sciences*. s.l., 2019.
- de Soto, P., en C. Carreras. “GIS and Network Analysis Applied to the Study of Transport in the Roman Hispania.” In *Centre and Periphery in the Ancient World. XVI-IIth Inter-national Congress of Classical Archaeology*. Museo Nacional de Arte Romano, Mérida, eds J. M. Álvarez-Martínez, T. Nogales Basarrate, en I. Rodá, 733-738. Mérida, 2014
- De Witte, E., A. Terfve, en J. Vynckier. 1984. “The consolidation of the waterlogged wood from the Gallo-Roman boats of Pommeroeul”. *Studies in Conservation* 29, no. 2 (1984): 77-83.
- Delmaire, R. “Permanences et changements des chefs-lieux de cités au Bas-Empire: l’exemple du nord-ouest de la Gaule Belgique.” *Supplément à la Revue archéologique du centre de la France* 25, no. 1 (2004): 39-50.
- Delmaire, R., A. Jacques, and J.-A. Acquart, eds. *Le Pas-de-Calais. Carte Archéologique de La Gaule* 62, vol. 1. Parijs, 1994a.
- Delmaire, R., A. Jacques, and J.-A. Acquart, eds. *Le Pas-de-Calais. Carte Archéologique de La Gaule* 62, vol. 1. Parijs, 1994b.
- Delmaire, R., G. Leman-Delerville, C. Seillier, en Y. Beauchamp, eds. *Le Nord. Carte archéologique de la Gaule* 59, vol. 1. Parijs, 1996
- Delmaire, R., F. Loridant, en J. C. Carmelez, eds. *Le Nord, Bavay. Carte archéologique de la Gaule* 59, vol. 2. Parijs, 2011.

- Despriet, P. Zuid-West-Vlaanderen in de Romeinse Tijd. Van Mandel Tot Schelde en van Wervik tot Kruishoutem. Archeologische en Historische Monografieën van Zuid-West-Vlaanderen 100. Kortrijk, 2019.
- Dhaeze, W. “The Military Occupation along the Coasts of Gallia Belgica and Germania Inferior, from ca. AD 170 to 275.” In *Limes XX: XX Congreso Internacional de Estudios sobre la Frontera Romana = XXth International Congress of Roman Frontier Studies*, León, España, septiembre, 2006, reds Á. Morillo Cerdán, N. Hanel, en E. Martín, 1231-1243, *Anejos de Gladius* 13. Madrid, 2009
- Dhaeze, W. “De Romeinse kustverdediging langs de Noordzee en het Kanaal van 120 tot 410 n. Chr.: een onderzoek naar de rol van de militaire sites in de kustverdediging en drie casestudies over de militaire versterkingen van Maldegem-Vake, Aardenburg en Boulogne-sur-Mer.” Diss. doct., Universiteit Gent, 2011.
- Dondin-Payre, M. “Magistratures et administration municipale dans les Trois Gaules.” In *cités, municipales, colonies: les processus de municipalisation en Gaule et en Germanie sous le Haut Empire romain*, reds M. Dondin-Payre en M.-T. Raepsaet-Charlier, 127-230. *Série Histoire ancienne et médiévale* 53. Parijs, 1999.
- France, J. “Les monuments funéraires et le « capitalisme » des élites trévires.” In *mentalités et choix économiques des Romains*. reds J. Andreau, J. France France, en S. Pittia, 149-178. *Scripta Antiqua* 7. Bordeaux, 2004.
- Franconi, T. “Climatic Influences on Riverine Transport on the Roman Rhine.” In *Connecting the Ancient World: Mediterranean Shipping, Maritime Networks and Their Impact*, red. C. Schäfer, 27-44, Rahden, 2016.
- Franconi, T. “Hydrological Change and Settlement Dislocation along the Later Roman Rhine.” In *Before/After. Abandonment, Collapse, and Transformation in the Roman and Late Antique World*, reds P. Cimandomo, R. Palermo, R. Pappalardo, en R. Pierobon Benoit, 35-50. Oxford, 2020.
- Franconi, T., en C. Green. 2019. “Broad and Coarse: Modelling Demography, Subsistence and Transportation in Roman England”. In *Finding the Limits of the Limes: Modelling Demography, Economy and Transport on the Edge of the Roman Empire*, reds P. Verhagen, J. Joyce, en M. R. Groenhuijzen. *Computational Social Sciences*. s.l., 2019
- Franconi, T., V. “The Economic Development of The Rhine River Basin in the Roman Period (30 BC – AD 406).” Diss. doct, University of Oxford, 2014.
- Gelaude, F. De vroege hydrografie van de stad Gent, een geomorfologisch en historisch onderzoek van menselijke ingrepen in de waterhuishouding van het middeleeuwse Gent. Diss. doct., Universiteit Antwerpen, 2018.
- Gheysen, K., S. Vanhoutte, en W. De Clercq. “Sporen van een nederzetting uit de Romeinse tijd in de kustvlakte te Wenduine.” *Signa* 2 (2013): 63-70.
- Herzog, I. “Calculating Accessibility.” In *Archaeology in the Digital Era. Papers from the 40th Annual Conference of Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA)*, Southampton, 26-29 March 2012, reds G. Earl, A. Chrysanthi, P. Murieta-Flores, C. Papadopoulos, I. Romanowska, en D. Wheatley, 720-734. Amsterdam, 2013

- Hollevoet, Y., B. Hillewaert, en W. De Clercq. “Boeren, soldaten en handelaars. Vondsten en vindplaatsen uit de eerste eeuwen van onze jaartelling.” In *Op het Raakvlak van twee landschappen. De vroegste geschiedenis van Brugge*, reds B. Hillewaert en M. Ryckaert, 55-59. Brugge, 2019
- Jacobs, B., en W. Sevenants. *Rumst – Molenveld: Romeinse nederzetting, Romeins kamp*. Antwerpen, 2010.
- Jansma, E., K. Haneca, en M. Kosian. “A Dendrochronological Reassessment of Three Roman Boats from Utrecht (the Netherlands): Evidence of Inland Navigation between the Lower-Scheldt Region in Gallia Belgica and the Limes of Germania Inferior.” *Journal Of Archaeological Science* 50 (2014): 484-96.
- Jansma, E., en J.-M. A. W. Morel. *Een Romeinse rijnaak, gevonden in Utrecht-De Meern: resultaten van het onderzoek naar de platbodem ‘De Meern 1.’* Rapportage Archeologische Monumentenzorg 144. Amersfoort, 2007.
- Jansma, E., R. van Lanen, en H. J. Pierik. “Travelling through a River Delta: A Landscape-Archaeological Reconstruction of River Development and Long-Distance Connections in the Netherlands during the First Millennium AD.” *Medieval Settlement Research* 32 (2016): 35-39.
- Krier, J. *Die Treverer ausserhalb ihrer Civitas. Mobilität und Aufstieg*. Trier, 1981.
- Laubenheimer, F., en E. Marlière. *Echanges et Vie Économique Dans Le Nord-Ouest Des Gaules (Nord/Pas-de-Calais, Picardie, Haute-Normandie). Le Témoignage Des Amphores Du IIe s. Av. J.-C. Au IVe s. Ap. J.-C. Vol 1*. Besançon, 2010.
- Lauwers, F. “Rijmenam: Classis Germanica.” *Archeologie*, no. 2 (1973): 77.
- Leman, P. “Nord-Pas-de-Calais.” in *Atlas Des Agglomérations Secondaires de La Gaule Belgique et Des Germanies*, reds J.-P. Petit en M. Mangin, 246-249 Paris, 1994.
- Lörincz, Barnabas. *LABAREVS-PYTHEA. Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum 3*: Budapest, 1994.
- Mangartz, F. “Een ‘logboek’ voor De Meern 1: beschrijving en determinatie van de herkomst van het natuursteen.” In *Een Romeinse Rijnaak, gevonden in Utrecht-De Meern: Resultaten van het onderzoek naar de platbodem ‘De Meern 1’*, reds. E. Jansma en J.-M.A.W. Morel, 246-256. Rapportage Archeologische Monumentenzorg 144. Amersfoort, 2007.
- Marsden, P. “A Boat of the Roman Period Found at Bruges, Belgium, in 1899, and Related Types.” *International Journal of Nautical Archaeology* 5, no. 1 (1976): 23-55.
- Mees, A. W. *Die Verbreitung von Terra Sigillata aus den Manufakturen von Arezzo, Pisa, Lyon und La Graufesenque: die Transformation der italischen Sigillata-Herstellung in Gallien*. Mainz, 2007.
- Meire, P., D. Amery, en M. Decler. *De Schelde, van bron tot monding*. Brussel, 2015
- Picavet, P., S. Reniere, V. Cnudde, W. De Clercq, R. Dreesen, G. Fronteau, E. Goemaere, en E. Hartoch. 2018. “The Macquenoise Sandstone (Devonian – Lochkovian), a Suitable Raw Material for Ancient Querns and Millstones: Quarries,

- Properties, Manufacture and Distribution in France and Belgium.” *Geologica Belgica* 21, no. 1/2 (2018): 24-40
- Reniere, S. “Sourcing the Stone in Roman Northern Gaul: On the Provenance, Use, and Socio-Economics of Stone Tools in a Stoneless Landscape: The Case of the Northern Civitas Menapiorum.” Diss. doct., Universiteit Gent, 2018.
- Reniere, S., R. Dreesen, G. Fronteau, T. Gluhak, E. Goemaere, E. Hartoch, P. Picavet, en W. De Clercq. 2016. “Querns and Mills during Roman Times at the Northern Frontier of the Roman Empire (Belgium, Northern France, Southern Netherlands, Western Germany): Unravelling Geological and Geographical Provenances, a Multidisciplinary Research Project”. *Journal of Lithic Studies* 3, no. 3 (2016): 403-428.
- Schlippschuh, O. *Die Händler im römischen Kaiserreich in Gallien, Germanien und den Donauprovinzen Rätien, Noricum und Pannonien*. Amsterdam, 1974.
- Schmidts, T. *Akteure und Organisation der Handelsschiffahrt in den nordwestlichen Provinzen des Römischen Reiches*. Mainz, 2011.
- Seillier, C. “De Gesoriacum à Bononia: Bilan de Trente Ans de Recherches Archéologiques à Boulogne-Sur-Mer.” In *les villes romaines du nord de la Gaule: vingt ans de recherches nouvelles: actes du XXVe colloque international de HALMA-IPEL UMR CNRS 8164*, red. R. Hannoune, 133-146. *Revue du Nord*, hors série: collection art et archéologie 10 Villeneuve d’Ascq, 2007.
- Sevrin, R. “Schelde en de Scarpe.” In *Valleien van Schelde en Scarpe*, reds G. Asaert, R. Berger, en J.-M. Duvosquel, 17-52. *Albums de Croÿ* 25. Brussel, 1990.
- Stuart, P., en J. E. Bogaers. *Nehalennia: römische Steindenkmäler aus der Oosterschelde bei Colijnsplaat*. Leiden, 2001.
- Suttor, M. “La navigation sur l’Escaut, des origines au XVIIIe siècle”. *Revue du Nord* 3, no. 391-392 (2011): 851-67.
- Thiébaux, A. “Les embarcations gallo-romaines trouvées à Pommerœul: révision de leur datation dendrochronologique, The Gallo-Roman Boats Found in Pommerœul: A Reassessment of their Dendrochronological Dating”. *Revue du Nord* 5, no. 393 (2011): 227-32.
- Thoen, H., en C. Baeteman, reds. *De Romeinen Langs de Vlaamse Kust*. Brussel, 1987.
- Trimpe Burger, J. A. *De Romeinen in Zeeland: onder de hoede van Nehalennia*. Middelburg, 1997
- Trimpe Burger, J. A. “The Islands of Zeeland and South Holland in Roman Times.” *Berichten van de Rijksdienst Voor Het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 23 (1973): 135-48.
- Van Gucht, G. “De Schelde en haar natuurwaarden in de streek van Dendermonde tot Temse.”, *Wielewaal v.z.w. afdeling ‘s Heerenbosch: Buggenhout* (1990): 1-48.
- Van Uytvanghe, M. “La Vallée de l’Escaut et de ses affluents a l’époque mérovingienne: le témoignage des textes.” in *De Merovingische beschaving in de Scheldevallei*, ed. A. Van Doorselaer, 23-66. *West-Vlaamse Archeologica Monografiën* 2 Kortrijk, 1981.

- Vanhoutte, S. “Het Romeinse castellum van Oudenburg (prov. West-Vlaanderen) herontdekt: de archeologische campagne van augustus 2001 tot april 2005 ter hoogte van de Zuidwesthoek. Interim-rapport.” *Relicta. Archeologie, Monumenten- en Landschapszorg in Vlaanderen* 3 (2007): 199-235.
- Vanhoutte, S., W. Dhaeze, A. Ervynck, A. Lentacker, J. van Heesch, en F. Stroobants. “Archeologisch onderzoek aan de noordzijde van het Romeinse castellum van Oudenburg: nieuwe inzichten in de lay-out, het verdedigingssysteem en de bewoningsgeschiedenis van het fort.” *Relicta* 11 (2014): 163-269.
- Verboven, K. “Handelaarsgemeenschappen in de Romeinse wereld: netwerken, cultusgenootschappen of gilden?” *Tijdschrift voor geschiedenis* 131, no. 2 (2018): 207-35.
- Verbrugghe, G., W. De Clercq, en V. Van Eetvelde. 2017. “Routes across the Civitas Menapiorum: Using Least Cost Paths and GIS to Locate the Roman Roads of Sandy Flanders.” *Journal of Historical Geography* 57 (2017): 76-88.
- Verhagen, P., M. R. Groenhuijzen, en J. Joyce, reds. *Finding the Limits of the Limes: Modelling Demography, Economy and Transport on the Edge of the Roman Empire*. Computational Social Sciences. s.l., 2019.
- Vermunt, M., W. De Clercq, en P. Degryse. “An Extraordinary Deposit. A Roman Sanctuary with Miniature Amphorae in Bergen Op Zoom.” in *Roman Material Culture. Studies in Honour of Jan Thijssen*, red. H. Van Enckevort, 201-212. Zwolle, 2009.
- Verslype, L. “Tournai: surveillances archéologiques le long de la rive gauche de l’Escaut.” *Chronique de l’archéologie Wallonne* 6 (1998): 51-53.
- Vlierman, K. “Een Nieuwe Blik Op de Boot van Brugge.” In *Op het raakvlak van twee landschappen. De vroegste geschiedenis van Brugge*, reds B. Hillewaert, Y. Hollevoet, en M. Ryckaert, 49-50. Brugge, 2011.
- Vos, P. C. *Origin of the Dutch Coastal Landscape: Long-Term Landscape Evolution of the Netherlands during the Holocene, described and visualized in National, Regional and Local Palaeogeographical Map Series*. Diss. doct, Universiteit Utrecht, 2015.
- Vos, P. C., en R. M. van Heeringen. “Holocene Geology and Occupation History of the Province of Zeeland.” In *Holocene Geology of Zeeland (SW Netherlands)*, red. M. M Fischer, 5-109. *Mededelingen Nederlands Instituut voor Toegepaste Geowetenschappen* 59. Haarlem, 1997
- Wierschowski, L. *Fremde in Gallien--Gallier in cer Fremde: Die epigraphisch bezeugte Mobilität in, von und nach Gallien vom 1. Bis 3. Jh. n. Chr.: (Texte, Übersetzungen, Kommentare)*. Stuttgart, 2001.
- Wightman, E. M. *Gallia Belgica*. Londen, 1985

“Au cœur d’un amoureux,
plus fidèle qu’heureux”:
airs de cour in zeventiende-eeuwse
Zuid-Nederlandse liedhandschriften
in de Gentse Universiteitsbibliotheek

Tine DE KONINCK

Abstract

The library of the University of Ghent holds a valuable corpus of seventeenth century song manuscripts and *alba amicorum* from the Southern Low Countries. These manuscripts belonged mainly to young women of the bourgeoisie and/or the nobility. They collected their favourite songs and often had members from their circle of acquaintances completing the manuscripts. They appear to have had a strong preference for French profane songs from the *air de cour* repertoire. These songs were initially intended to be sung at the Parisian court. The *airs de cour* soon appeared in print, after which they were also picked up by the wealthy youth in the Southern Low Countries and were written down in their songbooks.

INLEIDING

In 1614 begon de Zuid-Nederlandse Magdalena vanden Driessche met het samenstellen van een handschrift waarin ze tekeningen, spreuken, gedichten en vooral liederen verzamelde.¹ Het album was niet alleen een persoonlijk verzameldocument, maar fungeerde ook als een *album amicorum*, waarin personen uit Magdalena’s kennissenkring liederen of andere teksten noteerden. Liedhandschriften en *alba amicorum* als dat van Vanden Driessche werden meestal aangelegd door jonge vrouwen op huwbare leeftijd uit de gegoede burgerij of de adelstand.²

Dat Vanden Driessche waarschijnlijk tot deze leeftijdscategorie behoorde, illustreert de eerste tekst in haar album, ‘Oraison pour les Dames a marier’

¹ Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 986(1): Magdalena vanden Driessche, *Liederen- en refreinenboek*, door-gaans gedateerd in 1614-1615. De versregel in de titel van dit artikel is het incipit van een Frans profaan lied uit haar handschrift (fol. 37r-37v).

² De meeste van dit soort *alba* circuleerden tussen adellijke vrouwen, zie o.a. M. DELEN, ‘Frauenalben als Quelle. Frauen und Adelskultur im 16. Jahrhundert’. In: W. KLOSE (red.), *Stammbücher des 16. Jahrhunderts*. Wiesbaden 1989, 75-94; S. REINDERS, *De mug en de kaars. Vriendenboekjes van adellijke vrouwen, 1575-1640*. Nijmegen 2017. Aangezien we weinig tot niets weten over de bezitters van de hieronder besproken liedhandschriften in de Gentse universiteitsbibliotheek, houd ik de mogelijkheid open dat ze toebehoorden aan leden uit de betere stedelijke kringen.

(fol. 1r).³ Het is een gebed waarin ze vraagt weldra te kunnen trouwen, want 'l'attente fort m'ennuie'. Ook verder in het album doet de aard van de teksten vermoeden dat de samensteller een jonge vrouw van huwbare leeftijd was. Het merendeel van de liederen en andere poëzie handelt namelijk over liefdesperikelen tussen jonge mannen en vrouwen.

Alba als dat van Vanden Driessche geven ons een inkijk in de liedactiviteiten van de Zuid-Nederlandse stedelijke elite in de zeventiende eeuw en tonen welke vocale muziek in de huiskamers en salons van de hogere sociale klassen klonk of in ieder geval door de welgestelde jeugd werd gemaakt. Het genre van liedhandschriften en *alba amicorum* van jonge adellijke vrouwen uit de Noordelijke Nederlanden tussen 1575 en 1640 is bestudeerd door Sophie Reinders.⁴ Een gelijkaardige overkoepelende studie over vrouwenalba uit de Zuidelijke Nederlanden ontbreekt vooralsnog. Een mogelijke stap in de goede richting werd gezet door Pieter Moelans, die dertien zeventiende-eeuwse liedhandschriften uit de Zuidelijke Nederlanden bestudeerde, die bewaard worden in de Gentse Universiteitsbibliotheek.⁵ Voor dit artikel selecteerde ik er daarvan vijf die een grote gelijkenis vertonen op het vlak van de ingeschreven liederen.⁶

In deze vijf liedhandschriften blijkt één liedgenre bijzonder populair te zijn geweest, namelijk dat van de profane Franse (liefdes)liederen uit het repertoire van het Parijse *air de cour*. Het betreft een corpus van duizenden liederen, initieel gedicht ter vermaak van de zeventiende-eeuwse Franse vorsten en hun entourage.⁷ Verschillende onderzoekers merkten de aanwezigheid van Franse *airs de cour* in de muziekcultuur in de Lage Landen al op.⁸ We treffen ze na-

³ Het enige biografische spoor van Magdalena vanden Driessche vinden we in E. VAN EVEN, 'Onze Vlaemse dichters uit den voortijd', *De eendragt: veertiendaegsch tijdschrift voor letteren, kunsten en wetenschappen* 6 (1852), 1-3. VAN EVEN vermeldt dat Magdalena waarschijnlijk in Mechelen geboren is, waar ze in elk geval in 1616 als schrijfster actief was. Wat ze in 1616 zou geschreven hebben, is onduidelijk, want het enige schrijfwerk dat van haar bekend is, is het genoemde liedhandschrift. Voor het overige geeft VAN EVEN geen concrete aanknopingspunten om een Mechelse situering te rechtvaardigen en is haar handschrift de enige bron om meer over haar te weten te komen.

⁴ REINDERS 2017.

⁵ P. MOELANS, *Handgeschreven liederen. Wereldlijke liedcultuur in liedhandschriften (Zuidelijke Nederlanden, ca. 1600 – ca. 1800) uit de Gentse Universiteitsbibliotheek*. Ongepubliceerd proefschrift, Leuven 2010.

⁶ Het gaat over het *album amicorum* van Anna De Hertoghe en Jeanne Rijn (Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. (G) 7855), het *album amicorum* van Magdalena vanden Driessche (Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 986/1), het liedhandschrift van Anna Goudenhoofd (Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 973) en twee anonieme liedhandschriften (Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 1446 en Ms. 2378).

⁷ In Frankrijk is het genre van het *air de cour* al uitgebreid onderwerp van onderzoek geweest. Een goed overzicht bieden: G. DUROSOIR, *L'air de cour en France 1571-1655*. Luik 1991; G. DUROSOIR (red.), *Poésie, musique et société. L'air de cour en France au XVIIe siècle*. Versailles 2006 en L. GUILLO, *Pierre I Ballard et Robert III Ballard: imprimeurs du roy pour la musique (1599-1673)*. Sprimont 2003.

⁸ Zie onder andere F.H. MATTER, *G.A. Bredero's Boertigh, amoreus, en aendachtigh Groot Lied-boeck*. Den Haag 1979, 30-35; M. SPIES, 'Zoals de ouden zongen, lazden de jongen. Over de overgang van zang- naar lees-cultuur in de eerste helft van de zeventiende eeuw'. In: W. VAN DEN BERG & J. STOUTEN (red.), *Het woord aan de lezer. Zes literatuurhistorische verkenningen*. Groningen 1987, 96-99; L.P. GRIJP, *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw*. Amsterdam 1991, 27; L. VAN GEMERT & L.P. GRIJP (eds.), *P.C. Hooft, Gramida. Spel*. Amsterdam 1998, 19-22; M. DE WILDE, *De lokroep van de nachtegaal. Wereldlijke liedboeken uit de Zuidelijke Nederlanden (1628-1677)*. Ongepubliceerd proefschrift, Antwerpen 2011, 471-474.

melijk niet enkel aan in liedhandschriften, maar ook in hun muzikale vorm in klavecimbel-, luit- en blokfluitboeken. Daarnaast werden ze gespeeld op de stadsbeiaarden en door de stadsspeellieden. Er werden ook honderden geestelijke en wereldlijke Nederlandse liederen geschreven op air-de-courmelodieën volgens het principe van de contrafactuur.⁹ Het onderzoek naar hoe de *airs de cour* bekend zijn geraakt in de Zuidelijke Nederlanden staat nog in de kinderschoenen.¹⁰

Het doel van dit artikel is aan de hand van dit beperkte corpus van vijf liedhandschriften, die hoogstwaarschijnlijk het werk zijn van jonge edellieden of leden uit welgestelde burgermiddens, de vraag beantwoorden naar welke soorten Franse profane liederen hun voorkeur uitging.¹¹ De liedhandschriften werden in verschillende periodes van de zeventiende eeuw samengesteld en aangevuld en tonen ons veranderende muzikale voorkeuren door de eeuw heen.

DE LIEDHANDSCHRIFTEN IN VOGELVLUCHT

De vijf liedhandschriften die in dit artikel centraal staan, hebben een prominente aanwezigheid van Franse profane liederen gemeen. Het oudste en meest omvangrijke handschrift van de vijf is dat van de Gentse Anna de Hertoghe, die in 1593 met haar album begon. Na twee jaar gaf ze het boek door aan haar schoonzus Jeanne Rijm, die het zeker tot 1603 aanvulde.¹² Het zou uiteindelijk 230 pagina's met tekeningen, gedichten, inscripties en 73 liedteksten bevatten. Het liedhandschrift fungeerde ook als *album amicorum*, waarbij minstens dertig familieleden en vrienden van De Hertoghe en Rijm een lied, een tekening en/of een wens aan de albumeigenaressen noteerden.

⁹ In mijn doctoraatsonderzoek bestudeer ik de aanwezigheid van *airs de cour* in de muziekcultuur van de zeventiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden. Primair richt het onderzoek zich op het gebruik van air-de-courmelodieën in geestelijke liedboeken, maar ook de transregionale en transmediale transfer van de hofliederen in onze gewesten komt aan bod. In deze context vinden ook de in dit artikel beschreven liedhandschriften hun plaats.

¹⁰ Het onderzoek van GUILLO (2003) naar de belangrijkste air-de-courdruckers wees al uit dat de air-de-courbundels waarschijnlijk niet verkocht werden in de boekhandels in de Nederlanden en dat ze via andere wegen onze gewesten moeten hebben bereikt. Mogelijke actoren waren het Brusselse hof en de kloosterordes in het Franstalige gedeelte van de Zuidelijke Nederlanden, die geestelijke liedboeken uitgaven met liederen gedicht op air-de-courmelodieën. Ook de Zuid-Nederlandse adel, die zich graag spiegelde aan het Parijse hofleven, was een belangrijke mediërende instantie wat de *cultural transfer* van *airs de cour* naar onze contreien betreft.

¹¹ Een nagenoeg onbestudeerd *chansonnier* van ene Nicolas Berblock (Brussel, KBR, Ms. III 585) uit de periode 1618-1621 bevat naast 39 Nederlandstalige ook 144 Franse liederen, waarvan ik al meer dan een derde kon terugbrengen op het air-de-courrepertoire. Een gelijkaardig handschrift *Recueil des plus beaux airs de ce temps* (1620) (Bergen, Universiteitsbibliotheek, Ms. 1164) van de jurist Melchior Dassonleville uit Bergen bevat ook voornamelijk air-de-courteksten. Deze handschriften tonen aan dat de aanwezigheid van air-de-courteksten in liedhandschriften niet per se op een vrouwelijke bezitter hoeft te wijzen. Ook jonge mannen hadden interesse in het verzamelen van de Franse hofliederen. Waarschijnlijk gebruikten zij hun liedboeken niet als *album amicorum*, maar als persoonlijk verzameldocument.

¹² MOELANS 2010, 36-37.

Het tweede handschrift in de rij is het hierboven genoemde liedboek van Magdalena vanden Driessche, UG Ms. 986/1. Het had ook de dubbele functie van *album amicorum*, zij het in beperkte mate. Vier andere personen tekenden het album, onmiddellijk na de ingebruikname ervan.¹³ Het grootste deel van de liedcollectie is dus Magdalena's eigen werk. Het album bevat minstens 58 liedteksten, waarvan slechts negen geestelijke; de rest is van wereldlijke aard.¹⁴

Het derde handschrift in de selectie is een liedhandschrift van ene Anna Goudenhoofd, UG Ms. 973, die vanaf 1623 een collectie van 43 profane liederen aanlegde, aangevuld met Franse en Nederlandstalige gedichten en spreuken.¹⁵

Het vierde liedhandschrift uit het corpus, UG Ms. 1446, kwam waarschijnlijk rond het midden van de zeventiende eeuw tot stand. Het bevat 32 beschreven pagina's en twaalf profane Franse liederen, allemaal neergeschreven door dezelfde hand, wat erop wijst dat het een persoonlijk verzameldocument was en geen *album amicorum*. Hoewel we niet weten wie handschrift 1446 geschreven heeft en het geen tekeningen en andere inscripties bevat, schrijft Moelans (2010) het toch toe aan een jonge vrouw uit de stedelijke elite, omdat het een gelijkaardig repertoire van Franse amoureuze liederen bevat als de handschriften van De Hertoghe, Vanden Driessche en Goudenhoofd. Of de eigenaar inderdaad een jonge vrouw was, is echter onzeker.

Het eveneens anoniem overgeleverde handschrift UG Ms. 2378 combineert een reeks van dertien zeventiende-eeuwse Franse profane liederen met twee reeksen Nederlandstalige rekeningen uit de periodes 1685-1694 en 1776-1786. In tegenstelling tot wat Moelans (2010) beweert, zijn de liederen niet geschreven door één en dezelfde persoon, maar zijn er meerdere handen in te herkennen. Mogelijk functioneerde het handschrift net als dat van De Hertoghe en dat van Vanden Driessche als *album amicorum*, aangezien sommige liederen afgesloten worden met een motto of devies zoals 'Tout par Amour' (fol. 12v), 'Rien sans espoir' (fol. 13v) of 'Tout par espoir' (fol. 26r), een typisch gebruik in *alba amicorum*.

¹³ MOELANS 2010, 33.

¹⁴ Ik schrijf 'minstens' 58 liedteksten, omdat het handschrift ook nog elf berijmde teksten bevat die slechts één strofe tellen en geen titel hebben die naar een lied verwijst. Als ik via de incipits geen muzikale bron heb kunnen traceren, beschouw ik de teksten voorlopig als 'gedicht'.

¹⁵ Vanaf de laatste bladzijde vult een anonieme auteur het handschrift in de omgekeerde richting verder aan met 23 korte liederen. Deze dateren waarschijnlijk van het einde van de zeventiende eeuw en zijn dus niet meer neergeschreven door Anna Goudenhoofd. Ik laat dit deel hier buiten beschouwing.

Zoals hierboven al vermeld hebben de liedhandschriften een grote aanwezigheid van Franse profane liederen gemeen. Onderstaand overzicht maakt duidelijk dat ze in de vijf handschriften de grootste groep uitmaken:

	Frans geestelijk	Frans profaan	Nl. geestelijk	Nl. profaan	macaronische liederen
Ms. G 7855 – Anna de Hertoghe & Jeanne Rijm	8	63	1	0	1
Ms. 986/1 – Magdalena vanden Driessche	5	38	6	7	2
Ms. 973 – Anna Goudenhooff	0	40	0	0	3
Ms. 1446 – anoniem	0	12	0	0	0
Ms. 2378 – anoniem	0	13	0	0	0

HET *AIR DE COUR*, ‘LA FORME REINE DU XVIIIE SIÈCLE’

In het liedhandschrift van Anna de Hertoghe en Jeanne Rijm krijgt het merendeel van de Franse profane liederen de titel ‘Chanson’ mee. Eén lied werd voorzien van de titel ‘Air’ en één lied heet ‘Air de court’. Ook in de handschriften van Magdalena vanden Driessche en Anna Goudenhooff wisselen de opschriften ‘Chanson’, ‘Air’ en ‘Air de court’ elkaar af. Deze verschillende benamingen hangen samen met een evolutie in het profane lied in Frankrijk rond de eeuwwisseling. In de zestiende eeuw werden de genrebenamingen ‘Chanson’ en ‘Air’ door elkaar gebruikt en stonden ze synoniem voor allerlei soorten profane liederen.¹⁷ De benaming ‘Air de court’ zet ons echter op het spoor van een nieuw soort lied dat op het einde van de zestiende eeuw ontstond aan het Franse hof en zich afzette tegen de complexe polyfone *chansons* uit de vijftiende en zestiende eeuw die de renaissancemuziek zo kenmerken.¹⁸ *Airs de cour* waren profane, strofische liederen met een luchtige inhoud. Het genre besloeg een breed spectrum aan populaire, luchtige pastorale *airs*, *airs amoureuses*, *airs à boire*, *airs à danser*, *airs de ballet*, enzovoort.¹⁹ Meer dan een vijfde van het gedrukte liedrepertoire in Frankrijk in de eerste helft van de zeventiende eeuw bestond uit *airs*, die al snel *airs de cour* zouden gaan heten, waardoor het genre terecht ‘La forme reine du XVIIe siècle’ wordt genoemd.²⁰

Het genre van het *air de cour* maakte in de zeventiende eeuw een hele evolutie door. Aan het begin van de zeventiende eeuw werden *airs de cour*, zoals

¹⁶ In macaronische liederen worden verschillende talen door elkaar gebruikt. Een voorbeeld uit het handschrift van Anna Goudenhooff luidt: ‘Mi alma brusle par ta grande beaulté, biga por que moet ick sijn delaisse’ (fol. 26v-27r). Dit type liederen bleek populair te zijn bij jeugdige liedschrijvers, aangezien verschillende van de handschriften zulke liederen bevatten.

¹⁷ S. SADIE (red.), *The new Grove Dictionary of Music and Musicians*, dl. 1. Londen 1980, 180.

¹⁸ F. DOBBINS & A. COEURDEVEY, ‘Air, Air de cour, Voix de ville, Air spirituel’. In: F. FERRAND (red.), *Guide de la musique de la Renaissance*. Parijs 2011, 589.

¹⁹ J. BROOKS, *Courtly Song in Late Sixteenth-Century France*. Chicago-Londen 2000, 1.

²⁰ GUILLO 2003, 135.

de naam ook aanduidt, als 'koninklijke' liederen beschouwd. Ze werden gecomponeerd door vermaarde hofmusici zoals Pierre Guédron, Antoine Boësset en Gabriel Bataille ter vermaak van de vorsten en ze klonken in de salons van de aristocratische elite. Al snel verschenen de *airs de cour* in druk bij de Parijse drukker Ballard, die de populariteit van het liedgenre goed inschatte en al snel een monopolie verwierf voor de uitgave van air-de-courbundels. Hij drukte zowel auteursbundels als verzamelbundels met de spreekwoordelijke hits van dat jaar, en zowel *airs* in een eenstemmige zetting, als polyfone *airs* en *airs* met luitbegeleiding. Op deze manier maakten de hofliederen al snel een sociologische transfer van elitaire, vocale muziek naar liederen die voor een breder publiek toegankelijk werden gemaakt. De band met het hof, die juist ook zorgde voor de grote populariteit en aantrekkingskracht van *airs de cour*, werd hoe langer hoe losser. Ook componisten die niet aan het Parijse hof verbonden waren, begonnen *airs de cour* te componeren, waardoor het genre de status van 'art courtois' begon te verliezen.²¹

Op het einde van de jaren 1620 begon zich een nieuw soort *air* te ontwikkelen met gelijkaardige kenmerken als het *air de cour*: eenvoudige, profane, overwegend eenstemmige strofische liederen met een luchtige, frivole inhoud, die *chansons pour danser* en *chansons pour boire* werden genoemd. Ze waren primair bedoeld om gezongen te worden door een bredere laag van de bevolking en niet meer in de eerste plaats door en voor de hoge adel. Ze behoorden in eerste instantie niet onmiddellijk tot de populaire volkscultuur van de 'gewone' man, maar ze klonken in het cabaret en bij drink- en dansgelegenheden die de burgerij frequenteerde.²² Pas op het einde van de zeventiende eeuw begon het *air de cour* in al zijn vormen uit de mode te geraken en zou de term *air* synoniem beginnen te staan voor aria's uit opera's, die op dat moment volop in ontwikkeling waren.²³

HET FRANSE AIR-DE-COURREPERTOIRE IN ZUID-NEDERLANDSE LIEDHANDSCHRIFTEN

Uit bovenstaand overzicht bleek al dat de bezitters van de vijf liedhandschriften uit de Gentse Universiteitsbibliotheek hun voorliefde voor de Franse wereldlijke liederenschat deelden. Zonder uitzondering blijken alle getraceerde liederen terug te gaan op Parijse *airs de cour*.²⁴ De schrijvers in de handschrif-

²¹ BROOKS 2000, 66.

²² GUILLO 2003, I, 133-5.

²³ SADIE 1980, I, 180.

²⁴ Voor mijn zoektocht naar de herkomst van de liedteksten in de liedhandschriften maakte ik gebruik van de *PHILIDOR*-databank van het Centre de Musique Baroque de Versailles (CMBV), de online catalogus *GALLICA* van de Bibliothèque nationale de France, de *Catalogue Collectif de France* (CCDF) van de Bibliothèque nationale de France, de databank van het Répertoire International des Sources Musicales (RISM) en de *Nederlandse Liederbank*, gecombineerd met een uitgebreide online zoektocht via verschillende zoekmachines.

ten hadden ook kunnen putten uit de liederenschat van Zuid-Nederlandse componisten die profane *chansons* schreven. Er opereerden nog heel wat componisten van de laatste generatie Vlaamse polyfonisten in de tweede helft van de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw. Van grote namen als Severin Cornet, Andreas Pevernage, Thomas Crequillon en natuurlijk Orlandus Lassus zijn chansonbundels uitgegeven in de *Officina Plantiniana* of bij Petrus Phalesius, de muziekdrukker bij uitstek in de Lage Landen in de zeventiende eeuw.²⁵ De interesse bij de schrijvers van de handschriften bleek echter te liggen bij de Parijse *airs de cour*. Waarschijnlijk waren het de luchtige, amoureuze, soms zelfs licht erotische teksten die de jonge handschriftbezitters zo aanspraken. De amoureuze inhoud in combinatie met de eenvoudige, in het oor liggende melodieën van de liederen, maakte dat ze een stuk aantrekkelijker waren voor de jeugdige albumbezitters dan de ingewikkelde polyfone composities van Zuid-Nederlandse chansoncomponisten.

Moelans (2010) beargumenteerde dat de albumbezitters en hun liedkringen zich door de toe-eigening van *airs de cour* wilden identificeren met de culturele activiteiten aan het Parijse hof en zichzelf ook een 'koninklijke' status wilden aanmeten. Zo zouden ze de illusie willen staande houden dat ze door het verzamelen en zingen van *airs de cour* een eigen hofidentiteit articuleerden.²⁶ Mogelijk droomden de albumbezitters wel weg bij het lezen of zingen van liederen die gecreëerd waren aan dat Parijse hof en handelden over intriges, onbereikbare liefdes, gefrustreerde minnaressen die het hof ontvluchtten en hun heil zochten in de natuur en de vrije liefde. Maar meer dan het verzamelen van liederen met ondeugende, frivole teksten die dicht bij hun leefwereld stonden, in de enige vreemde taal die ze kenden, moeten we er waarschijnlijk niet in zoeken.

Op enkele uitzonderingen na bevatten de alba geen muzieknotatie. Wijsaanduidingen komen wel voor, maar de meeste liedteksten verschijnen zonder melodie-opgaven.²⁷ Waarschijnlijk waren de genoteerde liederen algemeen bekend in de kennissenkring van de eigenaar, hoewel het ook tot de mogelijkheden behoort dat de liederen louter als leesteksten functioneerden en dus niet per se moesten kunnen worden meegezongen.

Een verkennend onderzoek heeft uitgewezen dat meerdere liederen in verschillende handschriften opduiken. Zo verschijnt 'Tu n'aurais pas de moi, ton espérance' in het handschrift van Anna de Hertoghe en dat van Anna Goudenhooft. 'Puis que vos yeux me tiennent asservi' en 'Au cœur d'une amoureux' komen zowel in het handschrift van Magdalena vanden Driessche als in het al-

²⁵ G. SPIESSENS, e.a., *Antwerpse muziekdrukken, vocale en instrumentale polyfonie (16de-18de eeuw)*. Antwerpen 1996, 22-23.

²⁶ BROOKS 2000, 5; MOELANS 2010, 94.

²⁷ Ook STRIJBOSCH 2006, 410-12 kwam tot deze conclusie in haar breder onderzoek naar *alba amicorum*.

bum van Marguerite Liebaert uit diezelfde periode voor.²⁸ Het handschrift van Anna de Hertoghe telt ook vijf gemeenschappelijke liederen met een nagenoeg onbestudeerd *album amicorum* van Marie de Bekercke, dat bewaard wordt in de Koninklijke Bibliotheek van Brussel (KBR).²⁹ Ook van laat-zestiende-eeuwse en vroeg-zeventiende-eeuwse liedhandschriften uit het corpus van Reinders (2017) zoals het *album amicorum* van de Gelderse Joanna Bentinck (1575-1598), het *album amicorum* van de Brabantse Clara de Beers (1587-1600) en het liedhandschrift van Catharina Bossier (1600-1620) komen er liederen terug bij zowel De Hertoghe, Vanden Driessche als Goudenhoofd.³⁰ Dit betekent dat deze jonge dames uit de betere kringen regelmatig putten uit hetzelfde liedmateriaal.

DE EVOLUTIE VAN HET AIR DE COUR WEERSPIEGELD IN DE LIEDHANDSCHRIFTEN

In het handschrift van Anna de Hertoghe & Jeanne Rijn, het oudste in het corpus, kon van vijftien Franse liedteksten een bron achterhaald worden. Zonder uitzondering gaan ze terug op het oudere air-de-courrepertoire. Zo is het tweede lied in hun handschrift, 'Quand premier je vis vos beaux yeux' (fol. 5r-7r), van de hand van Jean Planson (1559-?) uit zijn *Airs mis en musique à quatre parties* (Parijs: Le Roy & Ballard, 1587). 'L'amour qui se fait entre grans' (fol. 11v-12v) is terug te vinden in *Premier livre d'airs* (Parijs: Le Roy & Ballard, 1582) van Charles Tessier (1550-na 1604). Ook twaalf andere liederen uit het handschrift komen voor in laat-zestiende-eeuwse verzamelbundels uit Frankrijk.³¹ Twee liederen meer naar het einde toe in het handschrift zijn van de hand van Pierre Guédron (1570-1620), *maître de musique* van de hofkapel van Lodewijk XIII en ongetwijfeld de belangrijkste componist van *airs de cour* uit de eerste helft van de zeventiende eeuw.³² Het gaat met name over 'Cruelle départie' (fol. 76r-76v) en 'Amour blesse mon sein' (fol. 86v), die beide terug te vinden zijn in Guédrons *Airs de cour mis à quatre et cinq parties* uit 1602 (Parijs: Pierre I Ballard). Aangezien het liedhandschrift van

²⁸ Het album van Marguerite Liebaert wordt ook bewaard in de Gentse Universiteitsbibliotheek (Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 1398), maar werd niet in deze selectie opgenomen, omdat zij slechts twee liederen neerschreef rond 1617. De rest van het handschrift is het werk van verschillende andere handen in verschillende periodes van de zeventiende en achttiende eeuw, die niet in een liedkring van de jonge welgestelde jeugd passen.

²⁹ Brussel, KBR, Ms. 11707: *Album amicorum* van Marie de Bekercke, 1585-1624.

³⁰ NEDERLANDSE LIEDERENBANK [Laatst geraadpleegd op 21/04/2020].

³¹ Met name 'Quand j'étais jeune fillette' (fol. 27v-28r), 'Ce fut alors que l'Aurore' (fol. 28v-29v), 'Ma Robine voulez-vous bien' (fol. 34v-35v), 'Votre amour est vagabonde' (fol. 37r-38r), 'La fille d'un bonhomme' (fol. 60v-61v), 'Chambrière, chambrière' (fol. 62r-62v), 'Dieu, vous gardez belle bergère' (fol. 64r-65r), 'La bergère s'en va aux champs' (fol. 65r-66r), 'J'aimerai toujours mon berger' (fol. 73v), 'Margotton, mon petit cœur' (fol. 81r), 'Hélas! que sert-il d'aimer si l'on ne m'aime' (fol. 83v-84v) en 'Mignonne la plus gentille' (fol. 85r-86v) komen uit laat-zestiende-eeuwse chansonbundels.

³² M. VIGNAL (red.), *Dictionnaire de la musique française*. Parijs 1988, 218.

De Hertoghe & Rijm dateert uit de periode 1593 tot (minstens) 1603, maakt de aanwezigheid van deze twee liederen van Guédron uit 1602 duidelijk dat de Zuid-Nederlandse jeugdige albumschrijvers goed op de hoogte waren van de allerlaatste muziektrends uit Parijs.

Ook het handschrift van Magdalena vanden Driessche toont een grote voorliefde voor de contemporaine *airs de cour* van Pierre Guédron. Naast zeven liederen die nog terug te brengen zijn op het zestiende-eeuwse chansonrepertoire bevat de liedbundel elf *airs* uit de glorie tijd van de Parijse hofcomponisten.³³ Onderstaand schema toont dat er tien liederen ontleend werden aan één van Guédrons eerste drie polyfone air-de-courbundels. Daarnaast bevat het handschrift ook één lied van Antoine Boësset (1586-1643), dat in een éénstemmige versie met luitbegeleiding verscheen.

fol.	Incipit <i>air de cour</i>	Bron ^a
4v	Est-ce Mars ce grand Dieu des alarmes	P. Guédron, <i>Airs de cour à quatre et cinq parties, II</i> (1612)
6v	Si cette malheureuse bande	P. Guédron, <i>Airs de cour à quatre et cinq parties, I</i> (1608)
42r	Cruelle départie	P. Guédron, <i>Airs de cour à quatre et cinq parties, I</i> (1608)
54r	Enfin celle que j’aime tant	P. Guédron, <i>Airs de cour à quatre et cinq parties, I</i> (1608)
74r	Que me servait de me résoudre	P. Guédron, <i>Airs de cour à quatre et cinq parties, I</i> (1608)
85r	Je rencontraï l’autre jour	P. Guédron, <i>Airs de cour à quatre et cinq parties, II</i> (1612)
90r	Destin qui sépare d’un extrême rigueur	P. Guédron, <i>Airs de cour à quatre et cinq parties, II</i> (1612)
118r	Hé bien ma Rebelle	P. Guédron, <i>Airs de cour à quatre et cinq parties, III</i> (1617)
119r	Ces nimphes dont les regards	P. Guédron, <i>Airs de cour et différents auteurs, I</i> (1615)
120r	Mon père m’a mariée ^b	P. Guédron, <i>Airs de cour à quatre et cinq parties, II</i> (1612)
122r	Cachez beaux yeux, les amoureuses flammes	A. Boësset, <i>Airs de différents auteurs mis en tablature de luth par Gabriel Bataille, V</i> (1614)

- a. Ik noteer hier steeds de oudste bundel waarin de liederen verschijnen. Enkele van de liederen zijn echter ook in verzamelbundels met eenstemmige *airs de cour* en/of in bundels *airs de cour* met luitbegeleiding opgenomen. Voor andere bronnen van de liederen, zie GUILLO 2003 of PHILIDOR.
- b. Dit lied wordt in GUILLO 2003 vermeld als ‘Tant et tant il m’ennuie’, het incipit van het refrein.

Ik traceerde in het handschrift ook één Frans lied dat gecomponeerd werd door Orlandus Lassus, de beroemde componist uit de laatste generatie Vlaamse polyfonisten. Ook hij liet echter werk in Parijs uitgeven door het huis Ballard, waaronder zijn *Meslanges de la musique d’Orlande de Lassus à 4, 5, 6, 8 et 10 parties* (1619). Uit deze *Meslanges* is ‘Las me faut-il tant de mal supporter’ (fol. 28r) afkomstig.³⁴

³³ Met name ‘Jeune beauté, bon esprit, bonne grace’ (fol. 4r) van Clement Marot, ‘Ayant aimé fidèlement’ (fol. 11r-12r), ‘Adieu nymphe du bois’ (fol. 40r-41r), ‘Toutes les herbes croissent’ (fol. 70r-71r) van Amadis Jamyn, ‘Je voudrais bien guérir’ (fol. 84r-84v), ‘Une jeune fillette’ van Jehan Chardavoine en ‘Cathin soyez tout assurée’ (fol. 116r) van Pierre Bonnet zijn laat-zestiende-eeuwse Franse *chansons* of *airs de cour*.

³⁴ PHILIDOR [Laatst geraadpleegd op 21/04/2020].

Van zeven andere Franse liederen uit het handschrift van Vanden Driessche is geen bron bekend, maar hun melodieën zijn wel in liedboeken in de Zuidelijke Nederlanden gebruikt waar er andere teksten op geschreven werden. De zeven incipits treffen we onder meer aan als wijsaanduiding in *La pieuse alouette* (Valenciennes: Jan Vervliet, 1619-1621), een tweedelig katholiek contrafactaliedboek uit Valenciennes, een stad die in de zeventiende eeuw tot de Zuidelijke Nederlanden behoorde. De jezuïet Antoine de Cauchie, de samensteller van de *Alouette*-bundels, schreef volgens het principe van contrafactuur nieuwe geestelijke liedteksten op bestaande melodieën. Onderzoek toonde aan dat hij hiervoor voornamelijk uit het repertoire van het *air de cour* putte.³⁵ Ook al zijn de zeven liederen dus niet overgeleverd in een Parijse bron, we kunnen ervan uitgaan dat ze teruggaan op *airs de cour*. Het liedhandschrift van Magdalena vanden Driessche vormt daarmee een belangrijke tekstuele bron in het onderzoek naar *airs de cour* uit de glorie tijd van de hofcomponisten en hun transfer naar de Zuidelijke Nederlanden.

Hetzelfde geldt voor de bundel van Anna Goudenhoofd, die een klein decennium later aan haar liedhandschrift begon. Van de veertig Franse profane liederen kon ik er van tien de primaire bron achterhalen. Twee liederen zijn terug te brengen op laat-zestiende-eeuwse *chansons*, één lied is een *chanson* van Orlandus Lassus, de andere zeven zijn Parijse *airs de cour* uit de hoogdagen van de hofmusici.³⁶ Net zoals bij Vanden Driessche zien we ook bij Goudenhoofd liederen uit Guédrons liederbundels terugkomen, net als liederen uit de luitbundels van Gabriel Bataille. Omdat we ook in de Nederlandstalige contrafactuur veel melodieën uit deze air-de-courbundels zien opduiken, staat het vast dat ze een zekere bekendheid hebben genoten in de Zuidelijke Nederlanden.

fol.	Incipit <i>air de cour</i>	Bron
3r	Amour blesse mon sein	P. Guédron, <i>Airs de cour à quatre et cinq parties, I</i> (1608)
5r	Enfin celle que j'aime tant	P. Guédron, <i>Airs de cour à quatre et cinq parties, I</i> (1608)
5v	Il est vrai je le confesse	anoniem, <i>Airs de différents auteurs mis en tablature de luth par Gabriel Bataille, III</i> (1611)
14r	Adieu bergère pour jamais	P. Guédron, <i>Airs de cour à quatre et cinq parties, I</i> (1608)
19r	Allons ma mignonne	P. Guédron, <i>Airs de cour à quatre et cinq parties, I</i> (1608)
27v	C'est un amant ouvrez la porte	anoniem, <i>Airs de différents auteurs mis en tablature de luth par Gabriel Bataille, II</i> (1609)

³⁵ Zie o.a. L.-M. AMOUR, 'Parodies pieuses d'airs profanes', *Cahiers de l'Association internationale des études françaises* 12 (1960), 15-29; M. DESMET, 'Les métamorphoses de l'air de cour dans La Pieuse Alouette (Valenciennes, Jean Vervliet, 1619-1621)'. In: G. DUROSOIR (red.), *Poésie, Musique et société. L'air de cour en France au XVIIe siècle*. Versailles 2006, 245-262.

³⁶ De twee zestiende-eeuwse *chansons* zijn 'L'amour avec l'honneur' en 'Quittons ce fascheux point d'honneur', opgenomen in *Airs mis en musique à quatre parties* (1599) van Pierre Cerveaux. Het *chanson* van Orlandus Lassus is 'J'attends le temps, ayant ferme espérance' uit zijn *Mélanges à 4, 5, 6, 8 et 10 parties* (Parijs: Pierre I Ballard, 1619).

fol.	Incipit <i>air de cour</i>	Bron
29v	J’attens le temps, ayant ferme espérance	O. Lassus, <i>Airs de cour à quatre et cinq parties, II</i> (1619)
32r	Divin objet dont mon âme est ravis	E. Moulinié, <i>Recueil des plus beaux vers mis en chant</i> (1668). ^a

- a. De oorspronkelijke air-de-courbundel waarin dit lied van Moulinié werd opgenomen, is niet overgeleverd. Het lied is enkel bekend uit een verzamelbundel van *airs de cour* die Bertrand de Bacilly in de jaren 1660 liet uitgeven bij Robert III Ballard.

Liedhandschrift 1446 bevat twaalf Franse profane liederen, waarvan er zeven de titel ‘Air’ meekrijgen, één ander heet ‘Air à danser’, één ‘Chanson à danser’ en één ‘Courante’. De omschrijving ‘Chanson’, die we nog in grote mate aantreffen in de drie oudste liedhandschriften, heeft hier plaats geruimd voor de titel ‘Air’, ongetwijfeld refererend aan het *air de cour*. Vier liederen gaan met zekerheid terug op het air-de-courrepertoire:

fol.	Incipit <i>air de cour</i>	Bron
1r	Philis que la saison est belle	F. de Chancy, <i>Airs de cour à quatre parties, I</i> (1635)
1v	Beau sujet de mon tourment	L. Mollier, <i>Chansons pour danser</i> (1640)
12v	Voici tantôt la froidure banni	E. Moulinié, <i>Airs de cour avec la tablature de luth et de guitare</i> (1629)
14v	Philis que votre éloignement	J. Boyer, <i>Chansons à danser et à boire, II</i> (1642)

De liederen van Louis Mollier en Jean Boyer zijn afkomstig uit het repertoire van *chansons pour danser et pour boire*, dat vanaf de jaren 1630 in Frankrijk zijn opgang maakte en het *air de cour* in zijn puurste vorm een beetje zou verdringen. Deze twee liederen krijgen in het handschrift echter de titel ‘Air’ mee, terwijl het lied van François de Chancy (1600-1656), een luitspeler en componist aan het hof van Lodewijk XIII, dat nog wel een echt *air de cour* is, in het liedhandschrift ‘Chanson à danser’ wordt genoemd. Dit duidt aan dat de inscribenten van de liedhandschriften het onderscheid tussen ‘Chansons’, ‘Airs de cour’ en ‘Chansons pour danser et pour boire’ niet altijd bewust maakten, hoewel ze wel mee waren met de nieuwste evoluties in het Parijse liedgenre.

Naast deze vier getraceerde liederen zijn de incipits van twee andere liedteksten uit handschrift 1446 enkel bekend als wijsaanduidingen in Zuid-Nederlandse liedboeken. De oudste verwijzing naar ‘Petit brisacq’ vinden we in het profane liedboek *Den Kemschen hey-kreekel* (Antwerpen: Reynier Slegheers, 1665). Het oudste liedboek waarin de wijs ‘Jeune beauté qui m’avez mis en cendre’ verschijnt, is het katholieke liedboek *Den gheestelijcken leeuwewercker* (Antwerpen: wed. Jan Cnobbaert, 1645) van de Antwerpse priesterdichter Guilielmus Bolognino.³⁷ Dankzij het handschrift beschikken we nu

³⁷ NEDERLANDSE LIEDERENBANK [Laatst geraadpleegd op 21/04/2020].

over de volledige teksten, aangezien de originele Franse bronnen niet zijn overgeleverd. Afgaande op de datering van deze air-de-courbundels en de periode waarin een aantal van de incipits als wijsaanduidingen in Zuid-Nederlandse liedboeken circuleerden, is het anonieme liedhandschrift 1446 voorzichtig in de jaren 1640-1650 te situeren.³⁸

Het laatste, eveneens anonieme handschrift in het corpus is op basis van de inhoud waarschijnlijk in de jaren 1660 te dateren.³⁹ Het laat zien dat decennia na de handschriften van Vanden Driessche en Goudenhoofd het *air de cour* als liedgenre nog altijd populair was bij de Zuid-Nederlandse welgestelde jeugd. De *airs* van Guédron hebben echter plaatsgemaakt voor jongere liederen van onder andere zijn schoonzoon en leerling Antoine Boësset, en van Jean Boyer, die beiden tot in de jaren 1640 actief waren.⁴⁰ Pierre Beauchamp op zijn beurt was als componist en *maître de danse* pas werkzaam vanaf de jaren 1660. Hij werkte samen met Molière en Lully, schreef *airs de ballet*, maar daarnaast ook *chansons pour boire* en *chansons pour danser*.⁴¹

fol.	Incipit <i>air de cour</i>	bron
12r	Cloris est belle, il faut pour elle	E. Moulinié, <i>Airs de cour à quatre et cinq parties, IV</i> (1637)
15r	Heureux séjour de Parthenisse	A. Boësset, <i>Airs de cour à quatre et cinq parties, IV</i> (1624)
20v	Cloris, veux-tu savoir?	J. Boyer, <i>Chansons à danser et à boire, II</i> (1642)
23v	Objet dont les charmes si doux	A. Boësset, <i>Airs de cour à quatre et cinq parties, IX</i> (1642)
24v	Savez-vous bien la belle	P. Beauchamp, <i>Chansons pour danser et pour boire, XXI</i> (1662)

Van drie andere Franse liederen uit het handschrift is de originele bron niet bekend, maar ze circuleerden wel in de contrafactuur in de Zuidelijke Nederlanden. Op de melodieën van ‘Amour pardonne moi’ (fol. 16v-17r) en ‘Puis qu’il faut quitter vos appas’ (fol. 22v-23r) heeft Guilielmus Bolognino geestelijke liederen gedicht voor zijn liedboek *Den Gheestelijcken Leeuwercker* (Antwerpen: wed. Jan Cnobbaert, 1645). Aangezien hij grotendeels uit het air-de-cour-repertoire putte voor zijn melodieën, kunnen we ervan uitgaan dat ook deze liederen afkomstig zijn uit het repertoire van de Parijse hofliederen.⁴² Een

³⁸ MOELANS 2010, 62. De *terminus post quem* op basis van de gedrukte Parijse bronnen is 1642. Uit de beter gedateerde handschriften van De Hertoghe, Vanden Driessche en Goudenhoofd blijkt dat de Franse liederen snel hun weg vonden naar de Zuid-Nederlandse liedverzamelingen. In dat opzicht is met enige voorzichtigheid een datering in de jaren 1640-1650 geoorloofd. Het blijft echter een moeilijke evenwichtsoefening om de ongedateerde handschriften op basis van hun inhoud te dateren.

³⁹ Het eerste folio vermeldt het jaartal 1663. Omdat het lied op fol. 24v pas in 1662 voor het eerst in druk verscheen, lijkt een datering in de jaren 1660 geoorloofd, ook weer met de restrictie uit noot 38 in het achterhoofd.

⁴⁰ SADIE 1980, I, 183.

⁴¹ SADIE 1980, I, 121.

⁴² Zie o.a. H. MEEUS & T. DE KONINCK, ‘Guilielmus Bolognino’s *Den gheestelijcken Leeuwercker*, the collected songs of a Counter-Reformation champion’. In: D. VAN DER POEL, e.a. (red.), *Identity, Intertextuality, and Performance in Early Modern Song Culture*. Leiden 2016, 93-117.

derde lied, 'Compagnon depuis quelques jours' (fol. 21v-22r), is enkel overgeleverd als wijsaanduiding in *Den hemelschen Parnassus-bergh* (Leiden: Johannes van Gelder, 1676), een katholiek liedboek voor de Hollandse missie, waarvoor voor meer dan een vierde van de liederen inspiratie in het Franse hofrepertoire is gezocht.⁴³ Van vijf liederen uit het liedhandschrift vond ik geen sporen terug, maar de liedteksten die gaan over de liefde voor vrouwelijk schoon zoals Clorinde, Urania en Jenneton passen perfect in het air-de-courplaatje. Het belang van dit handschrift is onder andere gelegen in het feit dat het Franse liedteksten bevat die enkel via deze bron zijn overgeleverd. Vooral voor de liederen waarvan de incipits bekend zijn als wijsaanduiding in Nederlandse liedboeken betekent dit een belangrijke aanvulling op onze kennis over de contrafactuur in de Nederlanden.

CONCLUSIE

De vijf liedhandschriften en *alba amicorum* uit de universiteitsbibliotheek van Gent die in dit artikel besproken zijn, zijn voor een aantal liederen unieke bronnen op het vlak van tekstoverlevering van *airs de cour*. Daarnaast geven ze ons inzichten in de muzikale smaak van de welgestelde stedelijke jeugd uit de Zuidelijke Nederlanden. Die had duidelijk een neus voor de veranderende modetrends doorheen de eeuw. Reinders (2017) merkte al op dat jonge edelen vooropliepen in het introduceren van nieuwe modetrends zoals de sonnetten van Petrarca, liefdesemblemen van Heinsius en ook Franse *airs de cour*. Zij pikten ze als eersten op en zorgden mee voor de verspreiding van de nieuwe genres.⁴⁴ Zo bevat het oudste bestudeerde handschrift van Anna de Hertoghe voornamelijk zestiende-eeuwse *chansons* en heel vroege *airs de cour*, naar het einde toe ook al afgewisseld met *airs de cour* van Pierre Guédron, die pas rond de periode dat Jeanne Rijm haar handschrift beëindigde in Parijs in druk verschenen. Ook in de handschriften van Magdalena vanden Driessche en Anna Goudenhoofd zien we *airs de cour* uit de bloeiperiode van de hofmusici, die pas enkele jaren voordien bij Ballard in air-de-courbundels werden gepubliceerd en in geen tijd de grens overstaken.

Ook al geraakten de *airs* uit de Guédron-periode vanaf de jaren 1640 uit de mode omdat er aan het hof geen nieuwe *airs de cour* meer werden gecomponeerd, ze bleven zowel in de adellijke salons in Frankrijk als in de Zuid-Nederlandse kringen van de welgestelde jeugd nog een tijd hun populariteit behouden. Ze kregen op dat moment wel het gezelschap van een nieuw repertoire van *chansons pour danser et pour boire*, dat we ook meteen in de twee anonieme liedhandschriften uit de jaren 1640-1660 (?) zien opduiken. Vanaf de

⁴³ NEDERLANDSE LIEDERENBANK [Laatst geraadpleegd op 21/04/2020].

⁴⁴ REINDERS 2017, 327.

jaren 1660 zullen beide genres dan weer beetje bij beetje plaats moeten ruimen voor *airs à ballet*, op het moment dat de typische *comédies-ballets* van Jean-Baptiste Lully hun weg naar de Lage Landen vonden.⁴⁵ Uit de *Nederlandse Liederenbank* blijkt dat de operamelodieën al snel opdoken in de contrafactuur in de Zuidelijke Nederlanden. Zo werden op de melodie 'Sommes-nous pas trop heureux, belle Iris' uit het *Ballet de l'Impatience* (1661) van Lully alleen al tussen 1663 en 1700 meer dan honderd nieuwe liederen geschreven in de Nederlanden.⁴⁶ Of de liedteksten uit de opera's ook in liedhandschriften verschenen moet verder onderzoek aan het licht brengen.⁴⁷

⁴⁵ Zie o.a. T. DE PAEPE, "Une place pour les comédies". *Geschiedenis, repertoire en inrichting van de Antwerpse theaters tussen 1610 en 1762*. Ongepubliceerd proefschrift, Antwerpen 2011, 199-214 en S. MOLENAAR, "Als rechte Libertinen". *Het verzamelhandschrift Het Mengelmoes als getuigenis van een alternatieve literaire kring in Antwerpen aan het einde van de zeventiende eeuw*. Ongepubliceerd proefschrift, Antwerpen 2019, 158-166.

⁴⁶ NEDERLANDSE LIEDERENBANK [Laatst geraadpleegd op 21/04/2020].

⁴⁷ Voor liederen van Lully in het Antwerpse liedhandschrift 'Het Mengelmoes', zie MOLENAAR 2019, 161-163.

Het Judeo-Grieks en de woordenlijst uit MS *Vat. ebr* 423¹

Niels DE RIDDER

Abstract

This paper examines a Judeo-Greek glossary including names and epithets for God found in ff. 1-8 of the manuscript MS *Vat. ebr.* 423, offering a sample of the edition and commentary that are currently being prepared by the author. The discussion of the text is preceded by a general introduction to the Judeo-Greek language, its literature and their characteristics, with a special emphasis on the biblical and medieval components of this tradition. A closer look at the text of MS *Vat. ebr.* 423 shows that it can be placed within a wider context of medieval and early modern biblical Judeo-Greek glossaries, while still being unique in its composition, given that it is the only alphabetically ordered, thematic glossary within the medieval and early modern Judeo-Greek tradition.

INLEIDING

Het handschrift *Vaticanus ebraeus* 423 bevat een drietalige Hebreeuws-Aramees-Griekse woordenlijst in drie kolommen. Deze lijst, die nog niet werd uitgegeven, bestaat voornamelijk uit Bijbelse woorden, met een uitgesproken interesse in verschillende benamingen voor God, en in het Hooglied. Dit artikel spitst zich toe op de Griekse kolom van de woordenlijst, en biedt een overzicht van de lange Judeo-Griekse traditie waartoe hij behoort, geïllustreerd door enkele voorbeelden uit deze lijst, waarvan een volledige uitgave nog wordt voorbereid door de auteur.

1. WAT IS HET JUDEO-GRIEKS?

1.1. *Een historisch overzicht*

Sinds de oudheid is het Grieks voor joden een gesproken en geschreven taal geweest naast het Hebreeuws, het Aramees en andere talen. Om Grieks te schrijven gebruikten joden zowel Griekse als Hebreeuwse schrifttekens. Alle varianten van het door joden gehanteerde Grieks, in beide schriften kan men met een overkoepelende term ‘Judeo-Grieks’ noemen. Deze taal kende vier

¹ Ik wil graag Reinhart Ceulemans en Joachim Yeshaya bedanken voor alle ondersteuning die zij hebben geboden, van het begeleiden van mijn masterproef tot het verder afwerken van de uitgave en het tot stand komen van dit artikel.

chronologische fases, antiek (Hellenistisch/Romeins), middeleeuws (Byzantijns), Ottomaans en modern.²

De Griekse taal deed definitief haar intrede in de joodse wereld vanaf de verovering van het Nabije Oosten door Alexander de Grote in de jaren 330 v.C. en de daaropvolgende Hellenistische periode. De joodse gemeenschappen van de diaspora namen doorheen hun geschiedenis op de meeste plaatsen de dominante taal in hun omgeving over, en in grote stedelijke centra van het oostelijke Middellandse Zeegebied was dat het Grieks, dat de moedertaal van sommige joodse gemeenschappen werd. Het Grieks was de commerciële en administratieve lingua franca van het Middellandse Zeegebied en werd de taal van het onderwijs en de religieuze cultuur. Voor sommige van deze gemeenschappen werd het Judeo-Grieks al snel de enige taal. Ook in het westen van het voormalige West-Romeinse Rijk, in Italië, Spanje en Gallië waren tot in de middeleeuwen gemeenschappen van Griekssprekende joden.³

Gedurende het eerste millennium n.C. bleef het Grieks in gebruik bij joodse gemeenschappen in het Oost-Romeinse Rijk.⁴ Deze Griekssprekende joden werden *Romaniotim* genoemd aangezien de Byzantijnen zichzelf steeds bleven beschouwen als ‘Romeinen’. Het gebruik van het Grieks vertaalt zich in een groot aantal leenwoorden in de Palestijnse *Talmoed* en *midrashim*.⁵ Het Grieks drong zelfs door tot in de liturgie en de Bijbel werd in het Grieks geciteerd tijdens openbare erediensten. Vóór de achtste eeuw was het Grieks de voornaamste taal waarin de Bijbel gelezen werd door Byzantijnse joden, pas vanaf het jaar 1000 nam het Hebreeuws die rol over in het Byzantijnse Rijk.⁶

Vanaf de zevende eeuw nam het gebruik van het Grieks sterk af door de Arabische veroveringen van onder andere Egypte en Syrië. Onze belangrijkste bron van informatie over het Judeo-Grieks uit deze periode is de Cairo Geniza, een opslagplaats van teksten boven de Ben Ezzrasynagoge in Fustat (Cairo). Deze bevatte honderdduizenden fragmenten van joodse handschriften. Deze documenten tonen hoe het Griekse schrift geleidelijk aan vervangen werd door het Hebreeuwse. Buiten de Cairo Geniza hebben we maar weinig materiaal dat ons informatie kan verschaffen over de taal van Byzantijnse jo-

² J. Krivoruchko, *Judeo-Greek* in L. Kahn en A. D. Rubin (eds.), *Handbook of Jewish Languages*, Brill’s Handbooks in Linguistics 2, Brill, Leiden-Boston, 2015, p. 194.

³ Krivoruchko, *Judeo-Greek*, p. 195-6.

⁴ In grote delen het voormalige West-Romeinse Rijk verdween het Grieks als joodse taal, en werd het vervangen door lokale Romaanse volkstalen; een uitzondering op deze regel zijn oa. Zuid-Italië en Sicilië, gebieden die nog lang in de Byzantijnse/Griekse sfeer bleven.

⁵ Deze leenwoorden zijn verzameld door S. Krauss en becommentarieerd door I. Löw in *Griechische und Lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, Calvary, Berlin, 1899; Zie ook J. G. Krivoruchko, *Greek Loanwords in Rabbinic Literature: Reflections on Current Research Methodology* in T. M. Law en A. Salvesen (eds.), *Greek Scripture and the Rabbis*, Contributions to Biblical Exegesis and Theology 66, Peeters, Leuven-Parijs-Walpole MA, 2012, pp. 193-216.

⁶ N. de Lange, *The Greek Bible Translations of the Byzantine Jews* in P. Magdalino en R. Nelson (eds.), *The Old Testament in Byzantium*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington DC, 2010, pp. 42-45.

den in de tweede helft van het eerste millennium n.C. De diversiteit tussen verschillende gemeenschappen in het Middellandse Zeegebied was groot, en er was een grote mobiliteit tussen joodse gemeenschappen onderling. Migratie vanuit Arabisch naar Byzantijns gebied was frequent, en nieuwkomers waaronder de Karaïtische joden die in de elfde eeuw van het Midden-Oosten naar Klein-Azië en de Balkan migreerden in Byzantium namen op veel plaatsen het Grieks over als taal.⁷

Vanaf de elfde eeuw geraakte het Byzantijnse Rijk in verval, met als dieptepunt de plundering van Constantinopel tijdens de vierde kruistocht in 1204. Dit bracht interne migraties met zich mee, ook van joden, wat leidde tot een grotere diversiteit tussen de Judeo-Griekse dialecten. Vanaf de Ottomaanse verovering van Constantinopel in 1453 ging het Judeo-Grieks er sterk op achteruit. De politieke instabiliteit en chaos eisten hun tol, en de val van de ‘eeuwige stad’ was een zware klap voor alle Griekssprekenden, ook voor de joden. Voortaan werden de joden onder Ottomaans bewind bestuurd als *millet*, een autonome religieuze minderheid.⁸

In de tweede helft van de 15^e eeuw dwongen de Ottomaanse autoriteiten verschillende bevolkingsgroepen onder wie veel joden om zich te vestigen in de hoofdstad, zodat die na de verwoesting van 1453 opnieuw bevolkt zou worden. Deze maatregel leidde tot het verdwijnen van veel lokale Griekse joodse gemeenschappen.⁹ Rond dezelfde periode zorgde een grote influx van Spaanse en Portugese (*Sefardische*) joden ervoor dat de *Romaniotim* hun positie als dominante joodse stroming in de regio voorgoed verloren. Na de Tweede Wereldoorlog en de Shoah waarin het grootste deel van de *Romaniotim* omkwam, had de daarop volgende re-integratie van de joodse gemeenschap tot gevolg dat de eigenheid van de joodse variant van het Grieks verdween. Vandaag de dag is er nog maar één gemeenschap van niet-stedelijke, authentiek Judeo-Grieks-sprekende *Romaniotim*, namelijk deze van Ioannina.¹⁰

⁷ Krivoruchko, *Judeo-Greek*, pp. 195-197; De oorsprong van de Karaïtische beweging lag in Irak en Iran in de 8e en 9e eeuw. Het is niet geheel duidelijk wanneer en hoe haar vestiging in het Byzantijnse rijk begon. De Karaïeten hadden een bijzondere band met de Griekse taal, die zij tot de 19^e eeuw bleven gebruiken, wanneer de meeste *Romaniotim* vanaf de 14^e en 15^e eeuw het Grieks verlieten ten voordele van het Ladino. Tot op heden bestaat er geen overkoepelende studie van de band tussen de Karaïtische stroming en de Griekse taal, zie G. Akhiezer, *Byzantine Karaism in the Eleventh to Fifteenth Centuries* in R. Bonfil, O. Irshai, G. Stroumsa, R. Talgam (eds.), *Jews in Byzantium. Dialectics of Minority and Majority Cultures*, Jerusalem Studies in Religion and Culture 14, Brill, Leiden-Boston, 2012, pp. 723-724 en 757-758.

⁸ Krivoruchko, *Judeo-Greek*, pp. 197-199.

⁹ J. Krivoruchko, *The Constantinople Pentateuch Within the Context of Septuagint Studies* in M. K. H. Peters, *XVIII Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies Lubljana 2007*, Septuagint and Cognate Studies 55, Society of Biblical Literature, Atlanta, 2008, p. 269.

¹⁰ Krivoruchko, *Judeo-Greek*, pp. 197-199.

1.2. *Algemene kenmerken van het Judeo-Grieks*

Vanaf de oudheid waren de meeste joodse gemeenschappen goed geïntegreerd in hun omgeving, en er heeft nooit een centrale joodse autoriteit in de Byzantijnse/Griekse wereld bestaan die tot standaardisering kon aanzetten. Het is dus beter om het Judeo-Grieks te beschouwen als een verzameling van vele diverse joods-Griekse dialecten, die in de eerste plaats deel uitmaakten van hun lokale niet-joodse Griekse dialect. Deze lokale varianten hadden als enige gemeenschappelijke factor de joodse en Hebreeuws/Aramese achtergrond van hun sprekers, en waren dus geen volwaardige op zichzelf staande taal, in tegenstelling tot bijvoorbeeld het Jiddisch. De enige uitzondering op deze regel is het Byzantijnse Judeo-Grieks zoals we dat terugvinden in de Griekse teksten uit de Cairo Genizah, dat wel degelijk een coherent taalsysteem was dat van generatie op generatie werd doorgegeven. Tenslotte is het niet uit te sluiten dat er ooit wél volwaardige Judeo-Griekse talen bestonden waarvan er ons niets is overgeleverd.¹¹ Het is dus moeilijk om uitspraken te doen over ‘hét Judeo-Grieks’, en men moet steeds rekening houden met de verschillende varianten in ruimte en tijd van het corpus. Één zulke variant is het zogenaamde ‘Bijbelse Judeo-Grieks’ (vanaf nu afgekort tot BJJG).¹²

1.3. *De Judeo-Griekse literatuur*

De oudste en allicht best bekende in het Grieks gestelde joodse tekst is de Septuaginta (LXX), de eerste vertaling van de Hebreeuwse Bijbel naar het Grieks, die vanaf de derde eeuw voor Christus in Alexandrië vorm begon aan te nemen.¹³ Uit de periode hierna stammen veel apocriefe en pseudepigrafische Bijbelteksten naast diverse andere joodse Griekse teksten.¹⁴ Ook aanzienlijke delen van het Nieuwe Testament werden geschreven door joden. Buiten de strikt religieuze sfeer beschikken we over de filosofische werken van Philo

¹¹ C. Aslanov, *Judeo-Greek or Greek Spoken by Jews?*, in R. Bonfil, O. Irshai, G. Stroumsa, R. Talgam (eds.), *Jews in Byzantium. Dialectics of Minority and Majority Cultures*, Jerusalem Studies in Religion and Culture 14, Brill, Leiden-Boston, 2012, pp. 397-398.

¹² Deze benaming ontleen ik aan de taalkundige Julia Krivoruchko, die de term *Biblical Judaeo-Greek* introduceerde om een specifieke taalvariëteit binnen het Judeo-Grieks te benoemen, zie J. Krivoruchko, *Medieval and Early Modern Judaeo-Greek Biblical Translations. A Linguistic Perspective* in J. K. Aitken en J. Carleton Paget (eds.), *The Jewish-Greek Tradition in Antiquity and the Byzantine Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, p. 155.

¹³ Het is belangrijk om in het achterhoofd te houden dat de LXX niet in één keer is opgesteld, maar het resultaat is van het werk van verschillende vertalers en auteurs, over een lange periode. Oorspronkelijk verwees de term LXX enkel naar vijf boeken van de joodse wet, de Pentateuch, maar later verbreedde de betekenis tot die op heel het Griekse Oude Testament doelde. Een standaardwerk inzake het ontstaan en receptie van de LXX en de latere versies is N. Fernández Marcos, *The Septuagint In Context. Introduction to the Greek versions of the Bible*, Brill, Leiden, 2000.

¹⁴ F. Siegert, *Einleitung in die hellenistisch-jüdische Literatur. Apokrypha, Pseudepigrapha und Fragmente verlorenener Autorenwerke*, De Gruyter, Berlin/Boston, 2016.

van Alexandrië (ca. 15 v.C. – ca. 50 n.C.)¹⁵ en de historische werken van Flavius Josephus (37/8 n.C. – ca. 100 n.C.).¹⁶

Vanaf de tweede eeuw v.C. begon een proces van joodse herzieningen van de Septuaginta dat zou resulteren in het ontstaan van alternatieve Griekse versies van de Hebreeuwse Bijbel, onder andere van Aquila, Symmachus en Theodotion. Helaas gingen deze voor het grootste deel verloren.¹⁷ Deze vertalers, Aquila in het bijzonder, zouden een grote invloed uitoefenen op latere Judeo-Griekse Bijbelvertalingen.¹⁸

Veel van onze kennis over de middeleeuwse Judeo-Griekse literatuur danken we aan de Cairo Genizah. Deze teksten van dit corpus zijn erg uiteenlopend van aard en in lengte. Zowel het Griekse als Hebreeuwse schrift worden gebruikt. Het corpus bevat Bijbelvertalingen en -commentaren, Bijbelse woordenlijsten, marginale glossen bij Bijbelboeken, andere gespecialiseerde glossen, Pesach-*haggadot* (voorschriften voor het Pesach-ritueel) en privégeschriften, zoals brieven en *ketubbot* (huwelijkscontracten).¹⁹

De voornaamste bronnen van kennis over Judeo-Grieks in de Ottomaanse periode zijn vertalingen van Bijbelteksten, paraliturgische gedichten en liederen. Daarnaast zijn er ook woordenlijsten en commentaren bekend.²⁰

Judeo-Griekse poëzie uit deze periode is voornamelijk liturgisch van aard, zoals verzen die gezongen werden op de Sabbat, religieuze feestdagen en andere feestelijke aangelegenheden. Deze kan men terugvinden in gebedenboeken volgens de traditie van de *Romaniotim*, die niet alleen Judeo-Griekse Bijbelvertalingen bevatten, maar ook gebeden, zoals de zegening voor de nieuwe maan.²¹ Een ander voorbeeld van zo'n liturgische hymne is de vroegmoderne hymne 'Ενας ο Κύριος.²² Er bestaat ook een collectie van acht liefdesliederen, waarvan vier in het Hebreeuws en vier in het Judeo-Grieks, die circuleerden in Griekse kringen in de vijftiende eeuw. Het handschrift is gedateerd op 1419.²³ Ook na de vijftiende eeuw werd er nog Judeo-Griekse literatuur geproduceerd.

¹⁵ *Philo Judaeus* in H. Cancik en H. Schneider (eds.), *Brill's New Pauly*.

¹⁶ *Flavius Josephus* in Cancik en Schneider (eds.), *Brill's New Pauly*.

¹⁷ N. Fernández Marcos, *Non placet Septuaginta* in N. de Lange, J. G. Krivoruchko and C. Boyd-Taylor, *Jewish Reception of Greek Bible Versions. Studies in Their Use in Late Antiquity and the Middle Ages*, Texts and Studies in Medieval and Early Modern Judaism 23, Mohr Siebeck, Tübingen, 2009, pp. 39-41.

¹⁸ N. de Lange, *The Greek Bible Translations of the Byzantine Jews*, p. 51. De verdere geschiedenis van de Judeo-Griekse Bijbelse vertaaltraditie wordt infra besproken.

¹⁹ Dit corpus wordt besproken en deels uitgegeven in N. De Lange, *Greek Jewish Texts from the Cairo Genizah*, Texte und Studien zum Antiken Judentum 51, Mohr-Siebeck, Tübingen, 1996.

²⁰ Krivoruchko, *Judeo-Greek*, p. 206.

²¹ J. Niehoff-Panagiotidis en E. Hollender, *Exome שִׁבְעָה יָמִים. The Announcement of the New Moon in Romanioté Synagogues* in Byzantinische Zeitschrift 103, 2010, pp. 99-126.

²² E. Hollender en J. Niehoff-Panagiotidis, *Mahzor Romania and the Judeo-Greek hymn "Ενας ο Κύριος". Introduction Critical Edition and Commentary* in Revue des Etudes Juives 170, 2011, pp. 117-171.

²³ E. Hollender en J. Niehoff-Panagiotidis, *Judeo-Greek Wedding Poems from the Fifteenth Century* in Byzantinische Zeitschrift 106, 2016, pp. 703-738.

2. DE BIJBELSE JUDEO-GRIEKSE TRADITIE

Bijbelvertalingen en verwante teksten zijn een belangrijke bron voor onze kennis van het Judeo-Grieks. Er bestaat een lange en rijke traditie van vertalingen, die een centrale rol speelden in de Judeo-Griekse religieuze en culturele beleving.²⁴ De in dit artikel besproken woordenlijst uit Vat. ebr. 423 maakt deel uit van deze traditie, en daarom is het belangrijk om de achtergrond hiervan te schetsen. Eerst zal ik hier de overlevering en compositie van Judeo-Griekse Bijbelvertalingen behandelen, in een later onderdeel zal ik de sporen van deze vertalingen in de Judeo-Griekse lexicografische traditie bespreken.

2.1. *Griekse Bijbelvertalingen na de LXX*

De studie van de laatantieke en middeleeuwse Bijbelvertalingen gaat gepaard met enkele moeilijkheden. Ten eerste is de overgrote meerderheid van deze Joods-Griekse teksten ons overgeleverd via de christelijke handschriftelijke traditie. Dat maakt dat we dus per definitie een gefilterd en vertekend beeld van de originele tekst hebben, en zorgt ervoor dat de zeldzame antieke fragmenten waarover we beschikken van onschatbare waarde zijn. Ten tweede is het in de regel onmogelijk om dit soort teksten precies te dateren, deels ten gevolge van het eerste probleem. Ten derde beschikken we niet over de Hebreeuwse originelen, maar toch is het mogelijk om verschillende stijlkeuzes en benaderingen in de Griekse vertalingen te onderscheiden.²⁵

Aquila, die werkzaam was in de eerste helft van de tweede eeuw n.C., streeft in zijn vertaling een verregaande letterlijke navolging van de brontekst na, met strikte imitatie van de woordvolgorde, en de introductie van neologismen om op systematische wijze stamverwante woorden op een ‘etymologische’ manier te vertalen. Deze technieken zorgen ervoor dat de tekst beschouwd moet worden als een instrument bedoeld om de studie van de Hebreeuwse brontekst te vergemakkelijken. Symmachus, die men situeert in de late tweede of vroege derde eeuw n.C., wordt vaak beschouwd als een vertaler die ernaar streefde om de tekst van de Septuaginta te herzien op een wijze die nauwer aansluit bij de eisen en de exegese van de rabbijnse beweging. Hij ging hierbij niet zo ver als Aquila, en respecteerde de eigenheid van de Griekse taal en stijl.²⁶

Het weinige bewijsmateriaal dat ons rest uit de vroege middeleeuwen komt uit de Caïro Genizah. Hier werden meerdere fragmentaire Bijbelversies teruggevonden. Een van die teksten is een fragment van een Griekse vertaling van

²⁴ N. de Lange, *Japhet in the Tents of Shem. Greek Bible Translations in Byzantine Judaism*, Text and Studies in Medieval and Early Modern Judaism 30, Mohr Siebeck, Tübingen, 2015, pp. 140-141.

²⁵ de Lange, *Japhet in the Tents of Shem*, p. 40.

²⁶ Voor een uitgebreide bespreking van deze versies zie Fernández Marcos, *The Septuagint in Context*, pp. 109-153.

Prediker²⁷, geschreven in Hebreeuwse letters en voorzien van medeklinkers. Het Grieks van deze tekst is kunstmatig en volgt zodanig nauwkeurig het Hebreeuws, tegen de Griekse syntaxis en het Griekse idioom in, dat het enkel verstaanbaar is voor wie kennis heeft van het Hebreeuws. Er wordt een Griekse woordenschat gecombineerd met een semitiserende syntaxis. Deze eigenschappen zijn typisch voor het Bijbels Judeo-Grieks (BJG).²⁸

Uit een latere periode is er ons een vertaling van het boek Jona overgeleverd. De joodse traditie schrijft voor om dit boek te lezen in de namiddagdienst op Jom Kippoer, meteen gevolgd door drie verzen uit Micha (7,18-20). Deze Griekse vertaling van Jona is ons bewaard gebleven in twee handschriften. Geen van beide is exact gedateerd, maar ze stammen allebei uit de periode tussen de vierde kruistocht (1204) en de val van Constantinopel (1453). De gelijkenissen tussen beide versies, die niet van elkaar zijn overgeschreven, toont aan dat het hier niet gaat om unieke vertalingen, maar om twee exemplaren die deel uitmaken van een min of meer vastgelegde traditie, die mogelijk veel ouder is dan de twee exemplaren waarover wij beschikken maar toch innovatie toeliet. Dit is de meest plausibele verklaring van de archaisch ogende vormen en uitdrukkingen die voorkomen naast meer recente, spreektaalige invloeden. Wat wel strikt vastligt, is de woord-voor-woord-stijl van de vertaling, die nauw aansluit bij de andere hier besproken Bijbelvertalingen. Dat doet vermoeden dat dit principe zo werd aangeleerd in het joodse onderwijs, terwijl aan de exacte bewoording van de vertaling een beperkt belang werd gehecht. In deze tekst kan de invloed van verschillende oudere vertalingen ontwaard worden, in het bijzonder de Septuaginta en Aquila.²⁹

Van nauwelijks te overschatten belang is de Constantinopel Pentateuch.³⁰ Dit werk bevat een Griekse vertaling van de hele Pentateuch. De tekst is ons enkel in druk overgeleverd, in een polyglot-Bijbel die in 1547 in Constantinopel werd gedrukt door de Italiaans-joodse drukker Eliezer ben Gershom Soncino.³¹ Deze tekst is de meest uitgebreide getuige van de Griekse Bijbel in het Hebreeuwse alfabet. De aanwezigheid van Turkse woorden wijst erop dat dit werk, dat zijn oorsprong vond in de laat-Byzantijnse periode, zijn definitieve vorm aannam rond de zestiende eeuw.³² Judeo-Griekse vertalingen als deze

²⁷ Ecc. 2,13 tot 2,23.

²⁸ de Lange, *Japhet in the Tents of Shem*, p. 73.

²⁹ de Lange, *Japhet in the Tents of Shem*, pp.123-126. Een uitgave met inleiding van deze tekst vindt men in D. C. Hesseling, *Le livre de Jonas* in *Byzantinische Zeitschrift* 10, 1903, pp. 208-217.

³⁰ Van deze tekst bestaat geen modern kritische uitgave, alleen een transcriptie van de Judeo-Griekse kolom van Hebreeuwse naar Griekse karakters: D. C. Hesseling, *Les cinq livres de la loi (la Pentateuque). Traduction en néo-grec publiée en caractères hébraïques à Constantinople en 1547*, van Doesburgh-Harassowitz, Leiden, 1897. Een nieuwe editie van de Constantinopel Pentateuch wordt momenteel voorbereid door Pedro Bádenas de la Peña (Madrid – CSIC).

³¹ S. Sznol, *Traces of Targum Sources in Greek Bible Translations in the Hebrew Alphabet* in *Journal for the Study of the Pseudepigraphica* 23, 2014, pp. 239-256, p. 240.

³² Sznol, *Traces of Targum Sources*, p. 240.

stammen allicht uit een traditie van *ad hoc* geproduceerde vertalingen naar de volkstaal, ook wel *laazim* genoemd, die in sommige gevallen op schrift werden gesteld. Deze vertalingen, ook al werden ze mondeling geproduceerd, werden vaak ondersteund door vertaalhulpen, zoals woordenlijsten of neergeschreven vertalingen, waardoor echo's van de LXX en 'de drie'³³ lang bleven doorklinken.³⁴

Net als de eerder genoemde vertalingen volgt de Constantinopel Pentateuch nauwkeurig de woordvolgorde en het idioom van de Hebreeuwse brontekst. De vertaling bevat verschillende elementen die in het Grieks ongrammaticaal zijn. Opvallend is dat de Constantinopel Pentateuch veel nauwer aansluit bij de Septuaginta dan bij Aquila.³⁵ Anderzijds vertoont de tekst op sommige momenten een doorgedreven letterlijke vertaalstijl die doet denken aan deze van Aquila.³⁶

We kunnen op basis van de hier opgesomde werken besluiten dat er een duidelijke, coherente traditie van middeleeuwse/Byzantijnse en vroegmoderne Judeo-Griekse Bijbelvertalingen bestond. Wat al deze vertalingen verenigt is een streven naar verregaande nauwkeurigheid. De Hebreeuwse woordvolgorde wordt strikt nagevolgd, net als de grammatica. Er worden zelfs pogingen ondernomen om onvertaaltbare elementen zoals de Hebreeuwse *nota obiecti* weer te geven in het Grieks. Hier en daar gaan de vertalers zo ver dat ze proberen Griekse woorden uit te kiezen die de klank van het Hebreeuws nabootsen. We kunnen dus spreken van een specifiek taalregister, een eigen code die deze vertalers hanteerden, die los stond van ander gesproken en geschreven Grieks, maar een eigen doel en eigen context kende. Deze code wordt gevormd door specifieke opvattingen over vertaalkunst, en een lange traditie van Judeo-Griekse Bijbelvertalingen.³⁷

2.2. De Judeo-Griekse lexicografische traditie

Overal in de middeleeuwse/Byzantijnse joodse wereld duiken er glossaria op die het Hebreeuws en het Aramees van de Bijbel en andere werken, o.a. de *Talmoed*, maar ook andere commentaren en traktaten toegankelijk moeten maken voor sprekers van de verschillende volkstalen. Er zijn voorbeelden bekend uit o.a. het Frans, Duits en Italiaans. Deze zijn vaak in het Hebreeuwse schrift gesteld, al is de reden hiervoor ons niet bekend. Mogelijke redenen zijn het streven naar homogeniteit in het schrift tussen het Hebreeuwse lemma en de

³³ Hiermee wordt bedoeld op de drie joodse vertalers Aquila, Symmachus en Theodotion uit de tweede en derde eeuw n.C. die werden opgenomen in de kerkvader Origenes' *Hexapla*, een werk dat in zes kolommen een Hebreeuwse Bijbel, een transcriptie van deze in Griekse letters, een eigen geëmmendeerde uitgave van de LXX en de respectievelijke vertalingen van deze drie auteurs bevatte.

³⁴ Krivoruchko, *Constantinople Pentateuch and LXX*, pp. 275-276.

³⁵ de Lange, *Japhet in the Tents of Shem*, pp. 129-135.

³⁶ Fernández Marcos, *The Septuagint in Context*, p. 182.

³⁷ de Lange, *Japhet in the Tents of Shem*, pp. 140-141.

volkstalige verklaring, het onvermogen om het Latijnse of Griekse schrift te lezen of schrijven, geheimhouding, of het bewaren van het sacrale karakter van aan de Bijbel of het gebed verbonden teksten. Dit corpus van lexica/glossaria is erg uitgebreid, en diende vermoedelijk een rol in het onderwijs, persoonlijke studie, en/of de liturgie.³⁸ Een typische woordenlijst uit dit didactische genre bestaat uit twee kolommen: één in het Hebreeuws, en één in de volkstaal waarnaar men vertaalde.³⁹

Het taalregister van de Judeo-Griekse woordenlijsten is het BJG dat kan opgesplitst worden in twee sub-types, namelijk didactisch BJG (strikt en formeler) en liturgisch BJG (vrijer, met een grotere klemtoon op welluidendheid). Let wel: ook meer spontane, verklaringen in een liturgische context zouden uitgevoerd zijn door personen die opgeleid waren binnen een strengere, schoolse traditie.⁴⁰

In Bijbels Judeo-Griekse glossaria kan men sporen terugvinden van het eigentijdse middeleeuwse (Byzantijnse) Griekse taalgebruik. Een typisch voorbeeld, dat ook in de onder genoemde woordenlijst teruggevonden kan worden, is de uitgang *tv* in plaats van *tov* voor onzijdige substantieven van de tweede klasse.⁴¹ Dit fenomeen wordt verklaard door het deels geïmproviseerde karakter van de mondelinge vertalingen, waarmee de woordenlijsten verwant waren. Hierdoor vonden taalkundige innovaties hun weg naar het corpus.⁴² Sommige vormen die in een vroeger stadium uit de volkstaal ontleend werden, bleven later deel uitmaken van de traditie als ‘gefossiliseerde’ vormen.⁴³

3. DE WOORDENLIJST IN MS VAT. EBR. 423

3.1. *Het handschrift*

Het handschrift Vaticanus ebraeus 423 bestaat uit 114 folia. Het gebruikte materiaal is papier. Het handschrift bestaat uit vijf verschillende, samengebonden onderdelen, waarvan de afmetingen variëren van 92 op 70 tot 146 op 108 mm.

³⁸ S. Debenedetti Stow, *La chiarificazione in volgare delle “espressioni difficili” ricorrenti nel Mišneh Toràh di Mosè Maimonide. Glossario inedito del XIV secolo*, Centro ricerche e studi delle testimonianze medievali e moderne del giudaismo Italiano 2, Carucci editore, Roma, 1990, vol. 1 van 2, pp. 7-10.

³⁹ S. Sznol, *Text and Glossary: Between Written Text and Oral Tradition* in T. M. Law en A. Salvesen (eds.), *Greek Scripture and the Rabbis*, Contributions to Biblical Exegesis and Theology 66, Peeters, Leuven-Parijs-Walpole MA, 2012, pp. 225-226; In de joodse erediensten werd de Torah voorgelezen, vergezeld door een mondelinge vertaling of Targum door een *meturgeman*. Deze vertalingen werden deels vanbuiten geleerd en deels geïmproviseerd. De vertalers onderwierpen zich aan een lange studie van deze vertalingen in de *Beit Midrasj*, het studiehuus. In de *Beit Midrasj* mocht men gebruik maken van neergeschreven vertalingen, woordenlijsten, losse glossen en commentaren. De woordenlijst werd het middel bij uitstek voor de opleiding van de *meturgeman*, maar ook van kinderen en rabbijnen om nauwkeurig te leren vertalen.

⁴⁰ Krivoruchko, *Medieval and Early Modern Judaeo-Greek Biblical Translations*, pp. 152-158.

⁴¹ de Lange, *Japhet in the Tents of Shem*, p. 148.

⁴² Sznol, *Text and Glossary*, p. 226.

⁴³ de Lange, *Japhet in the Tents of Shem*, p. 148.

Het manuscript dateert uit de vijftiende eeuw. Het eerste deel (ff. 1-8), bevat in, Sefardisch semicursief schrift, de in dit artikel behandelde woordenlijst. De inhoud van deze tekst werd geïdentificeerd als ‘about 290 epithets for God’.⁴⁴ De titel van dit werk in het handschrift is לשון קדש ויוני וארמי מבוארים כלם ‘De heilige taal (ie. Hebreeuws), Grieks en Aramees, allemaal verklaard.’ Na de woordenlijst volgt een kort subscript: תמו המלות תהלה לנורא תהלות אמן ‘De woorden zijn voltooid, betuig de Ontzagwekkende lof, amen.’⁴⁵ De tekst is verdeeld over drie kolommen, van rechts naar links een Hebreeuwse, Aramese en Judeo-Griekse. Alle drie de kolommen zijn geschreven in Hebreeuwse karakters, enkel de Griekse kolom is in het handschrift van klinkertekens voorzien.⁴⁶ De lemmata zijn alfabetisch gerangschikt volgens het Hebreeuws. MS Vat. ebr. is de enige getuige van deze tekst.

3.2. De godsnaam

De godsnaam speelt een belangrijke rol in het jodendom. De vaakst voorkomende naam van God is het zogenaamde tetragrammaton YHWH. Andere frequente namen zijn *elohim* (God) en *adonai* (de Heer). God wordt in de joodse Bijbel vaak omschreven in termen die zijn relatie met het volk Israël uitdrukken, of in termen die zijn goddelijke aard uitdrukken.⁴⁷ In de Rabbijnse traditie werden op basis van zijn acties voortdurend epitheta gegenereerd; niet zelden ging het om (schijnbaar) banale adjectieven en participia.⁴⁸ In de vijftiende eeuw werd er binnen de Judeo-Griekse traditie een glossarium samengesteld dat een groot aantal van zulke namen bevat. De godsnaam wordt in de tekst geïnterpreteerd als ‘alle mogelijke termen die God in zijn verschillende aspecten en handelingen omschrijven’.

4. TEKST EN COMMENTAAR

De woordenlijst in het Vaticaanse manuscript werd nog nooit gepubliceerd.⁴⁹ In afwachting van een uitgave zal een aantal significante lemmata besproken worden die enerzijds verschillende eigenschappen van de Judeo-Griekse tra-

⁴⁴ Krivoruchko, *Judaeo-Greek*, p. 204; de tekst blijkt na onderzoek 283 lemmata te bevatten.

⁴⁵ Ik wil graag Ilona Steimann en Zsófi Buda bedanken, die mij geholpen hebben met de ontcijfering van het subscript.

⁴⁶ B. Richler, M. Beit-Arié en N. Pasternak, *Hebrew Manuscripts in the Vatican Library. Catalogue, Studi e testi* 438, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vaticaanstad, 2008, pp. 363-364.

⁴⁷ Hermann Spieckermann en Reinhard Feldmeier ‘*God (Names and Epithets)*’ in D. C. Allison jr., C. Helmer, T. Römer et alii (eds.), *Encyclopedia of the Bible and its Reception 10. Genocide-Hakkoz*, Walter de Gruyter, Berlijn-München-Boston, 2015, pp. 438-442.

⁴⁸ Jonathan Kaplan en Norman D. Roth, ‘*God (Names and Epithets)*’ in Allison, Helmer, Römer et al., *Encyclopedia*, p. 448-452.

⁴⁹ De *editio princeps* is in voorbereiding door de auteur van dit artikel. Het handschrift is raadpleegbaar via https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.ebr.423.

ditie, en anderzijds de eigenheid van de tekst illustreren, naast de relatie met Judeo-Griekse Bijbelversies.⁵⁰

Enkele voorbeelden

	JUDEO-GRIEKS	TRANSCRIPTIE	HEBREEUWS
1	πατήρ	פֹּטֵיר	אב

De woordenlijst begint met een erg banaal lemma ('vader') dat aantoont dat deze tekst geen lijst van louter moeilijke woorden kan geweest zijn.

2	πατήρ αἰώνιος	פֹּטֵיר אֵיאֹנִיאוֹשׁ	אביעד
---	---------------	-----------------------	-------

Het tweede lemma ('eeuwige vader') komt in de Hebreeuwse Bijbel enkel voor in Jes. 9,5. De Judeo-Griekse verklaring is nagenoeg identiek de vertaling die de LXX en Symmachus boden van dit vers (πατήρ αἰῶνος) vertalen. Aquila vertaalde met πατήρ ἕτι.

7	ἕσομαι	אֶשׁוּמִי	אהיה
---	--------	-----------	------

Dit lemma, dat zowel in het Grieks als het Hebreeuws 'ik zal zijn' betekent, is ontleend aan Ex. 3,14. Wanneer Mozes God naar diens naam vraagt, antwoordt de Heer cryptisch 'ik ben die er zal zijn'.⁵¹ Het antwoord van God wordt door Aquila en Theodotion vertaald met ἕσομαι (ὄς) ἕσομαι, waar bij de hier geboden vertaling aansluit (terwijl de LXX vertaalt met ἐγώ εἰμι ὁ ὢν).

12	ἰσχυρὸς συνέσεων	אִשְׁקִירוֹשׁ שִׁינִיסוֹן	אל דעות
----	------------------	---------------------------	---------

Het Griekse woord σύνεσις (kennis) heeft normaal geen meervoudsvorm. Het Hebreeuwse דעות met dezelfde betekenis heeft dat wel. In dit lemma zien we hoe het Grieks nauwkeurig de Hebreeuwse grammatica overneemt.

35	μέγας	מֵיגַשׁ	גדול
----	-------	---------	------

Het klassiek Griekse woord μέγας is een goed voorbeeld van een gefossiliseerde vorm in het corpus. In de Byzantijnse tijd werd μέγας in de omgangstaal vervangen door het meer regelmatige μέγᾱλος.⁵²

43	τάγματι ἡγεμόνος	תַּגְמָטִי אֵימָמוֹנוֹשׁ	דגול
----	------------------	--------------------------	------

⁵⁰ De Judeo-Griekse vorm in Hebreeuwse karakters is een getrouwe weergave van het handschrift. De Griekse transcriptie staat niet in het handschrift, en is toegevoegd om het Judeo-Grieks te helpen ontsluiten. De getranscribeerde vormen zijn vormen die betuigd zijn, of plausibel zijn door ontwikkelingen binnen de Griekse taal. In deze voorbeelden wordt het Aramees achterwege gelaten. De nummers in de linkerkolom staan niet in het handschrift.

⁵¹ In het Hebreeuws wordt hier gespeeld met de stam van het werkwoord zijn (היה) en de medeklinkers van de naam Jahweh.

⁵² D. Holton, G. Horrocks, M. Janssen, T. Lendari, I. Manolessou and N. Toufexis, *The Cambridge Grammar of Medieval and Early Modern Greek*, Cambridge University Press, Cambridge, 2019, vol. 2 van 4, pp. 794-795.

Een opvallende rode draad doorheen de woordenlijst is de aanwezigheid van enkele woorden die typisch zijn voor het Hooglied. Het is niet geheel duidelijk wat de auteur hiermee beoogt.⁵³

Het enige Bijbelvers waar de exacte vorm לָגַד, het passieve participium van de wortel לָגַד, voorkomt is Ca. 5,10. De betekenis van de wortel is niet geheel duidelijk, maar ‘vlag/vaandel’ is een plausibele vertaling (waardoor het participium zoiets zou betekenen als ‘gemarkeerd met een vlag’).⁵⁴ Vertalingen van de wortel לָגַד met stamverwante vormen als τάγμα, τάξις of τάττω komen voor in de LXX en bij Symmachus, maar in mindere mate bij Aquila.

82 καθαριοφθαλ<μ>ός קְהָרִיאוּפְטָלְאוּשׁ טהור עינים

Dit Griekse adjectief, dat ‘zuiver van ogen’ betekent, is elders niet betuigd. Het is wel een heel precieze vertaling van het Hebreeuws, dat dezelfde betekenis met twee woorden uitdrukt. In dit lemma zien we een voorbeeld van een procédé dat elders in het BJG-corpus voorkomt, namelijk het creëren van Griekse neologismen om Hebreeuwse woorden of constructies nauwkeurig weer te geven.

133 βασιλοποιῶν בַּשִׁילּוּפֵיאוֹן ממליך

Het werkwoord βασιλοποιῶ is niet betuigd, maar het is op het eerste zicht duidelijk dat het ‘tot koning maken’ betekent. Ook dit is een expressieve eerder dan een omschrijvende vertaling. Het Hebreeuwse werkwoord מָלַךְ ‘koning zijn’ betekent in de (in dit lemma gebruikte) *hifil*-vorm ‘tot koning maken’. In de LXX én bij de ‘de drie’⁵⁵ wordt de *hifil* meestal vertaald met de inchoatieve aorist van βασιλεύω ‘koning zijn’ of met χρίω ‘zalven’.

228 ἐξυπνητός אֵיקְשִׁפְנִיטוּשׁ עד

Dit lemma ‘wakker, wakend’ is een voorbeeld van een late Griekse vorm, die voor het eerst is betuigd in de 13e/14e eeuw in *Libistrus et Rhodamne*.

Datering en origine

Het taaleigen van de Griekse kolom van de woordenlijst bevat verschillende late, volkse, elementen, zowel in de fonologie als in de morfologie. Fonologische informatie krijgen we door de spelling van het Grieks in Hebreeuwse letters. Verschillende ontwikkelingen uit de laat-Byzantijnse periode, tot de 15^e eeuw, kunnen in de tekst teruggevonden worden, zoals de verschuiving van

⁵³ Mogelijk moet dit begrepen worden als een poging om een bepaalde interpretatie van het boek – dat het liefdesverhaal een uitbeelding is van de relatie tussen God en Israël – te onderbouwen.

⁵⁴ D. De Crom, *LXX Song of Songs and Descriptive Translation Studies*, De Septuaginta Investigations 11, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2019, p. 70.

⁵⁵ Aquila, Symmachus en Theodotion.

κτ/χθ > χτ⁵⁶ (vb. lemmata 22 ἐκλεχτός en 23 ἰπλίεχτος) en het samenvallen van de verschillende naamvallen⁵⁷ (vb. lemma 103 φλόγα als nominatiefvorm; in het klassiek Grieks is dit de accusatief van φλόξ). De hoger genoemde voorbeelden tonen aan dat er doorheen de tekst een heel aantal late woorden voorkomen. Aangezien het handschrift uit de 15^e eeuw stamt, en de tekst late taalkundige evoluties en woorden bevat die pas vanaf de 14^e/15^e eeuw voorkomen, is het waarschijnlijk dat de samenstelling van de woordenlijst en de productie van het handschrift samenvallen, of toch dicht bij elkaar liggen in de tijd.

Enkele morfologische kenmerken van het Grieks wijzen naar de geografische oorsprong van de tekst. Een belangrijk kenmerk is de eind -v, die verdween in de laat-Byzantijnse periode, behalve in de dialecten uit Cyprus, de Dodekanesos en Zuid-Italië.⁵⁸ Dit fenomeen voltrekt zich inderdaad niet in de tekst. Ook wordt de -v- vaak geassimileerd voor consonanten doorheen de tekst. De combinatie van deze twee fenomenen wijst op een Zuid-Italiaanse oorsprong.⁵⁹ De tekst is gebundeld in één samengesteld handschrift met enkele Joods-Italiaanse lexicografische/filologische werken⁶⁰ wat meer bewijs biedt voor een Zuid-Italiaanse oorsprong van de tekst.

5. BESLUIT

De woordenlijst in Vat. ebr. 423 (ff. 1-8) is een typisch Bijbels Judeo-Griekse tekst, die deel uitmaakt van een lange traditie, maar in een aantal opzichten toch uniek is. Het werk behoort tot het didactische genre. Een sterke invloed van de volkstaal wordt gekoppeld aan een opvallende aanwezigheid van vormen uit de oudere vertaaltradities, van de LXX, Symmachus en in het bijzonder Aquila. Het is belangrijk om ook de eigenheid van de woordenlijst te benadrukken. Geen enkele andere Judeo-Griekse woordenlijst is alfabetisch geordend. Dit werk is geen losse verzameling moeilijke woorden, aangezien verschillende lemmata uit woorden bestaan die zowel in het Grieks als het Hebreeuws tot het basisvocabularium behoren zoals het hierboven besproken lemma 1.

Anderzijds is het ook geen elementaire woordenlijst, getuige de aanwezigheid van obscure woorden, zoals lemma 25 בוקר 'herder' dat enkel in Amos 7,14 voorkomt, of post-Bijbelse woorden zoals lemma 66 חביב 'geliefde'. Op-

⁵⁶ Holton et al., *Cambridge Grammar of Medieval and Early Modern Greek*, vol. 1 van 4, p. 125.

⁵⁷ Holton, *Cambridge Grammar and Early Modern Greek*, vol. 2 van 4, pp. 253 – 254.

⁵⁸ Holton, *Cambridge Grammar of Medieval and Early Modern Greek*, vol. 1 van 4, p. 174.

⁵⁹ Holton, *Cambridge Grammar of Medieval and Early Modern Greek*, vol. 1 van 4, p. 176. Hierbij moet opgemerkt worden dat de tekst ook elementen van andere, in het bijzonder Noord-Griekse dialecten bevat, en dus geen eenduidig dialectaal profiel heeft.

⁶⁰ Een van deze teksten is uitgegeven in Debenedetti Stow, *La chiarificazione in volgare delle "esspressioni difficili"*.

vallend is de band met het Hooglied, waarvan verschillende zeldzame en problematische woorden in de woordenlijst opduiken zoals het hierboven besproken lemma 43. Het werk loopt dus niet parallel aan een specifiek boek of een specifieke passage uit de Bijbel. De omschrijving van het werk als een lijst met namen en epitheta voor God blijkt te eng. De samensteller had wel degelijk een bijzondere interesse in de terminologie waarmee God omschreven kan worden, gaande van namen en epitheta tot participia en generische adjectieven, en nam deze op in de woordenlijst die hij samenstelde als didactisch instrument, en/of uit wetenschappelijke interesse.

Deze tekst, een uniek onderdeel van een oude maar onderbelichte traditie, vormt een waardevolle toevoeging aan het beperkte maar steeds groeiende Judeo-Griekse corpus.

BIBLIOGRAFIE

A. Algemeen

De onderstaande werken zijn geraadpleegd bij het samenstellen van de uitgave en de commentaar en worden niet steeds geciteerd:

Tekstuitgaven

Reinhart Ceulemans, *A Critical Edition of the Hexaplaric Fragments of the Book of Canticles with Emphasis on the Reception in Greek Christian Exegesis*, KU Leuven, Leuven, 2009. (Doctoraatsthesis) (Gebruikt voor Hexaplarische lezingen uit het boek Hooglied).

Karl Elliger, Wilhelm Rudolph en Adrian Schenker (eds.), *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, Deutsche Bibelgesellschaft, 1997.

Frederick Field (ed.), *Origenis Hexaplorum Quae Supersunt, Sive Veterum Interpretum Graecorum in Totum Vetus Testamentum Fragmenta*, Oxford, 1875.

Alfred Rahlfs en Robert Hanhart (eds.), *Septuaginta. Id est Vetus Testamentum iuxta LXX interpretes, Editio altera*, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 2006.

Concordanties

Edwin Hatch en Henry A. Redpath, *A concordance to the Septuagint and the other Greek versions of the Old Testament (including the Apocryphal books)*, Baker Book House, Grand Rapids (Mich.), 1889.

Gerhard Lisowsky, *Konkordanz zum hebräischen Alten Testament nach dem von Paul Kahle in der Biblia Hebraica edidit Rudolf Kittel besorgten Masoretischen Text*, Württembergische Bibelanstalt, Stuttgart, 1958.

Woordenboeken

- Reuven Alcalay, *The Complete Hebrew-English Dictionary*, Massadah, Tel-Aviv, 1965.
- William Holladay, *A concise Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, Brill, Leiden, 2000.
- Marcus Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi and the Midrashic Literature*. 2 vols., Pardes Publishing House Inc., New York, 1903.
- Johan Lust, Erik Eynikel, Katrin Hauspie, *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 2003.

Online bronnen

- Maria Pantelia (ed.), *Thesaurus Linguae Graecae® Digital Library*, University of California, Irvine.
- Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Shebanq <https://shebanq.ancient-data.org/>. (Doorzoekbare databank van de Hebreeuwse Bijbel op basis van de BHS.)

B. Specifiek

- Golda Akhiezer, *Byzantine Karaism in the Eleventh to Fifteenth Centuries* in Robert Bonfil, Oded Irshai, Guy Stroumsa, Rina Talgam (eds.), *Jews in Byzantium. Dialectics of Minority and Majority Cultures*, *Jerusalem Studies in Religion and Culture* 14, Brill, Leiden-Boston, 2012, pp. 723-758.
- Cyril Aslanov, *Judeo-Greek or Greek Spoken by Jews?*, in Robert Bonfil, Oded Irshai, Guy Stroumsa, Rina Talgam (eds.), *Jews in Byzantium. Dialectics of Minority and Majority Cultures*, *Jerusalem Studies in Religion and Culture* 14, Brill, Leiden-Boston, 2012, pp. 385-398.
- Dries De Crom, *LXX Song of Songs and Descriptive Translation Studies*, *De Septuaginta Investigationes* 11, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2019.
- Sandra Debenedetti Stow, *La chiarificazione in volgare delle “espressioni difficili” ricorrenti nel Mišnèh Toràh di Mosè Maimonide*. *Glossario inedito del XIV secolo*, *Centro ricerche e studi delle testimonianze medievali e moderne del giudaismo italiano* 2, Carucci editore, Roma, 1990, 2 volumes.
- Nicholas de Lange, *The Greek Bible Translations of the Byzantine Jews* in Paul Magdalino en Robert Nelson (eds.), *The Old Testament in Byzantium*, *Dumbarton Oaks Research Library and Collection*, Washington DC, 2010. (Selected papers from a symposium held Dec. 2006, Dumbarton Oaks).
- Nicholas de Lange, *Japhet in the Tents of Shem*. *Greek Bible Translations in Byzantine Judaism*, *Text and Studies in Medieval and Early Modern Judaism* 30, Mohr Siebeck, Tübingen, 2015.

- Natalio Fernández Marcos, *The Septuagint In Context. Introduction to the Greek versions of the Bible*, Brill, Leiden, 2000.
- Natalio Fernández Marcos, *Non placet Septuaginta in Nicholas de Lange, Julia G. Krivoruchko and Cameron Boyd-Taylor (eds.), Jewish Reception of Greek Bible Versions. Studies in Their Use in Late Antiquity and the Middle Ages, Texts and Studies in Medieval and Early Modern Judaism 23*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2009, pp. 39-41.
- Dirk C. Hesselning, *Le livre de Jonas in Byzantinische Zeitschrift 10*, 1903, pp. 208-217.
- Dirk C. Hesselning, *Les cinq livres de la loi (la Pentateuque). Traduction en néo-grec publiée en caractères hébraïques à Constantinople en 1547*, van Doesburgh-Harasowitz, Leiden, 1897.
- Elisabeth Hollender en Jannis Niehoff-Panagiotidis, *Mahzor Romania and the Judeo-Greek hymn “ΕΝΑΣ Ο ΚΥΠΙΟΣ”*. Introduction Critical Edition and Commentary in *Revue des Etudes Juives 170*, 2011, pp. 117-171.
- Elisabeth Hollender en Jannis Niehoff-Panagiotidis, *Judeo-Greek Wedding Poems from the Fifteenth Century in Byzantinische Zeitschrift 106*, 2016, pp. 703-738.
- David Holton, Geoffrey Horrocks, Marjolijne Janssen, Tina Lendari, Io Manolessou and Notis Toufexis, *The Cambridge Grammar of Medieval and Early Modern Greek*, Cambridge University Press, Cambridge, 2019
- Samuel Krauss en Immanuel Löw, *Griechische und Lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, Calvary, Berlin, 1899.
- Julia Krivoruchko, *Judeo-Greek in Lily Kahn en Aaron D. Rubin (eds.) Handbook of Jewish Languages, Brill’s handbooks in linguistics 2*, Brill, Leiden-Boston, 2015.
- Julia G. Krivoruchko, *Greek Loanwords in Rabbinic Literature: Reflections on Current Research Methodology in T. M. Law en A. Salvesen (eds.), Greek Scripture and the Rabbis, Contributions to Biblical Exegesis and Theology 66*, Peeters, Leuven-Parijs-Walpole MA, 2012, pp. 193-216.
- Julia Krivoruchko, *The Constantinople Pentateuch Within the Context of Septuagint Studies in Melvin K. H. Peters, XVIII Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies Lubljana 2007, Septuagint and Cognate Studies 55, Society of Biblical Literature, Atlanta, 2008, pp. 255-276.*
- Julia Krivoruchko, *Medieval and Early Modern Judaeo-Greek Biblical Translations. A Linguistic Perspective in James K. Aitken en James Carleton Paget eds., The Jewish-Greek Tradition in Antiquity and the Byzantine Empire, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, pp. 152-170.*
- Jannis Niehoff-Panagiotidis en Elisabeth Hollender, *Exome שש החדש. The Announcement of the New Moon in Romaniote Synagogues in Byzantinische Zeitschrift 103*, 2010, pp. pp. 99-126.
- Benjamin Richler, *Malachi Beit-Arié en Nurit Pasternak, Hebrew Manuscripts in the Vatican Library. Catalogue, Studi e testi 438, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vaticanstadt, 2008.*

- Folker Siegert, *Einleitung in die hellenistisch-jüdische Literatur. Apokrypha, Pseudepigrapha und Fragmente verlorener Autorenwerke*, De Gruyter, Berlin/Boston, 2016.
- Hermann Spieckermann, Reinhard Feldmeier, Jonathan Kaplan en Norman D. Roth 'God (Names and Epithets)' in Dale C. Allison jr., Christine Helmer, Thomas Römer et alii (eds.), *Encyclopedia of the Bible and its Reception 10. Genocide-Hakkoz*, Walter de Gruyter, Berlijn-München-Boston, 2015. (Verschillende onderdelen van het hoofdstuk zijn opgesteld door verschillende auteurs.)
- Shifra Sznol, *Traces of Targum Sources in Greek Bible Translations in the Hebrew Alphabet* in *Journal for the Study of the Pseudepigraphica* vol. 23.3, 2014, pp. 239-256.
- Shifra Sznol, *Text and Glossary: Between Written Text and Oral Tradition* in Timothy Michael Law en Alison Salvesen (eds.), *Greek Scripture and the Rabbis, Contributions to Biblical Exegesis and Theology* 66, Peeters, Leuven-Parijs-Walpole MA, 2012.

Regionale variatie in Middelnederlandse spellingsystemen

Chris DE WULF

Abstract

In this article I will focus on the dialect implications on vowel spelling in the 14th Century, which is before the onset of (spelling) standardisation processes that were spurred on by the development of printing. Central in my research is the question what historical sounds can be represented by the graphemes in use in nine cities. My method involves analysing and cataloguing grapheme-phoneme relationships of a selection of tokens taken from the fourteenth Century charter corpus CRM (Corpus Van Reenen – Mulder). More precisely, I want to find out to what extent vowel graphemes convey phonetic variation accurately across the regions.

1. INLEIDING

Het onderzoek dat hier beschreven wordt, maakt deel uit van het project Development of Dutch Orthography (DoDO), waarin ik tracht de ontwikkeling van de spelling van Middelnederlandse dialectfoneemsystemen in kaart te brengen. Dat doe ik aan de hand van diatopisch grafeemonderzoek op basis van Middelnederlandse oorkonden. Het onderzoek bouwt tevens voort op bevindingen die ik in mijn *Klankatlas van het veertiende-eeuwse Middelnederlands* heb vastgesteld, waarin ik ook een deel van de methodologie heb ontwikkeld.¹

1.1. Inbedding in de Nederlandse historische grafematiek

Ongeveer een goed decennium al wordt in de neerlandistiek interessant onderzoek gedaan naar de ontwikkeling van de Nederlandse spelling, al dan niet in relatie tot spellingpolitiek (bv. Rutten et al. 2014). Een grote stimulans voor dat soort onderzoek, specifiek voor het Nederlandse taalgebied, is de toegankelijkheid van grote corpora met handgeschreven bronnen, zoals het *Brieven als Buit* corpus (Van der Wal et al. 2015), die een dialectale en sociale stratificatie in het onderzoek mogelijk maken. Daarnaast begint onderzoek naar spelling- en standaardisatieverschijnselen, veroorzaakt door de vroege boek-

¹ Verder horen enkele resultaten in dit artikel tot de output van mijn verblijf als visiting fellow bij de onderzoeksgroep DiaLing (UGent) in de zomer van 2019. Dat onderzoeksverblijf werd met een Scientific Exchange beurs van het Zwitserse nationale wetenschapsfonds (SNSF) ondersteund. Ik wil bij deze mijn gastvrouw bij de UGent, Prof. dr. Ulrike Vogl, voor de uitnodiging danken.

drukkunst, op gang te komen (bv. Pleij 2010, Marynissen & Janssen 2014). De Nederlandse traditie in historisch-grafematisch onderzoek is bijzonder gericht op variatie, ook buiten standaardisering en taalpolitiek om, wat mogelijk een contrast is met de traditie in het Engelse taalgebied, maar meer aansluit bij die in het Duitse (cf. Condorelli & De Wulf, in voorbereiding). Daarbij gaat het voornamelijk om geschreven en gedrukt Nederlands vanaf de vroegmoderne tijd, maar ook voor het Middelnederlands valt er dank zij een aantal uitstekende corpora (cf. 1.3) nog heel wat onderzoek te voeren naar de spellingontwikkeling in de periode voor de boekdrukkunst een invloed kon laten gelden, dus die van het Middelnederlands. Zeker voor die periode kunnen we vaststellingen over meer ‘spontaan’ ontstane spellingssystemen doen, waarmee ik bedoel dat er geen al dan niet bewuste supraregionale norm gevolgd werd of kon worden. Dat betekent dat er een aantal interessante vragen rijzen in verband met dat spontane ontwikkelen van lokale spellingssystemen.

1.2. Vragen bij Middelnederlandse grafematiek

Centraal in het onderzoek naar Middelnederlandse grafematiek staat de vraag hoe het Latijnse alfabet functioneel ingezet kan worden voor de weergave van de foneemsystemen in West-Germaanse lokale variëteiten, die over het algemeen vooral veel meer verschillende vocalen kenden en kennen dan het Latijn (Goossens 1980). Die centrale vraag zal hier in de vorm van een meer praktische deelvraag aan bod komen, namelijk: ‘Welke fonologische of fonetische kenmerken worden in overweging genomen wanneer scribeuten voor hun dialect vocalen proberen weer te geven met Latijnse letters?’

Het is namelijk vooral bij de weergave van het vocalisme dat de discrepantie tussen het aantal ter beschikking staande grafemen en het aantal weer te geven fonemen het grootst is. Aangezien de Nederlandse dialecten, zoals alle West-Germaanse, een heel groot aantal vocalen bevatten (cf. 2.2), moeten er keuzes gemaakt worden waarbij logischerwijs niet alle onderscheiden met de beschikbare grafemen kunnen worden weergegeven. Mogelijk worden bepaalde onderscheidende kenmerken tussen vocalen in het systeem dan ook niet als even belangrijk geacht als andere, en bestaat er dus een hiërarchie in distinctieve kenmerken die absoluut of minder absoluut moeten worden weergegeven, en mogelijk is die hiërarchie anders naargelang het dialect en wellicht ook in het licht van andere factoren die hier niet behandeld worden.

Ik zal dan ook betogen dat in het geval van de vocaalgrafemen de accurate van de grafemen gradeerbaar is en omschreven kan worden met betrekking tot de fonologische distinctieve kenmerken die ze al dan niet goed weergeven. Dat vloeit voort uit het feit dat sommige grafemen meer dan één foneem (of historische vocaal, cf. 2.1) moeten weergeven. Mijn vermoeden is

dat voor de oostelijke dialecten, die meer vocalen bevatten dan de westelijke, de gebruikte grafemen minder accuraat zijn. De werkhypothese zal zijn dat er per dialectregio een implicatieve schaal van fonologische kenmerken opgesteld kan worden, wat betekent dat sommige kenmerken geprioriteerd worden in de schrijfsystemen en andere niet. Ik zal niet tot een in detail uitgewerkte implicatieve schaal komen – daarvoor dient nog meer uitgebreid onderzoek te gebeuren – maar mijn voorlopige resultaten wijzen wel in de richting dat het kàn.

1.3. Data

Wat hier onderzocht wordt, zijn lokale spellingsystemen uit de veertiende-eeuwse dialecten. De data bestaan uit zogenaamde lokale oorkonden uit het Corpus Van Reenen – Mulder (CRM, cf. Van Reenen & Mulder 1993). Daarmee worden voornamelijk oorkonden bedoeld die voor schepenenbanken verleden zijn en transacties tussen lokale personen beschrijven, naast nog enkele andere genres zoals bijvoorbeeld regels voor lokale instellingen die per oorkonde werden vastgelegd. De reden om dit soort teksten als getuigen van lokale spellingsystemen te gebruiken, ligt in het lokale karakter van de betrokkenen: indien de vervaardigers, de bestemmelingen en alle belanghebbenden bij wat in de oorkonde beschreven wordt, lokaal zijn, verwachten we er een lokaal schrijfsysteem in aan te treffen (cf. De Wulf 2019: 63-64).

Het is de bedoeling om een inventaris van het grafeemgebruik voor het hoofdvocalisme in negen plaatsen te maken op basis van de in het CRM beschikbare oorkonden, of althans de excerpten daaruit die ik voor mijn klankatlas gebruikt heb. De gebruikte excerpten omvatten de attestaties van alle spellingvarianten van het hoofdvocalisme in een reeks woorden die zijn uitgekozen om verschillende historische vocalen te vertegenwoordigen: *aan, acht, af, akker, al, altaar, ambacht, ander, arm, bakker, beek, behoef, berg, beter, binnen, bos, boven, bracht, brief, broeder, brug, buiten, derde, dochter, donderdag, dood, door, dorp, duizend, duren, eerst, gebruiken, geeft, gelden, genoeg, getuige(n), geven, gezet, goed (subst.), gras, groot, hand, heilig, hij, honderd, hoort, horen, hout, huis, is, jaar, kennen, kerk, keure(n), klein, komen, koning, koopt, kopen, laat (subst.), land, laten (ww.), leest, lezen, maand, maken, man, mens, met, mis, moeder, mogen, molen, neemt, negen, nemen, niet, onder, ons, ook, op, open, oud, poort, put, roeren, schuur, staat (ww.), steen, straat(je), stuk, tijd, toe, twintig, ver, vier, vlees, vol, vrij/vrije/vrijen, vrouw, weg, wegen, werk, wijf, zeven, ziel, zijde ('kant'), zoeken, zondag, zonder en zoon.*

De negen plaatsen die aan bod komen, zijn geselecteerd volgens twee criteria: regionale spreiding en hoeveelheid beschikbare data. In 2.2 zal ik voor het Middelnederlandse dialectlandschap een viertal grote dialectgebieden onder-

scheiden (naar Goossens 1980): westen (Vlaams, Zeeuws, Hollands), centrum (ca. Brabants), zuidoosten (ca. Limburgs) en noordoosten (ca. het Saksische gebied). Figuur 1 toont deze onderverdeling (met approximatieve grenzen) en geeft ook aan waar de geselecteerde plaatsen liggen.

Figuur 1: Middelnederlandse dialectgebieden en negen meetpunten.

De negen plaatsen die hier behandeld worden, zijn zo gekozen dat een aantal als meer centrale vertegenwoordigers van die gebieden gelden, en andere uit overgangsgebieden komen. Voor het westen zijn dat Brugge (met kloekecode H 36)² en Gouda (E 209), voor het zuidwesten Maastricht (Q 95) en Tongeren (Q 162), voor het noordoosten is dat Zwolle (F 96) en voor het centrum Breda (K 160). Als overgangsplaatsen zijn dan nog Utrecht (E 192), Geraardsbergen (O 228) en Helmond (L 237) opgenomen. Het criterium van de beschikbare data is zo geoperationaliseerd, dat de negen meetpunten tot de zestien best met

² Kloekecodes zijn in de Nederlandse dialectologie gebruikelijke unieke coördinaten voor plaatsen. cf. De Wulf (2019: 66-67).

data bedeelde plaatsen uit mijn klankatlas horen, en per gebied dat ze vertegenwoordigen het schrijfcentrum met de meeste excerpten zijn (De Wulf 2019: 172-173).

De manier waarop voor al deze plaatsen grafeem-foneemrelaties in het oorkondemateriaal zijn geteld, wordt in deel 3 uitgelegd, in deel 2 komt nog aan bod hoe ik hier de noties grafeem en foneem en hun onderlinge relatie hanteer.

2. GRAFEEM-FONEEMRELATIES

Mijn onderzoek past deels in een voornamelijk Duitse traditie van historisch spellingonderzoek, waarin het opstellen van grafeeminventarissen – of beter, grafeemsystemen – een rol speelt, vaak ook op basis van oorkondecorpora (Larsen 2001, Elmentaler 2003, Greule et al. 2012). Ik behandel beknopt enkele theoretische aannames en wat terminologie uit dat type onderzoek (2.1) en ga vervolgens in op de vier dialectgebieden die in mijn bijdrage een rol spelen in 2.2, waarbij de terminologie uit 2.1 meteen wordt ingezet.

2.1. *Enkele grafematische beginselen*

Wanneer we over grafematiek spreken, dan hebben we het niet (per se) over gecodificeerde spellingregels (orthografie), maar over allerlei mogelijke spellingvormen die door schrijvende individuen gebruikt worden en voor hen bewust of onbewust een zekere logische samenhang vertonen.³ Centraal in de grafematiek is namelijk de aanname dat er bij de (schrijvende) taalgebruiker op spellingniveau iets gelijkaardigs bestaat als op fonologisch niveau, namelijk een samenhangend systeem van *grafemen* die niet alleen gedefinieerd worden aan de hand van de *klanken* waarvoor ze staan (*grafeem-foneemrelaties*, die vormen dus de samenhang met fonologische systeem) maar ook ten opzichte van elkaar (interne samenhang). Het is hier niet nodig al te diep in te gaan op allerlei implicaties van deze aanname. Wel hebben we een wat nadere omschrijving nodig van hoe een ‘grafeem’ er in de praktijk uitziet, en wat precies wordt bedoeld met de ‘klanken’ waarvoor ze kunnen staan.

2.1.1. Grafeem, grafeembasis, grafeemextensie

Een grafeem bestaat uit één of meer letters die als één geheel rechtstreeks naar een klank verwijzen. Zo komen er in de geschreven versie van het woord *zoiets* zes letters, maar slechts vijf grafemen voor: <z>, <o>, <ie>, <ɪ>, <s>. Daarbij

³ Zie voor meer informatie over dat onderscheid tussen grafematiek (spelling in al zijn variatie) en orthografie (gecodificeerde spellingregels) onder meer het inleidende overzicht bij Dürscheid (2016: 127-136).

valt op dat het derde grafeem uit twee lettertekens bestaat, maar het is het geheel dat naar één klank verwijst, namelijk de klank /i/. Daarmee is meteen een voorbeeld gegeven van het begrip ‘grafeem-foneemrelatie’: <ie> in het grafeemstelsel verhoudt zich tot /i/ in het foneemstelsel. Met dit voorbeeld kan tevens iets gezegd worden over de idee dat een grafeemstelsel ook intern een logische samenhang vertoont. Het grafeem <ie> concurreert in het Standaardnederlandse spellingstelsel namelijk met <i> als mogelijke weergave van /i/, en de keuze voor een van die twee hangt van een aantal factoren af, die zowel met de historische fonologie, de fonetiek als met interne, grafematische overwegingen te maken hebben. Het behoort tot de opgaves van de grafematiek om dat allemaal in kaart te brengen (Meletis 2015: 11-12).

Zoals bij <ie> te zien is, en ook bij grafemen als <ee>, <aa>, <ij>, <ei>, <oe>, <eu>, <ou>, bestaan meerledige vocaalgrafemen vaak uit twee letters, en er lijkt een – niet altijd heel categorische – taakverdeling tussen de eerste en de tweede letter te bestaan, die in ieder geval voor Nederlandse spellingen vaak lijkt op te gaan. Het tweede deel van digrafen vervult soms de rol van lengteteken, soms duidt het de glide van een diftong aan, maar soms is niet duidelijk of een van die twee functies een rol speelt. Er dringt zich een overkoepelende benaming voor de onderdelen van digrafen op, die losstaan van hun eventuele functionele relatie met onderliggende fonemen. Daarom zal ik een onderscheid aanhouden dat ik in De Wulf (2018: 394; 2019: 156-158) gemaakt heb, en bij zulke meerledige (ook wel ‘complexe’) grafemen spreken van *grafeembasis* (het eerste deel) en *grafeemextensie* (het tweede deel). De grafeembasis of eerste letter lijkt vaak in hoofdzaak de vocaalkwaliteit aan te geven, de grafeemextensie kan op meerdere manieren geïnterpreteerd worden, bijvoorbeeld als lengteteken (zoals in <ee>, <aa> het geval is in de Standaardnederlandse spelling), als tweede deel van een tweeklank (<ij>, <ei>, <ou>), of als extra diakritische informatie die het hele grafeem dwingend een bepaalde interpretatie geeft (<ie>, <oe>, <eu>). Daarbij valt op dat de functie van de grafeemextensie niet altijd eenduidig is en dat de interpretatie ervan, of van grafemen in hun geheel, in de tijd niet statisch is: in <oe> is de grafeemextensie historisch als een lengteteken te beschouwen (gaat terug op West-Germaanse lange *ō*), vervolgens als diftongnaslag (Middelnederlands vaak *ooë* of *oeë* uitgesproken) en tenslotte als niet zo goed afscheidbaar deel dat aangeeft dat het hele grafeem als een (veelal korte) *oe* moet gelezen worden, zeker in huidige Standaardnederlandse spellingen. Het is duidelijk dat dit verloop weliswaar in verband staat met fonologische ontwikkelingen, maar tegelijk ook een grafeemstelsel-interne evolutie is die niet alleen vanuit de fonologie verklaard kan worden, en bovendien in verhouding tot de andere grafemen moet worden gezien. De reden waarom <oe> nu voor een *oe*-achtige klank staat, is dat het oudere grafeem voor dat soort klank, de <u> een andere bestemming

heeft gekregen, namelijk de klank in woorden als *brug*, *stuk*, etc.⁴ Het onderzoek naar dat soort veranderingen valt onder de historische grafematiek.

De termen grafeembasis en grafeemextensie gebruik ik voornamelijk omdat grafeemtypes makkelijk aan de hand van hun grafeembasis ingedeeld kunnen worden: onder de grafemen met <o> als basis vallen dan bijvoorbeeld <o>, <oo>, <oe> en <ou>. Dat is een indelingsprincipe dat grafematisch gemotiveerd is, waardoor we niet steeds fonologisch gemotiveerde indelingen moeten hanteren om een groep grafemen te beschrijven, wat net afbreuk zou doen aan de aparte status van het grafeemsysteem dat we proberen te beschrijven.

2.1.2. Klank

In een synchrone, standaardtalige functionele beschrijving van grafemen zouden we ze met twee mogelijke niveaus kunnen verbinden: het fonetische en het fonologische. Bij de <ie> houdt dit bijvoorbeeld in dat dat grafeem op fonologisch vlak met de zogenaamde ‘lange ie’ verbonden wordt, die echter als uitspraakvarianten (fonetisch niveau) minstens twee mogelijkheden kent: meestal kort (in bv. *biet*) maar voor een *-r* ook lang (bv. in *bier*). Voor de synchrone grafematiek is dat onderscheid van belang en ook operationaliseerbaar, aangezien het fonetische niveau vaak exact vast te stellen is: we beschikken bijvoorbeeld over databanken met uitspraakvoorbeelden van sprekers van het Nederlands, overigens ook van dialectuitspraak. In de historische grafematiek en in de historische fonologie vervaagt het onderscheid tussen fonologie en fonetiek, omdat we over dat laatste geen accurate vaststellingen kunnen doen. Dat betekent dat het soort ‘klanken’ waarmee we grafemen uit oudere geschreven bronnen verbinden, theoretische voorstellingen zijn van mogelijke eenheden die in een fonologisch systeem van een of meerdere oudere gesproken variëteiten hebben bestaan, maar waarvan we de exacte uitspraak niet goed weten, omdat we ze enkel via het schrift of als reconstructie kennen.

De klanken die deel uitmaken van elk van die fonologische systemen kunnen op basis van een aantal parameters van elkaar onderscheiden worden. Ik zal die parameters *vocaaldistinctieassen* noemen (cf. De Wulf 2019: 106-109). De as *hoog-laag* – een andere benaming voor aperture of openingsgraad – geeft aan of een vocaal meer gesloten wordt uitgesproken dan een andere. Zo nemen de vocalen in respectievelijk *bier*, *beer* en *baar* een verschillende plek in op deze as, van meer gesloten naar meer open.⁵ De as *voor-achter* wordt gebruikt om het verschil tussen *bier* of *buur* enerzijds en *boer* anderzijds aan te

⁴ In tegenstelling tot bijvoorbeeld in de Duitse spelling, waar het grafeem <u> zijn ‘aloude’ functie als weergave van een /u/-klank heeft behouden, en daardoor die oude West-Germaanse *ō*, die ook in het Duits tot /u:/ is geëvolueerd, is gaan weergeven, vgl. het spellingcontrast Nederlands <goed> – Duits <gut>.

⁵ Die positionele termen zijn letterlijk te nemen: tijdens het uitspreken van de ‘gesloten’ vocalen is de mond meer dicht dan bij de ‘open’ vocalen.

geven, dus voorvocalen of palatale vocalen tegenover achtere vocalen of velaire vocalen.⁶ De as *gerond-gespreid* onderscheidt vocalen met liprondding (in *buur, boer, boor*) van die zonder (*bier, beer*). De as *kort-lang* (vgl. *bar-baar*) is eveneens een onderscheidingsprincipe, en ten slotte ook de as *monofon-gisch-diftongisch*: niet alleen de zogenaamde sluitende diftongen (*bijt, bout*) onderscheiden zich langs die as van monofongen (*beet, boot*), ook de zogenaamde centerende diftongen, dus de klanken met een naslag, zitten aan de diftongische kant van die as. Die centerende diftongen komen niet voor in de standaardtaal, maar wel in de dialecten en ook in Middelnederlandse variëteiten. Zo kunnen ook nu in bepaalde Brabantse dialecten de realisaties van de klanken in *groot* en *groet* zich soms louter op basis van die naslag (uitspraak *groëet – groet*, met lange *oe*) onderscheiden.

Alle vocaaldistinctieassen spelen een rol binnen de vier Middelnederlandse vocaalsystemen.

2.2. Middelnederlandse vocaalsystemen

Voor de Middelnederlandse dialecten maak ik gebruik van vier gereconstrueerde vocaalinventarissen, die door Goossens (1980) werden voorgesteld. Die zijn gebaseerd op correspondenties tussen bestaande klanken in de huidige dialecten en de elementen in het (gereconstrueerde) West-Germaanse vocaalsysteem. Het West-Germaans is de jongste gemeenschappelijke voorouder van alle Nederlandse dialecten en had vijf lange vocalen, vijf korte vocalen en zes diftongen, die door allerhande omgevingsfactoren binnen de woorden waarin die klanken voorkomen, later in nog meer fonemen uitgesplitst zijn. Onder die omgevingsfactoren valt de zogenaamde umlautfactor (een *i*-achtige klank in een volgende syllabe die assimilatie veroorzaakte en een palatale variant opleverde) of het syllabetype: korte West-Germaanse vocalen hebben in open syllabe een lange variant gekregen. Niet al die omgevingsfactoren hebben overal in dezelfde mate een rol gespeeld. Umlaut was bijvoorbeeld veel minder een bepalende factor in het westen dan in het oosten. Terwijl in het westen de historische West-Germaanse lange *ô* in principe steeds velair (*oe*-achtig) is gebleven, is die in het oosten uiteengevallen in zowel een palatale (*uu*-achtige) als een velaire variant. De eerste treffen we aan in woorden als *zoeken*, Brabants *zuuken* (Germaans **sôkjanan*), de tweede in *moeder* (Germaans **môdêr*). Vóór de werking van umlaut waren er geen geronde vocalen die ook voorvocalen (palataal) waren. Door umlaut (en ook wel andere palatalisatieverschijnselen, cf. De Wulf 2019: 130-131) is het dus nodig dat we zowel de assen voor-achter en gerond-gespreid als onderscheidingsprincipes

⁶ Hier gaat het er grof gesteld om of de welving van de tong vooraan in de mond zit, bij het palatum, of achteraan, bij het velum).

hanteren, want die zijn niet (meer) redundant. Uit het voorbeeld van *zoeken* blijkt echter dat het onderscheid door umlaut in het westen niet altijd een even grote rol gespeeld heeft en daarom komen ook niet alle mogelijke gevallen van umlaut voor in de standaardtaal. Als we echter een fonologisch referentiesysteem voor meerdere dialecten willen gebruiken waaraan we de grafemen kunnen koppelen, moeten we met dat soort factoren rekening houden, omdat ze in heel wat dialecten voor bestaande, te onderscheiden fonemen hebben gezorgd.

Het systematische vergelijken van de West-Germaanse vocaalinventaris met de huidige regionale vocaalsystemen door Goossens (1980) leverde, met een aantal aanpassingen die in De Wulf (2019: 109-134) geëxpliciteerd worden, ongeveer achttien verschillende vocalen op voor het westelijke Middelnederlands, en wel vijfentwintig voor het zuidoostelijke.⁷ De foneemsystemen in het noordoosten en in het centrum zitten daar ergens tussenin met ongeveer drieëntwintig vocalen. Ook nu nog blijken die verschillende aantallen aan de orde, zo komen bijvoorbeeld in *leven* en *geven* in heel wat Limburgse en Brabantse dialecten twee verschillende soorten *ee*'s voor, die zich naar openingsgraad, dus op de as *hoog-laag*, onderscheiden (cf. De Wulf 2019: 134). Dat onderscheid bestaat niet in de westelijke dialecten of het Standaardnederlands.

Die verschillen zorgen ervoor dat de discrepantie tussen het aantal Latijnse klinkertekens waarmee vocaalgrafemen gevormd worden enerzijds, en het aantal weer te geven fonemen in de dialecten anderzijds, in de zuidoostelijke dialecten aanzienlijk groter is dan in de westelijke. Daaruit volgt het in 1.2 geuite vermoeden dat in de schrijfsystemen van die oostelijke dialecten de grafemen een hogere functionele belasting hadden en daardoor minder eenduidig moeten zijn geweest dan in die van de westelijke. Om de daarop gebaseerde werkhypothese na te gaan, namelijk dat er per dialectregio een implicatie-schaal van fonologische kenmerken opgesteld kan worden, moeten we kijken hoeveel en welke klanken (zoals onder 2.1.2 verstaan) elk grafeem weergeeft. De methode wordt in deel 3 kort toegelicht, de resultaten van de telling worden in deel 4 besproken.

3. METHODE

De twee basiseenheden voor het grafematische onderzoek naar de veertiende-eeuwse spellingsystemen in negen steden zijn het (vocaal)grafeem en de klank. De methode houdt in dat voor elk van de gebruikte grafemen wordt gekeken *hoeveel* en vervolgens *welke* klanken (met als referentie de regionale

⁷ Ongeveer, omdat bij enkele van de aangenomen fonemen nog kan getwijfeld worden of ze niet samengevallen zijn. Een volledig overzicht van de vocaalinventarissen voor de vier Middelnederlandse dialectgebieden is online beschikbaar in deel III van mijn klankatlas, p. 6-7 op <<https://bouwstoffen.kantl.be/kamnl14/>> [2/1/2019].

vocaalsystemen uit 2.2) allemaal worden weergegeven met hetzelfde grafeem. Als we uitgaan van het ideale geval, waarbij elk grafeem voor exact één foneem in het onderliggende dialect staat, dan geven die grafemen de vocaalinformatie heel accuraat weer. De relatie tussen de vorm van een grafeem en het weergegeven foneem is weliswaar arbitrair,⁸ maar als elk grafeem voor één foneem staat, volstaat het om één keer te weten te komen welk foneem dat is, en dan kan men voor alle spellingvormen waarin dat grafeem voorkomt, de onderliggende klank weten. Dat zou betekenen dat bijvoorbeeld een zuidoostelijk Middelnederlands dialect met vijftwintig vocalen in zijn geschreven variant vijftwintig grafemen ter beschikking heeft die elk consequent voor telkens één klank gebruikt worden. Dat is in de geschreven versies van variëteiten van het Nederlands echter zelden of nooit het geval. Zelfs voor de beredeneerde Standaardnederlandse spelling geldt die ideale toestand niet (vgl. <ie> in *biet* /i/ en *bier* /i:/, of <a> in *kat* /a/ en *kater* /a:/) maar wel tot op zekere hoogte, op voorwaarde dat rekening gehouden wordt met het syllabetype. Als alleen de grafemen die in open lettergreep gebruikt worden, onderling vergeleken worden, dan komen we min of meer aan die perfecte een-op-een-relatie, en idem als we alleen kijken naar spellingen in gesloten lettergreep. Als open en gesloten lettergrepen echter samen bekeken worden, blijkt dat er heel wat grafemen zijn, namelijk <a>, <e>, <o> en <u>, die de ene keer voor een korte, de andere keer voor een lange vocaal staan. Die grafemen schieten qua duidelijkheid tekort, en wel op het vlak van de vocaallengte die ze representeren, dus op de as kort-lang (cf. 2.1.2). Het syllabetype is echter goed traceerbaar en varieert niet echt op regionaal vlak, wat wil zeggen dat we voor elke woordvorm wel kunnen zeggen of de vocalen daarbinnen in open dan wel gesloten lettergreep staan, ook in de schrijftaal en onafhankelijk van het dialect. Daarom loont het de moeite om hiermee rekening te houden en de vocaalgrafeemsystemen op te delen naargelang het syllabetype, waarbinnen ze dan elk een wat meer bevredigende systematiek vertonen. In wat volgt zal blijken dat er dan evenwel nog steeds heel veel inbreuken tegen dat een-op-een-principe zijn in de Middelnederlandse grafeemsystemen.

3.1. *Bezetting van de grafemen*

Als een grafeem voor meer dan een klank staat, betekent dat dat het grafeem op een of andere manier tekortschiet bij het duidelijk weergeven van een klank. We kunnen kijken hoe ‘erg’ dit tekortschieten is, per grafeemtype en per regio. Het loutere tellen van het aantal klanken dat per grafeem wordt weergegeven, geeft al een interessant inzicht in verschillen tussen grafeemty-

⁸ Het is namelijk niet alsof bijvoorbeeld het grafeem <aa> ‘eruitziet’ zoals de klank /a:/ ‘klinkt’.

pes en de regionale verschillen. Ik heb (per syllabetype) voor elk grafeem geteld hoeveel klanken (uit de hypothetische regionale vocaalsystemen uit 2.2) ze in mijn excerpten weergeven. Zo blijkt bijvoorbeeld dat de <ue> in open syllabe twee verschillende vocalen weergeeft, want we treffen dat grafeem zowel in woorden van het type *moeder* (met een centrerende diftong, *oeë*-achtig, spelling evenwel <mueder>) aan, als in woorden van het type *buiten* (met een monoftong, *oe*-achtig in Maastricht, in de Middelnederlandse spelling soms <bueten>). In gesloten syllabe treffen we in de data voor Maastricht dan weer de spelling <u> aan als weergave van drie mogelijke klanken: een lange *uu*-achtige (in woorden als *getuigt*), een korte *oe*-achtige (type *wolf*) en een korte *u*-achtige (type *put*). In oorkonden uit dezelfde stad, eventueel zelfs binnen een en dezelfde oorkonde, kan men met andere woorden mogelijk de volgende spellingsvormen aantreffen: <getugt>, <wulf> en <put>, terwijl op basis van Goossens' Middelnederlandse vocaalsystemen duidelijk is dat die <u> in elk van die woorden voor een andere klank moet staan.

In open syllabe zien we <u> dan weer steeds als weergave van de lange *oe*-achtige klank die woorden als *buiten* hebben (spelling <buten>). In mijn telling betekent dat dat het grafeem <ue> in open syllabe een bezetting met score 2 heeft in Maastricht, de <u> in open syllabe heeft daar een bezetting van 1, de <u> in gesloten syllabe heeft echter een bezetting van 3. De tabellen met resultaten van deze telling zijn online beschikbaar, bij de bespreking ervan in deel 4 zal ik naar die online bijlages verwijzen.⁹ Ter vergelijking is in de tabellen ook materiaal uit de nabijgelegen Duitse plaats Duisburg opgenomen, onder de namen van de individuele scribenten *Physikus* en *Everhardus*.¹⁰

Voortbouwend op deze telling ben ik nagegaan welke klanken worden weergegeven door hetzelfde grafeem, en op welke vlakken die weergegeven klanken van elkaar verschillen, wat ik als *weergavetekorten* omschrijf.

3.2. *Weergavetekorten*

Als een grafeem twee verschillende klanken weergeeft (in bijvoorbeeld gesloten syllabe), en de ene klank is een diftong en de andere niet, dan schiet dat grafeem tekort in het weergeven van de vocaaldistincties monoftongisch-diftongisch. Als een grafeem slechts één foneem weergeeft, dus in het weinig voorkomende ideale geval, is er geen weergavetekort: er is een eenduidige relatie tussen dat grafeem en het ene foneem waarvoor het staat. Dat betekent niet noodzakelijk dat die relatie voor ons als moderne taalgebruiker duidelijk is: voor wie het dialect van de middeleeuwse scribent niet kent, kan het nog

⁹ Zie figuren 5.2 t.e.m. 5.11, online beschikbaar in deel II van mijn klankatlas, p. 28-29 op <<https://bouwstoffen.kantl.be/kamnl14/>> [2/1/2019].

¹⁰ Die data komen uit *Elementaler* (2003).

steeds ondoorzichtig zijn, maar voor iemand die de vocaalinventaris van het bewuste dialect kent, is de spelling wellicht eenduidig. Daarnaast zijn er grafemen die voor meerdere fonemen kunnen staan, en dus een weergavetekort in zich dragen. Om mijn berekening hiervan te veraanschouwelijken, kunnen we het bovenstaande voorbeeld van het Maastrichtse gebruik van het grafeem <ue> in open syllabe hernemen. Aangezien twee vocalen worden weergegeven, is er een tekort in duidelijkheid, en dat speelt zich af op de as monofongetisch-diftongetisch. De <ue> kan daar namelijk voor een *oe*- dan wel *oeë*-achtige klank staan. Indien een bepaald grafeem twee fonemen weergeeft die op meer dan een as verschillen, dan ken ik nog steeds een score van 1 weergavetekort toe, maar verdeel ik die score over de assen waarop die fonemen verschillen. Stel: grafeem <oe> kan twee fonemen, een lange *oo* en een centrende diftong *oeë*, weergeven; de as monofongetisch-diftongetisch telt dan voor een half punt mee, en de as hoog laag – er is namelijk ook een apertureverschil tussen *oo* en *oe(ë)* – eveneens voor een half punt. Indien een grafeem drie verschillende fonemen weergeeft, levert het weergavetekort een score van 2 op, en wordt die score ook daar verdeeld over de verschillende assen waarop de fonemen onderling verschillen. Zie voor meer voorbeelden van de berekeningswijze en enkele bedenkingen ook De Wulf (2019: 193-196).

De precieze berekening van weergavetekorten is allerminst zaligmakend, en kan mogelijk ook op andere manieren, maar wat hier van belang is, is dat ik ze zo consequent mogelijk aangehouden heb, en de onderlinge verschillen tussen de resultaten voor de verschillende grafemen dus even veelzeggend zijn als bij andere mogelijke berekeningsmethodes. Ik zal weergavetekorten bespreken per grafeemtype, d.w.z. geordend per grafeembasis, en niet zozeer voor alle vocaalgrafemen afzonderlijk, omdat een algemeen overzicht per grafeemtype ons al genoeg inzicht geeft in de geldigheid van de werkhypothese. Ook de tabellen met weergavetekorten, die in deel 4 besproken zullen worden, zijn online beschikbaar.¹¹

4. RESULTATEN

4.1. *Bezetting*

Het aantal verschillende fonemen dat elk grafeem kan weergeven, verschilt per grafeem, maar ook per dialect, zo blijkt uit tabellen 5.2-5.11.¹² De meest uitgebreide bezetting treffen we aan bij de grafemen met grafeembasis <o>, vervolgens die met basis <e> en <u>, en het minst bij de grafemen met <a>,

¹¹ Zie figuren 5.12 t.e.m. 5.20, online beschikbaar in deel II van mijn klankatlas, p. 30-31 op <<https://bouwstoffen.kantl.be/kamnl14/>> [2/1/2019].

¹² Zie deel II, p. 28-29 op <<https://bouwstoffen.kantl.be/kamnl14/>> [2/1/2019].

<i> of <y> als basis. Uitschieters van specifieke grafemen die drie of meer fonemen moeten weergeven zijn <a> in open syllabe, <e> in open syllabe (een bezetting tot 4 fonemen in Zwolle), <e> en <ee> in gesloten syllabe, <o> en <oe> zowel in gesloten als in open syllabe en ook <u> in gesloten syllabe. Die zware bezetting van grafemen met <e> en <o> als basis ligt aan het feit dat die bij voorkeur dienen voor fonemen die niet extreem open of gesloten zijn (daarvoor komen grafemen met als basis <a>, respectievelijk <u>, <i>/<y> eerder in aanmerking), en dat heel wat dialecten meerdere fonemen hebben die zich in die niet-extreme apertures situeren (verschillende soorten *ee*'s, bijvoorbeeld, cf. de tegenstelling *leven-geven* uit 2.2). Dat grafemen met <o> als basis de kroon spannen, wijst op de veelvuldige inzetbaarheid ervan: allerlei ronde vocalen, zowel palatale als velaire, kunnen met een grafeem dat rond <o> opgebouwd is, weergegeven worden. Zo zijn rond basis <o> tot zes frequente grafemen ontstaan die in open syllabe kunnen voorkomen: naast enkele <o> ook nog <oo>, <oe>, <ou>, <oi> en <oy>. Daarmee worden de mogelijkheden van grafemen met <o>-basis veel meer uitgeput dan bij bijvoorbeeld de <a>, waarmee in open syllabe slechts twee (<a> en <ae>), in gesloten syllabe maximaal vier verschillende grafemen gemaakt worden. De vijf grafemen die met grafeembasis <o> worden gevormd, komen echter niet alle tegelijk in hetzelfde grafeemstelsel voor, zo heeft het Duisburgse schrijfsysteem van de scribent Everhardus met vier verschillende <o>-grafemen in gesloten syllabe (<o>, <oe>, <oi> en <oy>) de grootste variatie, maar dan nog worden vooral <o> en in tweede instantie <oe> voor meerdere klanken ingezet. Die twee grafemen worden ook in de meeste Nederlandse grafeemsystemen het vaakst en voor meerdere gebruikt. Ook in open syllabe wordt vooral naar <o> en <oe> teruggegrepen, ook als dat betekent dat er daardoor meerdere klanken mee moeten worden weergegeven. Van een meer 'gelukke' verdeling van foneem-grafeemrelatie is sprake bij de grafemen met basis <u> in gesloten syllabe: daarmee moeten heel wat klanken worden weergegeven, in Zwolle tot wel negen, maar er wordt gebruik gemaakt van grafemen als <uu>, <ui>, <uy>, etc., waarmee enkelvoudige <u> deels ontlast wordt. Ook al moet in dit geval de enkele <u> in de meeste plaatsen voor meerdere klanken dienen.

Behalve de onderlinge verschillen tussen grafeemtypes in het algemeen is ook de regionale verdeling opvallend. De grootste bezettingen treffen we steevast aan in oostelijke schrijfsystemen, zoals Maastricht en Tongeren, maar dat varieert per grafeembasis. De grafeemsystemen van de Duisburgse scribenten vertonen eveneens vaak zwaardere bezettingen. De westelijke en centrale systemen hebben echter niet altijd een minder zware bezetting per grafeem: hoewel dat voor die met basis <a> (in open en gesloten syllabe), <e> (in gesloten syllabe) nog opgaat, is het beeld bij de andere grafeemtypes niet altijd een kwestie van lichte bezetting in het westen en zware bezetting in het oosten. In

een aantal gevallen zijn het overigens de centrale grafeemsystemen (Breda, Utrecht) die een lichtere bezetting kennen dan de westelijke (Brugge, Geraardsbergen, Gouda). Dat zien we bijvoorbeeld bij de grafemen met basis <e> in open syllabe, met basis <o> in open syllabe, <u> in open syllabe en ook die met basis <a> (in open en gesloten syllabe). Een mogelijke verwachting dat de bezetting gradueel zwaarder wordt in oostelijke richting omdat ook het aantal aan te nemen klanken gradueel stijgt (westelijk 18 < centraal 23 < oostelijk 25), wordt hier dus niet helemaal ingelost.

Een voor de hand liggende oorzaak van dat resultaat kan aan de dataset liggen. Voor een aantal historische klanken ontbreken er tokens, die zijn dus niet helemaal goed in kaart gebracht en het gaat onder meer om aantal klanken met umlautfactor, waardoor voor de centrale dialecten enkele probleemgevallen niet zichtbaar worden.¹³ Zo ontbreken er data voor West-Germaanse *ô* met umlautfactor in gesloten syllabe (type *zoekt*) uit de Nederlandse grafeemsystemen, waardoor mogelijke spellingverschijnselen die met deze klank gepaard gaan, zoals eventueel een zwaardere bezetting van bijvoorbeeld <oe> of een ‘nieuw’ grafeem, niet in de tabellen voorkomen. De beschouwingen hierover moeten verfijnd worden aan de hand van vervolgonderzoek waarin nog meer data betrokken wordt om ook de minder frequente historische vocalen met voldoende data te voorzien.

Die verklaring door gebrek aan data ligt weliswaar voor de hand, maar er is mogelijk ook een andere corpus-gerelateerde oorzaak in het geding. Voor Brugge is vast te stellen dat daar vaak wat meer variatie in verschillende grafemen per grafeembasis voorkomt, bijvoorbeeld tot vier soorten <e>-grafemen (zowel in open als gesloten syllabe) terwijl de meeste grafeemsystemen er maar twee, soms drie hebben. Die grotere variatie hoeft niet op een grotere moeilijkheid bij het schrijven van middeleeuws Brugs te wijzen – daar moeten we immers van het westelijke, dus het meest eenvoudige vocaalsysteem uitgaan – maar kan liggen aan het feit dat er uit Brugge veel meer materiaal, ook van veel meer verschillende handen, voorkomt. Dat zou de variatie aan grafemen mee in de hand kunnen werken, zeker in vergelijking met plaatsen waar mogelijk een veel kleiner aantal handen (en ook veel minder materiaal) de blik op de lokale spelling moet bieden.

4.2. *Weergavetekorten*

De vocaaldistinctieassen die in de grafeemsystemen inaccuraat worden weergegeven, verschillen van grafeem tot grafeem en van plaats tot plaats, zo blijkt

¹³ Zie deel II, p. 26-27 op <<https://bouwstoffen.kantl.be/kamnl14/>> [2/1/2019]. In de tabellen staan de voorbeelden van de meest voorkomende grafemen per historische klank in mijn data. De lege grijze cellen geven klanken aan die in een of meerdere plaatsen geen data hebben opgeleverd.

uit tabellen 5.12-5.20.¹⁴ De in 4.1 aangehaalde lagere bezetting van de grafemen met <a>, <i> of <y> als basis vertaalt zich in lage weergavetekorten: als met dat soort grafemen weinig verschillende fonemen worden weergegeven, betekent dat ook dat die grafemen behoorlijk eenduidig zijn. De grotere weergavetekorten treffen we aan bij grafemen met <o> als basis, en dan zijn het vaak de assen voor-achter en hoog-laag die grotere tekorten vertonen. Met andere woorden: dergelijke spellingen zijn moeilijk te interpreteren als palatale dan wel velaire vocalen, maar het is ook vaak niet duidelijk of we met een gesloten dan wel half-gesloten vocaal te maken hebben. Sommige assen spelen in de ene plaats een veel grotere rol dan in andere. De as monoftongisch-diftongisch wordt voornamelijk in de meer oostelijke dialecten niet goed weergegeven (bv. in Tongeren, Maastricht, Helmond, Zwolle). In geen van de plaatsen levert de as gerond-gespreid een weergavetekort op. Met het onderscheid tussen grafemen met als basis <o> of <u> aan de ene kant, en <i> of <e> aan de andere kant, wordt die vocaaldistinctieas blijkbaar altijd goed weergegeven.

Per plaats kunnen we dan nog vaststellen welke grafeemtypes in het bijzonder problemen opleveren. In het Brugse grafeemstelsel zijn het voornamelijk de spellingen met grafeembasis <o> in open syllabe: daar worden de assen voor-achter en hoog-laag niet goed weergegeven. Dat ligt mogelijk aan het feit dat we dit soort spellingen aantreffen in woorden die voor spontane palatalisatie in aanmerking komen (type *soen(e)* ‘zoon’), en ook zowel voor (al dan niet gepalataliseerde/geümlaute) rekkings-*o* (*soen(e)*) als voor de West-Germaanse *ô*, die een graad meer gesloten is (type *soen* ‘zoen’). Geraardsbergen en Gouda worstelen eveneens voornamelijk met de assen hoog-laag en voor-achter bij de <o>-grafemen, maar in Gouda is het voornamelijk in gesloten syllabe, terwijl dat in Geraardsbergen over beide syllabetypes gaat. Hier kan mogelijk dezelfde verklaring gelden als voor Brugge. Breda en Utrecht nemen een tussenpositie in omdat, hoewel de <o>-grafemen nog steeds de meest problematische zijn, daarin en ook bij andere grafemen nu ook de as monoftongisch-diftongisch een grotere rol gaat spelen. Dat is zoals hierboven vermeld meer oostelijk nog meer het geval in Zwolle, Tongeren, Maastricht en Helmond. Dat kan te maken hebben met het feit dat het verschil tussen centerende diftongen als *oeë* (dus met naslag) en monoftongen als (lange) *oe* (zonder naslag) behoorlijk klein is, en de weergave van dat verschil dan maar is opgeofferd om andere assen weer te kunnen geven, zoals hoog-laag. Het is eveneens vanaf Breda (maar niet Utrecht) en meer oostelijk dat er grotere weergavetekorten voor de as hoog-laag (naast monoftongisch-diftongisch) verschijnen voor de spellingen met <e>. In de dialecten die secundaire umlaut kennen, zijn

¹⁴ Zie deel II, p. 30-31 op <<https://bouwstoffen.kantl.be/kamnl14/>> [2/1/2019].

er meerdere palataal-gespreide vocalen in de niet-extreme apertures. Terwijl er in het westen maar twee soorten *ee*'s zijn, de scherplange en de zachtlange, komen er in de centrale en oostelijke dialecten nog een of twee bij, die mogelijk allemaal met een teken worden weergegeven dat een <e> als basis heeft.¹⁵ Daardoor komt meteen ook de mogelijkheid om scherplange en zachtlange *ee* van mekaar te onderscheiden, onder druk te staan, wat mee de weergavetekorten op de as monofongisch-difongisch in die grafeemsystemen verklaart.

Zulke verschillen wijzen erop dat bepaalde lokale grafeemsystemen beter zijn in het weergeven van bepaalde distinctieve kenmerken. Alhoewel een berekening van een mogelijke implicationele schaal van weer te geven distinctieve kenmerken in de verschillende grafeemsystemen het best nog op basis van grafeemtype onderverdeeld wordt, kunnen we enkele globale vaststellingen doen die met de hier gebruikte data op interessante regionale onderscheiden en gelijkenissen wijzen. Dat doe ik door per grafeemstelsel alle weergavetekorten over de verschillende grafemen heen samen te tellen, en het type distinctief kenmerk waarvoor een grafeemstelsel het grootste aantal tekorten heeft, onderaan te plaatsen in de implicationele schaal van kenmerken die prioritair weer te geven zijn. Deze globale telling levert volgende volgordes op in Tabel 1. De afkortingen voor de distinctie-assen zijn RS (gerond-gespreid), MD (monofongisch-difongisch), SL (kort-lang), FB (voor-achter), HL (hoog-laag). Het cijfer tussen haakjes is het aantal weergavetekorten in die plaats over alle grafeemtypes heen, zoals in Figuren 5.12-5.20 vervat.¹⁶

Tabel 1: Tabel 1: globale implicationele schaal per lokaal grafeemstelsel.

	1	2	3	4	5
Brugge	RS (0)	MD (1) SL (1)	FB (2,5)	HL (4,5)	
G'bergen	RS (0)	MD (1,5)	SL (2)	FB (3)	HL (5,5)
Gouda	RS (0)	SL (1)	MD (2)	FB (3)	HL (5,5)
Breda	RS (0)	MD (2) SL (2) FB (2)	HL (5)		
Utrecht	RS (0)	SL (1)	FB (1,5)	MD (3)	HL (4,5)
Zwolle	RS (0)	SL (2)	FB (6,5)	MD (8,5)	HL (9)
Tong.	RS (0)	SL (1)	FB (4,7)	MD (5)	HL (7,3)
M'tricht	RS (0)	SL (4)	MD (6,5) FB (6,5)	HL (7)	
Helmond	RS (0)	SL (1)	FB (2,5)	MD (4)	HL (5,5)

¹⁵ De scherplange *ee* is de *ee* met een naslag /eə/ die teruggaat op Germaanse *ai, de zachtlange *ee* is de monofongische *ee* /e:/, die het resultaat is van rekking van korte West-Germaanse *e of *i in open syllabe. De eerste komt voor in bv. *zweten*, de tweede in een bv. *meten*. In vele hedendaags dialecten worden de vocalen in deze woorden nog steeds verschillend uitgesproken, d.w.z. als een klank met naslag, resp. als een monofong.

¹⁶ Zie deel II, p. 30-31 op <<https://bouwstoffen.kantl.be/kamn14/>> [2/1/2019].

Deze globale implicatieve schalen over lokale grafeemsystemen brengen enkele algemene voorkeuren aan het licht. Alle grafeemsystemen zijn goed uitgerust om de gerondheid (RS) van de vocalen in het onderliggende dialect weer te geven. Die wordt bereikt met een consequente keuze voor grafemen met basis <e>, <i> of <y> voor gespreide klanken enerzijds, en met <o> of <u> voor geronde klanken anderzijds. In alle grafeemsystemen speelt lengte (SL), alhoewel niet altijd perfect weergegeven, de rol van eerstvolgende criterium voor de organisatie van het grafeemstelsel. Hier moet bij worden verduidelijkt dat niet alleen een keuze voor verschillende types grafemen een rol spelen, maar dat ook het syllabetype hierbij al een deel van het werk doet. In open syllabe komen namelijk geen korte segmenten voor, daar is het feature lang dus redundant.¹⁷ Wel wordt in de grafeemsystemen verder moeite gedaan om ook in gesloten syllabe de lengte duidelijk te maken aan de hand van de grafeemkeuze, en dit geldt voor alle negen onderzochte grafeemsystemen. Aan het andere eind van het spectrum staat de as hoog-laag (HL), die in alle grafeemsystemen het minst verdisconteerd wordt. De assen monoftongisch-diftongisch (MD) en voor-achter (FB) zorgen voor de regionale verschillen in de implicatieve schalen. Daarbij vallen de grafeemsystemen in twee hoofdgroepen uiteen. Aan de ene kant staat het westen (Brugge, Geraardsbergen, Gouda), waarin monoftongisch-diftongisch hoger gerangschikt staat dan de as voor-achter. In de twee Vlaamse steden staat de as monoftongisch-diftongisch zelfs op dezelfde hoogte als de as kort-lang. Aan de andere kant staat een niet-westelijke groep met Zwolle, Tongeren, Helmond maar in dit geval ook Utrecht, waarbij de weergave van de as voor-achter voorrang heeft op die van de as monoftongisch-diftongisch. In Breda en Maastricht staan die twee assen gelijk in de hiërarchie. In het geval van Breda zelfs gelijk met de as kort-lang. Het centraal grafeemstelsel van Breda kan hier als een schakel tussen west en oost worden gezien, het onderliggende vocaalsysteem is dat overigens ook. Voor de hiërarchie in weer te geven kenmerken in Maastricht ontbreekt voorlopig een passende verklaring.

Samenvattend wijst dit heel voorlopige overzicht van implicatieve schalen van weer te geven assen of distinctieve kenmerken in de negen onderzochte grafeemsystemen twee zaken uit:

- In Middelnederlandse grafeemsystemen wordt prioritair ronding en vervolgens lengte weergegeven. Als minst prioritair weer te geven kenmerk geldt aperture.
- Er is een verschil tussen oostelijke en westelijke grafeemsystemen waarbij in de eerste groep de weergave van het palatale dan wel velaire karakter van vocalen voorrang heeft op de weergave van het monof-

¹⁷ Cf. De Wulf (2019: 209).

tongische dan wel diftongische karakter. Dat betekent niet dat de as voor-achter onproblematisch is in de oostelijke grafeemsystemen, integendeel: die as gaat in de oostelijke dialecten namelijk nog steeds gepaard met grotere weergavetekorten dan in de westelijke. Ook als de weergave van de as voor-achter in de westelijke dialecten dus niet een grote prioriteit lijkt te hebben, is die weergave toch nog beter geslaagd dan in het oosten.

Afsluitend nog blijkt uit het voorgaande dat Geraardsbergen en Helmond zich niet echt als overgangsplaatsen gedragen, ze sluiten goed aan bij de westelijke, respectievelijk oostelijke grafeemsystemen. Utrecht maakt zijn tussenpositie wel waar, en Maastricht heeft dan weer een bijzondere status binnen het oosten.

5. CONCLUSIE

Een eenvoudige telling van de grafeem-foneemrelaties in de Middelnederlandse spellingsystemen van negen plaatsen uit verschillende dialectregio's geeft aan dat vocaalgrafemen met wisselend succes duidelijkheid verschaffen over de uitspraak van de klank(en) die ze vertegenwoordigen. Over het algemeen kan gesteld worden dat de vocaalgrafemen die in oostelijke spellingsystemen gebruikt zijn, vaak minder eenduidig zijn dan die in westelijke en centrale spellingsystemen. Naast die geografische variatie zijn er ook per grafeemtype verschillen vast te stellen. De grafemen met als basis <a>, <i> en <y>, die traditioneel heel open of heel gesloten (en open-mediale, resp. palataal-gespreide) vocalen weergeven, zijn over het algemeen in de meeste Middelnederlandse spellingen eenduidig: ze staan vaak telkens voor één soort klank. De grafemen met <e> of <o> als basis moeten in zowat alle dialecten meer verschillende klanken afdekken. Ze verliezen daardoor aan accuratesse, of, vanuit ons standpunt bekeken, interpreteerbaarheid. Het soort accuratesse dat hun ontbreekt kan worden uitgedrukt in vocaaldistinctieassen, zoals hoog-laag, kort-lang, voor-achter, monoftongisch-diftongisch of gerond-gespreid. Die laatste as wordt in alle spellingsystemen goed weergegeven, de andere assen bevatten vaak niet goed onderscheiden tegenstellingen. Bij oostelijke schrijfsystemen is de as voor-achter vaak problematisch, maar de as monoftongisch-diftongisch nog meer. De westelijke en centrale systemen zijn vaker beter in het weergeven van distinctieve kenmerken dan de oostelijke. Kortom, welke assen goed dan wel minder goed weergegeven worden, varieert sterk regionaal maar ook per grafeemtype. Er is dus een volgorde vast te stellen, die evenwel per schrijfcentrum, of per andere eenheid, kan verschillen. De hypo-

these dat er per dialectregio een implicationele schaal van fonologische kenmerken opgesteld kan worden, lijkt hiermee bevestigd te zijn.

Afsluitend wil ik nog een blik op de toekomst werpen. Het uitwerken van zulke implicationele schalen per grafeemsysteem is de volgende aangewezen stap in dit type onderzoek. Daarbij kunnen ook nog keuzes gemaakt worden over wat voor grafeemsystemen men wil vergelijken. Ik heb alle spellingvormen van de hele veertiende eeuw (of tenminste mijn klankatlas-excerpten) die in de oorkonden van telkens één plaats voorkwamen, tot data uit hetzelfde grafeemsysteem gerekend. Men zou echter ook de data kunnen opsplitsen om temporele variatie op het spoor te komen, en die met dat doel ook vergelijken met dertiende-eeuwse en jongere geschreven bronnen.

Daarbovenop kan ook een begin gemaakt worden met het in kaart brengen van grafeem-foneemrelaties bij het consonantisme, om te zien of daar ook het vermoeden van implicationele schalen bij het weergeven van bepaalde distinctieve kenmerken vermoed kan worden, en of ook daar de geografische variabele zo'n grote rol speelt.

BIBLIOGRAFIE

- Condorelli, Marco & Chris De Wulf (in voorbereiding): 'Networks of Practice across English and Dutch Corpora: Perspectives on Early Modern Print and Manuscript Industries.' In: Marco Condorelli & Hanna Rutkowska (eds.), *The Cambridge Handbook of Historical Orthography*. Cambridge: Cambridge University Press.
- De Wulf, Chris (2018): 'Een veertiende-eeuwse oorkonde uit Saaftinge of Kortrijk'. In: Timothy Colleman, Johan De Caluwé, Veronique De Tier, Anne-Sophie Ghyselen, Liesbet Triest, Roxane Vandenberghe & Ulrike Vogl (red.), *Woorden om te bewaren: Huldeboek voor Jacques Van Keymeulen*. Gent: Skribis – Nevelland Graphics, 387-406.
- De Wulf, Chris (2019): *Klankatlas van het veertiende-eeuwse Middelnederlands. Het dialectvocalisme in de spelling van lokale oorkonden*. Serie: *Bouwstenen op het gebied van de Nederlandse naamkunde, dialectologie*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal en Letteren. Met online bijlagen op <<http://bouwstoffen.kantl.be/kamnl14/>>.
- Dürscheid, Christa (2016): *Einführung in die Schriftlinguistik*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Elmentaler, Michael (2003): *Struktur und Wandel vormoderner Schreibsprachen*. Berlin/New York: De Gruyter. Tübingen: Niemeyer.
- Goossens, Jan (1980): 'Middelnederlandse vocaalsystemen'. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 161-251.
- Greule, Albrecht, Jörg Meier & Arne Ziegler (2012): *Kanzleisprachenforschung. Ein internationales Handbuch*. Herausgegeben von Albrecht Greule, Jörg Meier und

- Arne Ziegler unter Mitarbeit von Melanie Glantschnig, Jakob Reichsöllner und Elisabeth Scherr. Berlin/Boston: De Gruyter.
- Larsen, Niels-Erik (2001): Grafematische analyse van een Middelnederlandse tekst. Het grafeemsysteem van de Vroegmiddelnederlandse Statuten van de Gentse Leprozerie uit 1236. Amsterdam: Rozenberg.
- Meletis, Dimitrios (2015): Graphetik. Form und Materialität von Schrift. Glückstadt: Verlag Werner Hülsbusch.
- Marynissen, Ann & Theo A.J.M. Janssen (2014): Vroegnieuw Nederlands voor commercie en cultuur. In: Freek Van de Velde, Hans Smessaert, Frank Van Eynde, Sara Verbrugge (red.), *Patroon en argument. Een dubbelfeestbundel bij het emeritaat van William Van Belle en Joop Van der Horst*. Leuven: Universitaire Pers, 500-512.
- Pleij, Herman (2010): ‘Printing as a long term revolution’, in H. Wijsman (ed.), *Books in transition at the time of Philip the Fair: Manuscripts and printed books in the late fifteenth and early sixteenth century Low Countries* [Burgundica, XV]. Turnhout: Brepols, 297-307.
- Rutten, Gijsbert, Rik Vosters & Wim Vandenbussche (2014): Norms and Usage in Language History, 1600-1900. A sociolinguistic and comparative perspective.
- Van Reenen, Pieter Th. & Maaïke Mulder: Een gegevensbank van 14de-eeuwse Middelnederlandse dialecten op computer. In: *Lexikos 3* (1993), p. 259-279.
- Wal, Marijke van der, Rutten, Gijsbert, Nobels, Judith and Simons, Tanja (compilers) 2015. *The Letters as Loot/ Brieven als Buit corpus*. Leiden University. Compiled by Marijke van der Wal (Programme leader), Gijsbert Rutten, Judith Nobels and Tanja Simons, with the assistance of volunteers of the Leiden-based Wikiscripta Neerlandica transcription project, and lemmatised, tagged and provided with search facilities by the Institute for Dutch Lexicology (INL). 2nd release 2015, <<http://brievenalsbuit.inl.nl>> [geraadpleegd 21/12/19]

Naar een pluricentrische *Algemene Nederlandse Spraakkunst*

Het gebruik van productiedata voor de beschrijving van nationale variatie

Arne DHONDT, Timothy COLLEMAN, Johan DE CALUWE en
Gauthier DELABY

Abstract

Om van de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (ANS) een pluricentrische referentiegrammatica te maken is er nood aan systematisch onderzoek naar de verschillende grammaticale normen van de drie nationale standaardvariëteiten van het Nederlands, nl. Belgisch Nederlands (BN), Nederlands Nederlands (NN) en Surinaams Nederlands (SN). Op basis van bestaande methodologieën om grammaticale verschillen tussen standaardvariëteiten te beschrijven, zoals die van Taaladvies.net of de Duitse *Variantengrammatik* (cf. Dürscheid & Elspaß 2015), komen we tot een aantal vragen over de methodologie die de herziene ANS moet volgen. We gaan in op het gebruik van productiedata om nationale verschillen te beschrijven, met focus op een vaak ingezette frequentie maat, nl. relatieve tokenfrequentie. Er wordt onderzocht (i) aan de hand van welke criteria kan worden nagegaan of grammaticale varianten al dan niet als equivalenten mogen gelden en (ii) met welke beperkingen rekening moet worden gehouden bij de interpretatie van nationale verschillen in relatieve tokenfrequentie. Verder bespreken we (iii) of er naast productiedata ook evaluatiedata verzameld moeten worden om te bepalen of varianten tot een nationale standaardvariëteit behoren en (iv) welke criteria gehanteerd moeten worden om op basis van productiedata nationale labels toe te kennen aan varianten. Over die vragen reflecteren we aan de hand van literatuuronderzoek en aan de hand van corpusonderzoek voor drie cases van grammaticale variatie tussen BN en NN.

1. INLEIDING¹

Sinds oktober 2015 wordt gewerkt aan een herziening van de tweede editie van de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (ANS2), die dateert uit 1997 en waaraan de E-ANS, die online raadpleegbaar is, inhoudelijk nagenoeg identiek is (alleen een aantal evidente tikfouten en andere formele onvolkomenheden werden verbeterd).² De herziene ANS zal enkel online beschikbaar zijn en

¹ We bedanken graag twee anonieme reviewers voor hun opmerkingen en suggesties bij een eerdere versie van dit artikel.

² Vanaf hier verwijzen we naar de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* met de afkorting ANS. Om specifiek naar de eerste editie (Geerts et al. 1984) of de tweede editie (Haeseryn et al. 1997) te verwijzen, gebruiken we respectievelijk de afkortingen ANS1 en ANS2. Naar de herziene ANS wordt verwezen met de afkorting ANS3. Voor de beschrijving van (de redenen voor) het herzieningsproject hebben we geput uit de aankondiging die op de website van de ANS (ans.ruhosting.nl) is verschenen over het project.

moet niet alleen toegankelijker en gemakkelijker te gebruiken zijn dan de ANS2, ook de beschrijving van de Nederlandse grammatica moet worden geactualiseerd. Zo'n inhoudelijke update is noodzakelijk om verschillende redenen. Zo is onze kennis over allerlei grammaticale verschijnselen uitgediept sinds 1997, en ook de taal zelf en de normen van de taalgemeenschap zijn sindsdien veranderd. Bovendien is de visie op variatie binnen en buiten de Nederlandse standaardtaal gewijzigd in de afgelopen decennia. Zo heeft de monocentrische visie op het Nederlands bijvoorbeeld plaatsgemaakt voor een pluricentrische visie, waardoor er meer ruimte is gekomen voor diatopische variatie binnen de standaardtaal. In extreme vorm hield de monocentrische visie namelijk in dat het taalgebruik in het noorden van het taalgebied de norm vormde voor het Standaardnederlands en dat alles wat ervan afweek (bv. Zuid-Nederlandse woorden en constructies), niet standaardtalig was (Martin 2001: 709-710; Van Hoof & Jaspers 2012: 102-104). Tegenwoordig gaat de Nederlandse Taalunie echter uit van een pluricentrische visie, waarin er drie nationale standaardvariëteiten van het Nederlands onderscheiden worden, namelijk Belgisch-Nederlands (BN), Nederlands-Nederlands (NN) en Surinaams-Nederlands (SN) (cf. Adviescommissie Taalvariatie 2019: 9-10). Die variëteiten zijn weliswaar voor het grootste deel identiek, maar hebben toch ook eigen normen op het vlak van uitspraak, woordenschat en grammatica.

1.1. *Pluricentrische beschrijvingen van het Nederlands*

Wat uitspraak en woordenschat betreft, zijn er al beschrijvingen beschikbaar van de verschillende normen van BN en NN. Van de Velde (1996) heeft bijvoorbeeld de veranderingen in de uitspraaknorm in Vlaanderen en Nederland sinds 1935 onderzocht, en constateerde dat de standaarduitspraak in beide gebieden divergeert. Een pluricentrische beschrijving van de woordenschat vinden we in woordenboeken zoals het *Algemeen Nederlands Woordenboek*³, *Prisma Handwoordenboek Nederlands* (Martin & Smedts 2009) en *Van Dale Groot woordenboek van de Nederlandse taal* (Den Boon & Hendrickx 2015), waarin woorden die enkel gebruikelijk zijn in Vlaanderen of Nederland respectievelijk een label BN of NN krijgen (cf. Colman 2009; De Caluwe 2011, 2013).

Voor de grammatica bestaan er nog geen vergelijkbare pluricentrische beschrijvingen. De ANS2 biedt bijvoorbeeld geen pluricentrisch perspectief op de Nederlandse grammatica: de Nederlandse standaardtaal wordt er omschreven als “de taal waarin geen elementen of structuren voorkomen die duidelijk

³ Het *Algemeen Nederlands Woordenboek* is een digitaal woordenboek dat geraadpleegd kan worden op anw.inl.nl.

opvallen als niet-algemeen” (0.6.2.1), en diatopische variatie wordt beschreven met twee labels⁴ (0.6.2.3), namelijk:

- het label ‘geografisch verschillend’, dat wordt toegekend aan “elementen en structuren die wel enigszins streekgebonden zijn, maar voor de meerderheid van de taalgebruikers niet kenmerkend voor de taal in een bepaalde regio”, bijvoorbeeld de verledentijdsvorm *ervoer*, die in het hele taalgebied voorkomt, maar vaker in Nederland dan in België;
- het label ‘regionaal’, dat wordt toegekend aan “[e]lementen en structuren die voor veel taalgebruikers kenmerkend zijn voor een bepaald deel van het taalgebied, of onbekend omdat ze afkomstig zijn uit een andere regio”, bijvoorbeeld de doorbreking van de werkwoordelijke eindgroep door het tweede deel van een voornaamwoordelijk bijwoord in *een onderwerp waar we beter niet kunnen over spreken*, die enkel in België voorkomt.

Geografisch verschillende varianten worden tot de standaardtaal gerekend, terwijl regionale varianten buiten de standaardtaal vallen. De ANS2 gaat dus nog niet uit van nationale standaardvariëteiten met eigen grammaticale normen: elementen en structuren die een beperkte geografische verspreiding hebben, gelden per definitie als niet-standaardtalig.

1.2. *De ANS3 als pluricentrische referentiegrammatica*

Doel van de herziene ANS3 is daarentegen om de Nederlandse grammatica vanuit pluricentrisch perspectief te beschrijven. Op basis van empirisch onderzoek moet voor grammaticale varianten beschreven worden of ze verschillend gebruikt worden in de nationale standaardvariëteiten: dat kan inhouden dat bepaalde varianten meer of minder worden gebruikt in een van de landen (= graduele verschillen), maar ook dat varianten slechts in een van de standaardvariëteiten tot de norm behoren (= absolute verschillen). De keuze om van de ANS3 een *pluricentrische* referentiegrammatica te maken impliceert een focus op *nationale* variatie binnen de standaardtaal. Het is natuurlijk niet uitgesloten (en zelfs waarschijnlijk) dat er ook op andere geografische niveaus grammaticale verschillen zijn in de Nederlandse standaardtaal in Europa (bv. *binnen* Nederland en Vlaanderen). De keuze voor een pluricentrisch perspectief en de daarbij horende focus op nationale variatie is echter een taalpolitieke keuze, die vertrekt vanuit de visie dat Vlaanderen en Nederland elk apart een

⁴ We spreken hier wel over twee labels, maar in feite kent de ANS2 enkel het label ‘regionaal’ toe aan bepaalde voorbeelden. Bij ‘geografisch verschillende’ varianten wordt in de lopende tekst gesignaleerd dat er diatopische variatie is, maar aan concrete voorbeelden wordt geen *label* ‘geografisch verschillend’ toegekend.

taalgemeenschap vormen. Aangezien bv. bestuur, onderwijs en media (radio, televisie, kranten, magazines) in het Nederlandse taalgebied vooral op nationaal (Vlaams of Nederlands) niveau georganiseerd worden, is dat ook het niveau waarop de meeste gesproken of geschreven standaardtalige teksten (bv. tv- of radioprogramma's, kranten, schoolboeken, beleidsteksten) gericht zijn. Dat impliceert enerzijds dat taalgebruikers vooral behoefte hebben aan een beschrijving van standaardtaalnormen op nationaal niveau (en niet van wat bv. in West-Vlaanderen of Noord-Brabant voorkomt in standaardtalige contexten), en anderzijds dat het vooral op nationaal niveau relevant en haalbaar is om grote corpora met standaardtalige teksten aan te leggen (die de ANS3 dan weer kan gebruiken om grammaticale variatie te onderzoeken).

1.3. *Informatie over grammaticale verschillen tussen nationale standaardvariëteiten van het Nederlands*

Om de grammatica van het Nederlands te beschrijven vanuit pluricentrisch perspectief, is er nood aan (empirisch onderbouwde) informatie over grammaticale verschillen tussen de nationale standaardvariëteiten. Zelfs als we het SN buiten beschouwing laten, blijkt die informatie relatief schaars. Zo is het in de eerste plaats al onduidelijk welke verschillen er allemaal zijn. Informatie daarover vinden we bijvoorbeeld bij Haeseryn (1996, 2013); hij stelde een inventaris van grammaticale noord-zuidverschillen op die grotendeels gebaseerd is op de beschrijving van diatopische variatie in ANS1 en ANS2. Daarnaast zijn er casestudy's beschikbaar waarin de variatie tussen België en Nederland voor individuele grammaticale varianten of variantenparen nauwkeuriger in kaart wordt gebracht op basis van corpusonderzoek (o.a. Colleman 2010; De Sutter et al. 2005; Grondelaers et al. 2001; Pijpops & Van de Velde 2018; Speelman & Geeraerts 2009; Tummers et al. 2005). Ook bij Taaladvies.net, de taaladviesite van de Nederlandse Taalunie, heeft een substantieel deel van de grammaticale adviezen betrekking op constructies met nationale variatie. De vraag rijst echter of we op basis van die bronnen een exhaustief overzicht krijgen van de nationale variatie in de grammatica. Zeker aangezien voor (bepaalde types) grammaticale verschillen gesteld wordt dat ze weinig saillant zijn (cf. Van Bree 2000), is het niet onmogelijk dat er verschillen onder de radar gebleven zijn. Om die op te sporen, zijn digitale, computerlinguïstische methodes veelbelovend. Zo trachten Grondelaers et al. (2020) om nog onbekende nationale variatie in de grammatica in kaart te brengen aan de hand van *pivoting*, een computationele techniek waarmee ze in een tweetalig (Nederlands-Engels) corpus van ondertitels zoeken naar equivalente Nederlandse vertalingen van eenzelfde Engels *n*-gram. In een pilootonderzoek vonden ze op die manier een aantal morfosyntactische alternanties die potentieel aan noord-zuidvariatie on-

derhevig zijn; sommige van de gevonden alternanties waren in de literatuur reeds beschreven, andere waren tot nog toe onbekend (bv. de sterkere varianten van diverse types voornaamwoorden lijken vaker gebruikt te worden in Vlaanderen). Van zulk onderzoek mogen in de toekomst wellicht nog interessante resultaten worden verwacht (die dan kunnen worden opgenomen in ANS3), maar het is uiteraard niet de bedoeling van de ANS3-redactie om zelf grootschalig computationeel onderzoek op te zetten om systematisch op zoek te gaan naar nog onbekende grammaticale verschillen.

Hoewel het dus mogelijk is dat nog niet alle noord-zuidverschillen geïdentificeerd zijn, vinden we in de literatuur wel aanknopingspunten voor een beschrijving van nationale variatie in de grammatica. De beschikbare informatie volstaat echter vaak niet als basis voor een pluricentrische referentiegrammatica. In de ANS2 weten we bij als ‘regionaal’ gelabelde varianten bijvoorbeeld niet of ze standaardtaalig zijn in het deel van het taalgebied waarin ze voorkomen: doorbrekingen van de werkwoordelijke eindgroep komen bijvoorbeeld enkel voor in BN, maar zijn ze daar ook standaardtaal? Een ander probleem met de beschrijving in de ANS2 is dat de labels vaak intersubjectief zijn toegekend door de redactie (ANS2 0.6.2.1). Als we echter een accurate beschrijving willen maken van de nationale variatie in het concrete taalgebruik, dan is er nood aan taalgebruiksdata om die beschrijving te onderbouwen. De hierboven genoemde casestudy’s beschrijven wel in detail het *gebruik* van de behandelde constructies in BN en NN (in bepaalde registers), maar ook zij geven geen antwoord op de vraag of en waar de besproken varianten tot de *standaardtaal* behoren. De auteurs hanteren bovendien niet altijd dezelfde methodologie en/of onderzoeken niet dezelfde registers, zodat de gegevens uit die casestudy’s niet optimaal vergelijkbaar zijn. Taaladvies.net biedt dan weer wél informatie over de verschillende grammaticale normen van BN en NN en die adviezen worden bovendien empirisch onderbouwd (cf. infra). Zoals verderop in dit artikel zal blijken, kunnen er echter vragen gesteld worden bij de methodologie die Taaladvies.net hanteert om de normatieve status van varianten in BN en NN te bepalen.

1.4. *Overzicht*

Kortom, hoewel er al een en ander bekend is over grammaticale verschillen tussen België en Nederland, laat die informatie zich niet zomaar vertalen naar een genuanceerde pluricentrische beschrijving. Als de herziene ANS de Nederlandse grammatica vanuit pluricentrisch perspectief wil beschrijven, zal systematisch onderzocht moeten worden welke verschillen in grammaticale normen er zijn tussen BN, NN én SN. Bij zulk onderzoek worden voor de verschillende varianten op uniforme wijze data verzameld en geïnterpreteerd. Dit

artikel vormt een reflectie over hoe zo'n systematische methode eruit zou kunnen zien. In paragraaf 2 bespreken we twee praktijkvoorbeelden van systematisch onderzoek naar grammaticale verschillen tussen standaardvariëteiten, namelijk de methode van Taaladvies.net en de methode van de *Variantengrammatik*, een beschrijving van de diatopische variatie in de geschreven Duitse standaardtaal (cf. Dürscheid & Elspaß 2015). Op basis daarvan komen we tot een aantal vragen over keuzes die de ANS3 moet maken als ze ook tot een systematische methode wil komen om nationale variatie binnen de grammatica te beschrijven. De vragen hebben betrekking op het gebruik van productiedata om nationale verschillen te beschrijven, met focus op het gebruik van relatieve tokenfrequentie, een frequentie maat die door Taaladvies.net en de Variantengrammatik een prominente rol toebedeeld krijgt. Als illustratie bij die vragen bespreken we in de derde paragraaf de resultaten van verkennend corpusonderzoek naar drie gevallen van grammaticale variatie tussen BN en NN. Op basis van die cases en van aanvullend literatuuronderzoek reflecteren we vervolgens in paragraaf 4 over de vragen die we eerder opwierpen. We focussen bij de casestudy's en de verdere bespreking op verschillen tussen BN en NN: voor die verschillen vinden we in de literatuur voldoende aanknopingspunten, en voor die variëteiten zijn bovendien goede corpora beschikbaar. De bedoeling is uiteraard dat de methodologie uiteindelijk ook kan worden uitgebreid naar SN, zodra ook voor die nationale variëteit omvangrijke en representatieve corpora beschikbaar zijn.

2. SYSTEMATISCH ONDERZOEK NAAR GRAMMATICALE VERSCHILLEN TUSSEN STANDAARDVARIËTEITEN

2.1. *Variantengrammatik*

Een voorbeeld van systematisch onderzoek naar grammaticale variatie tussen standaardvariëteiten vinden we bij de Variantengrammatik (zie o.a. Dürscheid & Elspaß 2015; Dürscheid et al. 2015; Elspaß 2010; Elspaß et al. 2017; Niehaus 2015). Dat naslagwerk biedt een beschrijving van de diatopische grammaticale variatie binnen de geschreven Duitse *gebruiksstandaard*: alle varianten die regelmatig voorkomen in standaardtalige contexten (bv. krantentaal) in een bepaalde regio worden als standaardtaal binnen die regio beschouwd, ook als die volgens andere naslagwerken niet standaardtalig zijn (Dürscheid & Elspaß 2015: 563). De beschrijving is gebaseerd op frequentiedata uit een digitaal corpus van circa 600 miljoen woorden, met artikelen uit 68 online raadplegbare, regionale kranten uit alle delen van het Duitse taalgebied (Niehaus 2015: 141-144). Het corpus is onderverdeeld in 15 subcorpora, naargelang van het deel van het taalgebied waaruit de artikelen afkomstig zijn, nl.

Noord-West-Duitsland, Noord-Oost-Duitsland, Midden-West-Duitsland, Midden-Oost-Duitsland, Zuid-West-Duitsland, Zuid-Oost-Duitsland, West-Oostenrijk, Midden-Oostenrijk, Zuidoost-Oostenrijk, Oost-Oostenrijk, Zwitserland, Oost-België, Liechtenstein, Luxemburg en Zuid-Tirol.

Sommige subcorpora beslaan een staat, andere slechts een deel van een staat. Dat landen nog verder onderverdeeld worden in regio's, komt doordat er volgens Elspaß et al. (2017: 72-73) geen recht wordt gedaan aan de talige werkelijkheid als enkel verschillen tussen landen onderzocht worden. De verspreiding van een variant blijkt namelijk meestal niet samen te vallen met de staatsgrenzen, maar wordt in veel sterkere mate beïnvloed door de grenzen van de oude dialectgebieden; binnen één staat kunnen er dan ook regionale verschillen zijn in het gebruik van varianten, en varianten kunnen ook staatsgrenzen overschrijden: de Duitse regio Beieren sluit op talig vlak bijvoorbeeld nauw aan bij Oostenrijk (cf. Dürscheid & Elspaß 2015: 564). De redacteurs van de Variantengrammatik geven aan dat zij de verspreiding van varianten over *regio's* (in plaats van landen) bestuderen; zo'n perspectief noemen zij een *pluri-areaal* (in plaats van pluricentrisch) perspectief. Hoewel het ook in het Nederlandse taalgebied in Europa niet onmogelijk (en zelfs waarschijnlijk) is dat de verspreiding van varianten niet samenvalt met de staatsgrenzen, kiest de ANS3 wel degelijk voor een pluricentrisch perspectief. Zoals aangegeven in paragraaf 1, wordt er bij die keuze van uitgegaan dat Vlaanderen en Nederland een aparte taalgemeenschap vormen en dat het enkel op nationaal niveau zinvol is om standaardtaalnormen te beschrijven.

Om de distributie van de varianten binnen de subcorpora van de Variantengrammatik te vergelijken, worden twee frequentiematen gebruikt (zie de beschrijving bij Dürscheid & Elspaß 2015; Niehaus 2015). Bij varianten met een of meerdere equivalent(en), bijvoorbeeld de genusvarianten *die/das (E-)Mail*, wordt berekend met welke relatieve tokenfrequentie de variant en zijn equivalent(en) voorkomen in een subcorpus en (aan de hand van een chikwadraattoets) of er significante verschillen in distributie zijn tussen de verschillende subcorpora. Als dat het geval is, dan wordt het distributieverhaal opgenomen in de Variantengrammatik. Om dat verschil vlotter weer te kunnen geven in de lopende tekst, worden aan de waarden voor relatieve tokenfrequentie de verschillende labels uit Figuur 1 (p. 92) gekoppeld.

Daarnaast zijn er ook varianten zonder duidelijk equivalent, bijvoorbeeld de constructie [functiewerkwoord + *am/beim* + infinitief] (zoals in *Sie ist am Schlafen* 'ze is aan het slapen'). Bij die varianten wordt (aan de hand van een chikwadraattoets) berekend of er een significant verschil is in de absolute tokenfrequentie waarmee de variant voorkomt in de verschillende subcorpora. Is

Figuur 1: labels waarmee de Variantengrammatik in lopende tekst aangeeft hoe frequent een variant is in een bepaalde regio (Dürscheid & Elspaß 2015: 574), met eigen Nederlandse vertaling

relatieve frequentie	label Variantengrammatik	Nederlands equivalent
< 5%	sporadisch	sporadisch
5-20%	kommt (selten) vor	komt (zelden) voor
21-50%	gebräuchlich	komt geregeld voor
51-94%	üblich/mehrheitlich verwendet	komt in de meerderheid van de gevallen voor
> 95%	gilt (fast) ausnahmslos	komt (zo goed als) uitzonderingsloos voor

er een significant verschil, dan wordt de variant beschreven in de Variantengrammatik, eveneens met de labels uit Figuur 1. De relatieve tokenfrequentie waaraan die labels gekoppeld worden, is in dit geval de verhouding van het aantal tokens van de variant in een subcorpus ten opzichte van het totale aantal tokens van die variant in alle subcorpora samen. Bij alle varianten, met of zonder equivalent(en), is er nog een extra label mogelijk, namelijk ‘unter Schwellenwert’ (‘onder drempelwaarde’): daarmee wordt aangegeven dat het gebruik van een variant of een groep equivalente varianten in een regio niet beschreven kan worden, omdat er minder dan tien tokens zijn voor de variant of de groep equivalente varianten in het subcorpus voor die regio (cf. Niehaus 2015: 144).

2.2. *Taaladvies.net*

In tegenstelling tot de Variantengrammatik biedt *Taaladvies.net* geen exhaustieve beschrijving van diatopische grammaticale variatie binnen de Nederlandse standaardtaal: het is een taaladviesite die adviezen publiceert over de standaardtaligheid van allerlei ‘controversiële’ grammaticale, maar ook lexicale en uitspraakvarianten. Hoewel een groot deel van de adviezen betrekking heeft op varianten met nationale variatie, geldt dat zeker niet voor alle adviezen. Om hun adviezen empirisch te onderbouwen, brengen de redacteurs voor de varianten in kwestie verschillende types data samen: ze gaan meer bepaald na welke status er wordt toegekend aan een variant in *naslagwerken* en onderzoeken hoe en hoe vaak hij precies gebruikt wordt in *corpora* (Caluwé & Verreycken 2012: 174-179). Ze maken gebruik van Google, maar ook opnieuw van krantendatabanken, namelijk *Mediargus* (voor Belgische kranten) en *LexisNexis* (voor Nederlandse en Belgische kranten). Volgens Caluwé & Verreycken (2012: 179) zouden krantendatabanken namelijk een goed beeld moeten bieden van wat taalbewuste taalgebruikers als standaardtalig beschouwen, aangezien journalisten en redacteurs “als professionele taalgebruikers geacht worden de standaardtaal te beheersen” en dus “in principe een duidelijker

normbesef [zouden] moeten hebben dan de gemiddelde taalgebruiker.” De frequentie waarmee de variant in die corpora voorkomt ten opzichte van zijn equivalenten, bepaalt of er nog nood is aan extra informatie.⁵ Als de variant in Mediargus of LexisNexis in een nationale variëteit voorkomt met een relatieve tokenfrequentie

- tussen 0 en 5%, dan wordt de variant niet als standaardtaal beschouwd in die variëteit;
- hoger dan 50%, dan wordt de variant tot de standaardtaal gerekend in die variëteit;
- tussen 5 en 50%, dan is het onduidelijk of de variant standaardtalig is in die variëteit.

In dat laatste geval wordt een beroep gedaan op een informantpanel, dat bestaat uit een zeventigtal Vlamingen en Nederlanders van verschillende leeftijden en regionale achtergronden, waarvan de meesten professioneel met taal bezig zijn (leerkrachten, journalisten, schrijvers, enzovoort).⁶ Zij krijgen een tekst voorgelegd waarin een aantal problematische varianten verwerkt zitten en moeten aangeven welke woorden of wendingen hun onbekend zijn, welke zijzelf niet zouden gebruiken en welke ze in de standaardtaal niet aanvaardbaar vinden. Met die informantpanels gaat Taaladvies.net na hoe er over de variant wordt geoordeeld door de spraakmakende gemeente, de “groep gezaghebbende schrijvers en sprekers die in de publieke, sociaal-culturele sector een belangrijke rol spelen” en van wie het taalgebruik als normbepalend voor de standaardtaal wordt beschouwd.⁷ Of die informantpanels representatief genoeg zijn, daarover bestaan er echter verschillende meningen: volgens De Schryver (2012: 153) is het bijvoorbeeld problematisch dat de informantpanels slechts uit een zeventigtal informanten bestaan, en dan nog vooral taal-experten.

⁵ Die frequentiecriteria worden niet vermeld bij Caluwé & Verreycken (2012), maar worden wel toegelicht in de interne ‘Handleiding voor het verzamelen en interpreteren van informatie ten behoeve van *Taaladvies(.net)*’. Daar staat ook te lezen dat die criteria gelden “voor kwesties waarbij telkens 2 of 3 varianten worden afgezet tegenover elkaar”, maar dat het cijfermateriaal anders benaderd moet worden als “er meerdere varianten zijn of slechts 1 variant.”

⁶ In de eerder vermelde interne handleiding lezen we dat soms toch ook varianten worden voorgelegd die met een relatieve tokenfrequentie van meer dan 50% voorkwamen. Zo werden een aantal varianten voorgelegd om te testen of de selectiecriteria wel streng genoeg waren, en soms worden ook varianten doorgestuurd naar de informanten als de intuïtie van de redacteurs niet overeenstemt met de frequentiedata (aangezien de zoekopdrachten niet altijd voldoende en/of betrouwbare frequentiedata opleverden).

⁷ Caluwé & Verreycken (2012) vermelden zelf niet expliciet dat dat de reden is waarom ze die informantpanels inzetten, maar dat wordt wel aangegeven in de beschrijving ‘Werkwijze: welke varianten hebben standaardtaalkarakter (algemeen)’ die online raadpleegbaar is op Taaladvies.net (https://taaladvies.net/taal/advies/tekst/86/werkwijze_welke_varianten_hebben_standaardtaalkarakter_algemeen/, geraadpleegd op 21 januari 2020). De omschrijving van de spraakmakende gemeente is ontleend aan de tekst ‘Wat is standaardtaal? (algemeen)’ (https://taaladvies.net/taal/advies/tekst/85/wat_is_standaardtaal_algemeen_geraadpleegd_op_17_januari_2020).

Op grond van de verzamelde informatie krijgt een variant een van de volgende vijf labels: ‘standaardtaal in het hele taalgebied’, ‘standaardtaal in België’, ‘standaardtaal in Nederland’, ‘geen standaardtaal’ of ‘status onduidelijk’ (Caluwé & Verreycken 2012: 181). Het label ‘status onduidelijk’ wordt vooral toegekend aan Belgische varianten die wel veelvuldig voorkomen in de corpora, maar die tegelijkertijd toch niet aanvaard worden door een groot aantal leden van de informantpanels (voorbeelden zijn de lexicale varianten *allergisch aan*, *begoed* en *frigobox*).⁸ Taaladvies.net houdt dus rekening met de mogelijke discrepantie tussen het reële taalgebruik en de evaluatie daarvan. Die discrepantie is volgens Caluwé & Verreycken (2012: 181) ontstaan onder invloed van de normatieve traditie in Vlaanderen, die bij bepaalde varianten blijkbaar sterker heeft doorgewerkt dan bij andere. Er is dus in Vlaanderen *linguistic schizophrenia*, een situatie waarin “[t]he proper national norm is heavily practiced but officially depreciated” (Muhr 2012: 39). Zo’n situatie is volgens Muhr (2012: 39) kenmerkend voor niet-dominante variëteiten van pluricentrische talen, zoals BN.

2.3. *Vragen bij systematisch onderzoek naar grammaticale verschillen tussen standaardvariëteiten*

Zowel de Variantengrammatik als Taaladvies.net hebben dus een methodologie ontwikkeld om nationale (of regionale) variatie in het gebruik van grammaticale varianten in de standaardtaal te beschrijven aan de hand van (onder meer) frequentiedata uit krantencorpora. Nu roepen de overeenkomsten en verschillen tussen die methodes uiteraard een heel aantal vragen op over de keuzes die gemaakt moeten worden als we tot een systematische methode willen komen om nationale variatie in de grammatica te beschrijven. In de context van dit artikel bespreken we vier vragen met betrekking tot het gebruik van productiedata. Zowel de Variantengrammatik als Taaladvies.net kennen een belangrijke rol toe aan de *relatieve tokenfrequentie* om nationale (of regionale) verschillen te beschrijven. Twee vragen hebben dan ook specifiek betrekking op het gebruik van relatieve tokenfrequentie, nl.

- (i) Taaladvies.net en de Variantengrammatik beschrijven de diatopische variatie op basis van relatieve tokenfrequentie, als het gaat om varianten waarvoor equivalenten bestaan. Wanneer kunnen varianten echter beschouwd worden als *equivalenten*? In geen van beide methodologieën wordt daar aandacht aan besteed.

⁸ Wat Caluwé & Verreycken (2012: 181) verstaan onder ‘veelvuldig voorkomen’ is onduidelijk. Volgens de interne handleiding worden enkel varianten met een relatieve tokenfrequentie tussen de 5 en 50% in de krantencorpora (systematisch) doorgestuurd naar het informantpanel.

- (ii) Beide methodologieën lijken ervan uit te gaan dat nationale (of regionale) verschillen in relatieve tokenfrequentie enkel en alleen veroorzaakt worden door de extern-linguïstische factor ‘land/regio’. Bieden verschillen in relatieve tokenfrequentie een goed beeld van de nationale verschillen, of kunnen intern-linguïstische factoren (bv. semantische verschillen tussen varianten) dat beeld vertekenen?

Daarnaast komen ook twee algemenere vragen aan bod, nl.

- (iii) De Variantengrammatik maakt enkel gebruik van frequentiedata uit krantencorpora, terwijl Taaladvies.net daarnaast ook evaluatiedata verzamelt. Volstaat corpusonderzoek voor ANS3, of is er ook nood aan evaluatieonderzoek?
- (iv) Taaladvies.net en de Variantengrammatik hanteren andere labels, en andere criteria om die labels toe te kennen. Welke criteria moet ANS3 gebruiken om labels toe te kennen? Meer specifiek, moet de ANS3 een drempelwaarde definiëren die een variant moet overschrijden binnen een variëteit om onderdeel uit te maken van de standaard van die variëteit?

Hoewel ze naast elkaar gepresenteerd worden, zijn die vragen niet allemaal gelijk van aard. Zo gaat het in (i) om een taalkundig-theoretische vraagstelling, terwijl in (ii) vooral een methodologisch probleem wordt aangekaart. Vraag (iii) is dan weer principieel van aard; ze heeft betrekking op de uitgangspunten van de ANS3, meer bepaald met betrekking tot wat standaardtaal is. Ook de criteria voor labeling in (iv) lijken (minstens gedeeltelijk) afhankelijk van de principiële vraag wat ANS3 beschouwt als standaardtaal. In het vervolg van dit artikel reflecteren we over die vier vragen. Daarvoor gaan we als volgt te werk.

Om een en ander te kunnen illustreren aan de hand van concrete voorbeelden, presenteren we in de volgende paragraaf drie corpusgebaseerde case-study's voor (groepen) grammaticale varianten waarvoor diatopische variatie beschreven wordt in de ANS2, nl.

- A. het gebruik van een infinitief of een voltooid deelwoord bij *komen*;
- B. het gebruik van de aanwijzende voornaamwoorden *zo'n* en *zulke* bij ontelbare en meervoudige substantieven;
- C. het gebruik van het groepsvormende *weten* in de betekenis ‘zich kunnen herinneren’.

Voor elk van die gevallen worden op basis van de literatuur de verschillende varianten (en ook hun normatieve status en geografische verspreiding) beschreven en verzamelen we data in nationale corpora van krantentaal.

Zoals zal blijken uit de bespreking, zijn de cases zo gekozen dat ze ons toelaten om de hierboven opgelijste vragen te illustreren. Zo verschillen de cases in de mate waarin er voor de varianten equivalenten kunnen worden onderscheiden, zodat het niet altijd duidelijk is of relatieve tokenfrequentie kan worden ingezet om nationale verschillen op het spoor te komen (cf. vraag i). Verder is er variatie tussen de cases in de mate waarin naast de extern-linguïstische factor ‘land’ ook intern-linguïstische factoren mogelijk een rol spelen in de nationaal verschillende gebruiksfrequentie van de varianten (cf. vraag ii). Bovendien komen zowel varianten aan bod die in de ANS2 gemarkeerd worden als ‘geografisch verschillend’ (nl. het gebruik van een infinitief of een voltooid deelwoord bij *komen*) als varianten die het label ‘regionaal’ krijgen (nl. het gebruik van *zo ’n* bij ontelbare en meervoudige nomina, en het gebruik van het groepsvormende *weten* ‘zich kunnen herinneren’), zodat we zowel varianten bestuderen die volgens ANS2 deel uitmaken van de standaardtaal als varianten die daarbuiten vallen (wat een invloed kan hebben op hun evaluatie door taalgebruikers, cf. vraag iii). Bij de als ‘regionaal’ gelabelde varianten zijn er verder zowel varianten die volgens de ANS2 beperkt zijn tot een land (nl. *weten* ‘zich kunnen herinneren’: komt voor in België), als varianten die beperkt zijn tot een regio groter dan een land (nl. *zo ’n* bij meervoudige en ontelbare nomina: komt voor in de zuidoostelijke provincies van Vlaanderen én Nederland). We verwachten dus zowel graduele als absolute verschillen te vinden. Op die manier hopen we verschillende types frequentieverschillen vast te stellen, wat ons toelaat om na te denken over de manier waarop die verschillende types moeten worden weergegeven in ANS3 (cf. vraag iv).

Als antwoord op vraag (i) bakenen we bij de bespreking van case A een aantal criteria af waaraan grammaticale varianten moeten voldoen om als equivalenten te kunnen worden beschouwd. Bij de bespreking van cases B en C zullen we vervolgens terugvallen op die criteria. In de vierde paragraaf wordt getracht een antwoord te formuleren op vragen (ii-iv), waarbij geregeld wordt terugverwezen naar de bevindingen uit de casestudy’s, en waarbij ook een beroep wordt gedaan op de beschikbare literatuur.

3. DRIE CASES VAN GRAMMATICALE VARIATIE TUSSEN BN EN NN

3.1. *Komen met een deelwoord of een infinitief als aanvulling*

3.1.1. Beschrijving van de varianten

De eerste case heeft betrekking op het gebruik van *komen* in combinatie met een werkwoord dat, volgens ANS2, ‘de manier van komen’ aanduidt, zoals in (1).

- (1) Zonder kloppen *kwam* hij de kamer *binnengelopen/binnenlopen*. (ANS2 18.5.3)

De ANS2 (18.5.3) geeft aan dat die werkwoordelijke aanvulling zowel een voltooid deelwoord als een infinitief kan zijn, en onderscheidt drie types werkwoorden die als aanvulling kunnen dienen, namelijk bewegingswerkwoorden die samengesteld zijn met een bijwoord van richting (zoals in 1) of die gecombineerd worden met een bepaling van richting (zoals in 2) en werkwoorden die gecombineerd worden met het bijwoord *aan* (zoals in 3).

- (2) Als de baby maar even hilde, *kwam* vader naar boven *gesneld/snel-len*. (ANS2 18.5.3)
- (3) Van alle kanten *kwamen* mensen *aangelopen/aanlopen*. (ANS2 18.5.3)

De variatie tussen voltooid deelwoord en infinitief wordt in de ANS2 (18.5.3) beschreven als ‘geografisch verschillend’: in het zuiden van het taalgebied (“met name in België, maar in mindere mate ook in het zuiden van Nederland”) zou eerder gekozen worden voor het voltooid deelwoord, terwijl in de noordelijke helft (en dan vooral in het westen) eerder een infinitief wordt gebruikt. Volgens de ANS2 behoren beide varianten dus tot de standaardtaal in het hele taalgebied, en hetzelfde oordeel vinden we bij Taaladvies.net.⁹ Taaladvies.net vermeldt niet waarop het zijn oordeel baseert, en in het relevante artikel wordt enkel verwezen naar de beschrijving in de ANS2; vermoedelijk heeft Taaladvies.net dus niet zelf corpus- en evaluatieonderzoek uitgevoerd naar de varianten omdat de ANS2 beide varianten als standaardtalig labelt.

Een belangrijke vraag is nu of de varianten beschouwd kunnen worden als equivalenten. Volgens de ANS2 (18.5.3) zijn ze namelijk niet in alle semantische en syntactische contexten inwisselbaar. Als *komen* zelf als vervangende infinitief optreedt, dus in de voltooide tijden, is er bijvoorbeeld enkel een infinitief mogelijk.¹⁰ Terwijl zin (4) bijvoorbeeld welgevormd is volgens de ANS2, krijgt zin (5) het label “uitgesloten”.

- (4) Ze is hier vanmorgen al twee keer *komen voorbijfietsen*. (ANS2 18.5.3)
- (5) Ze is hier vanmorgen al twee keer *komen voorbijgefietst*. (ANS2 18.5.3)

⁹ Over de variatie tussen infinitief en voltooid deelwoord vinden we bij Taaladvies.net informatie in het artikel ‘Komen aanrijden/aangereden’ (https://taaladvies.net/taal/advies/vraag/458/komen_aanrijden_aangereden/, geraadpleegd op 21 januari 2020).

¹⁰ Broekhuis & Corver (2015: 995) signaleren dat sommige sprekers (vooral van zuidelijke variëteiten van het Nederlands) een voltooid deelwoord wel acceptabel vinden in de voltooide tijden als *komen* de vorm heeft van een voltooid deelwoord (m.a.w. als het IPP-effect niet optreedt) en voorafgaat aan het hulpwerkwoord van voltooidheid, bv. in *dat Jan de tuin in gefietst gekomen is* en *dat Jan aangefietst gekomen is*. In de ANS2 (18.5.3) wordt over die contexten niets vermeld.

Ook in bepaalde lexicale contexten is er volgens de ANS2 alleen een infinitief mogelijk, met name in de vaste uitdrukking *komen opdagen* (bv. zin 6) en ook wanneer de combinaties *komen aandragen/aansjouwen/aanslepen/aanzetten* met metaforisch gebruikt worden om uit te drukken dat iemand iets tevoorschijn haalt of te berde brengt zonder dat daar een verplaatsing aan te pas komt (bv. zin 7). Een voltooid deelwoord is in zin (7) niet uitgesloten, maar zou een letterlijke lezing van de zin afdwingen, waarin het subject zijn rijke oom verplaatst.

- (6) Na lang wachten *kwam* Jan eindelijk *opdagen*. (ANS2 18.5.3)
- (7) Hij *kwam* weer *aandragen* met zijn rijke oom in Amerika. (ANS2 18.5.3)

Binnen die contexten is er dus geen variatie mogelijk, maar verder is de keuze tussen de varianten volgens de ANS2 vrij: er worden geen semantische verschillen tussen de varianten vermeld. Nochtans claimt Beliën (2016) op basis van een (weliswaar zeer beperkt) corpusonderzoek dat beide varianten niet exact dezelfde semantische lading dekken: ze hebben gemeen dat ze “an unfolding, unidirectional motion event towards a contextually construable vantage point” beschrijven, maar het voltooid deelwoord benadrukt vooral het einde (en dus ook de voltooiing) van die beweging, terwijl dat bij de infinitief niet het geval is (Beliën 2016: 30). Daardoor is er volgens haar in bepaalde semantische contexten een duidelijke voorkeur voor een van beide varianten: als het pad voor de beweging erg kort is, ligt het voor de hand dat de beweging haar eindpunt bereikt en krijgt het voltooid deelwoord dus de voorkeur (zoals in zin 8). De infinitief komt dan weer vaker voor als de beweging de achtergrond vormt voor een simultane gebeurtenis (zoals in zin 9).

- (8) Na lang wachten werden toch de eerste barsten in de eieren zichtbaar en **kwamen** de kuikentjes **uit het ei gekropen**. (Beliën 2016: 28)¹¹
- (9) Als er straks dertig skinheads **komen aanrennen**, springen wij ertussen. (Beliën 2016: 26)¹²

Beide varianten komen dus niet in dezelfde lexicale en/of syntactische contexten voor, en in bepaalde semantische contexten is er ook een voorkeur voor een van beide. Leiden die verschillen ertoe dat de infinitief en het voltooid deelwoord bij *komen* niet als equivalenten beschouwd kunnen worden?

¹¹ Als bron vermeldt Beliën (2016: 28) <http://www.sbo-evenaar.nl/nieuws.html> (geraadpleegd op 29 april 2016).

¹² Als bron vermeldt Beliën (2016: 26) *de Volkskrant* (22/09/2014).

3.1.2. Criteria voor equivalentie

Bij de Variantengrammatik noch bij Taaladvies.net is het duidelijk a.d.h.v. welke criteria precies bepaald wordt welke grammaticale varianten ook *equivalenten* zijn. Uit De Smet (2017) blijkt nochtans dat er discussie is over de vraag of volledige grammaticale equivalentie überhaupt bestaat. Hij schetst welke houding de functionalistische en variationistische traditie in hun meest radicale opvatting hebben tegenover situaties waarbij “a language has two or more ways of achieving the same communicative goal” (De Smet 2017: 122), zoals de variatie tussen infinitief en voltooid deelwoord bij *komen*, en laat zien dat ze een tegengestelde visie hebben op het bestaan van equivalenten. In de functionalistische benadering is variatie zelden of nooit semantisch neutraal; Bolinger (1968: 127) stelde bijvoorbeeld dat “a difference in syntactic form always spells a difference in meaning”. Echte grammaticale equivalenten bestaan in die visie dus niet, want varianten zijn niet inwisselbaar zonder (subtiel) betekenisverschil: bij *komen* legt de deelwoordvariant bijvoorbeeld altijd de klemtoon op de voltooiing van de beweging, en heeft hij dus niet exact dezelfde betekenis als de infinitiefvariant. Om semantische verschillen op het spoor te komen, onderzoeken functionalisten welke semantische contextfactoren een invloed hebben op de keuze tussen varianten of gaan ze met collocatieve analyses na met welke lexicale items varianten worden gecombineerd (De Smet 2017: 125). In de variationistische visie kunnen sommige grammaticale en lexicale varianten wel degelijk als equivalenten beschouwd worden, zelfs als er tussen die varianten semantische verschillen zijn: De Smet (2017: 124) verwijst bijvoorbeeld naar Sankoff (1988), die aangeeft dat zulke verschillen in context geneutraliseerd kunnen worden, zodat de varianten dus toch inwisselbaar kunnen zijn. Toegepast op de variatie bij *komen*: het verschil tussen infinitief en voltooid deelwoord kán bijvoorbeeld relevant zijn wanneer de beschreven beweging een achtergrondgebeurtenis vormt of het pad erg kort is, maar in andere contexten wordt abstractie gemaakt van dat verschil. Variationisten willen vooral nagaan welke extern-linguïstische factoren (bv. register of regio) een invloed hebben op de keuze tussen de equivalenten (De Smet 2017: 123).

De Smet (2017: 128) beschrijft een compromis tussen beide posities waarin varianten als equivalenten worden beschouwd als ze *near-synonyms* zijn: het zijn dan wel geen exacte synoniemen, maar in sommige contexten zijn ze wel inwisselbaar. Het is vaak moeilijk om alle contexten af te bakenen waarin de equivalenten inwisselbaar zijn en daarom, zo stelt De Smet (2017: 130), wordt er in onderzoek naar talige variatie vooral gefocust op *choice-dependent variation*, waarbij “a prior syntactic or lexical choice creates a variable context with a limited set of semantically-equivalent options.” Varianten kunnen dus beschouwd worden als equivalenten als het gaat om *near-synonyms* waarvoor

een lexicale en/of grammaticale context af te bakenen valt waarbinnen ze inwisselbaar zijn (al dan niet met subtiele semantische verschillen). Voor de variatie tussen voltooid deelwoord en infinitief bij *komen* kan relatieve tokenfrequentie dus ingezet worden om nationale verschillen in het gebruik van beide varianten op te sporen, zolang we de voltooide tijden en de metaforisch gebruikte combinaties van *komen* met *aandragen*, *aansjouwen*, *aanslepen* en *aanzetten* maar buiten beschouwing laten. Buiten die contexten zijn er weliswaar subtiele semantische verschillen mogelijk, maar daarvan maken we abstractie.

3.1.3. Dataverzameling en resultaten

Om zicht te krijgen op de verhouding tussen infinitief en voltooid deelwoord bij *komen* in beide nationale variëteiten, werden data verzameld in OpenSoNaR (Oostdijk et al. 2013).¹³ In een eerste fase werd een overzicht opgesteld van werkwoorden die (als infinitief of voltooid deelwoord) voorkomen in de constructie met *komen*. Daartoe werden drie zoekopdrachten uitgevoerd, telkens in drie subcorpora van OpenSoNaR, nl. Chats, Discussion Lists en Newspapers, waarvan de omvang in aantal woorden weergegeven wordt in Tabel 1.

Tabel 1: corpusgrootte van de collecties Chats, Discussion Lists en Newspapers in OpenSoNaR

collectie	aantal woorden in BN component	aantal woorden in NN component	totaal aantal woorden
Chats	11 135 773	737 661	11 873 434
Discussion Lists	45 678 562	11 391 992	57 070 554
Newspapers	152 288 524	59 381 224	211 669 748

Er werd gezocht naar het lemma *komen*, onmiddellijk gevolgd of voorafgegaan door een voltooid deelwoord dat niet (pre)nominaal gebruikt is, en naar het lemma *komen*, onmiddellijk gevolgd door een infinitief die niet (pre)nominaal gebruikt is.¹⁴ De zoekopdrachten werden beperkt tot resultaten die zich

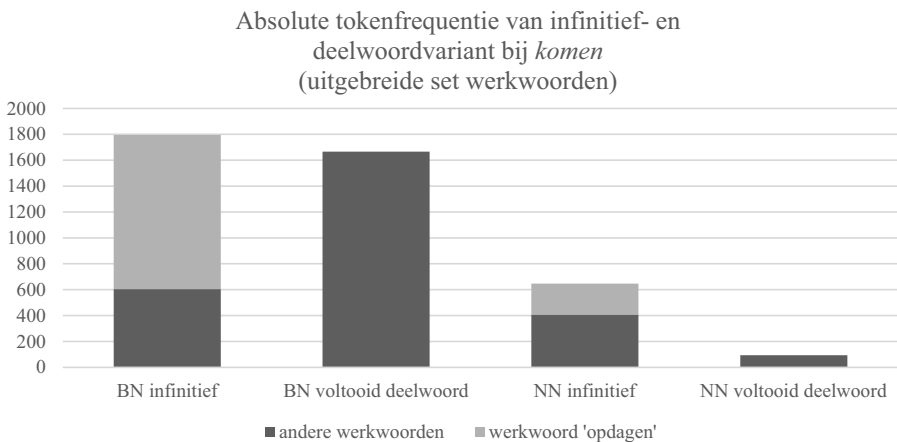
¹³ De data werden verzameld in het kader van de bachelorproef van Gauthier Delaby (2018).

¹⁴ Voor de combinatie van *komen* met een infinitief werd er niet gezocht naar de groene volgorde (waarbij *komen* voorafgegaan wordt door een infinitief). In bijzinnen is die volgorde gemarkeerd (bv. ...*dat mensen aanlopen kwamen*): in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen bestaande uit een zelfstandig werkwoord en de persoonsvorm van een groepsvormend werkwoord behoort vooropplaatsing van de infinitief volgens ANS2 (18.5.7.4.i) namelijk tot het formele taalgebruik of tot het regionale taalgebruik (het komt meer bepaald in noordoostelijk Nederland voor) – alleen wanneer het groepsvormend werkwoord een van de modale hulpwerkwoorden *zullen*, *mogen*, *moeten*, *kunnen* of *willen* is, kan die volgorde volgens ANS2 ook standaardtaalig zijn. Ook in hoofdzinnen lijkt die volgorde – waarbij de infinitief dan op de eerste zinsplaats terecht komt – niet voor de hand te liggen (bv. *Aanlopen kwam hij*): vooropplaatsing van een deel van het werkwoordelijk gezegde kan volgens ANS2 (21.3.3) weliswaar in bv. correctiezinnen of om het werkwoordelijk element informatief op de achtergrond te laten treden, maar wijkt wel af van het normale zinspatroon en komt sowieso minder vaak voor bij infinitieven dan bij voltooide deelwoorden.

volledig binnen één zin bevinden. Die zoekopdracht leverde een lijst van 210 werkwoorden op die voorkomen in de constructie.

In een tweede fase werden voor elk van die werkwoorden telkens drie zoekopdrachten uitgevoerd in de Belgische en Nederlandse component van de collecties Newspapers en Discussion Lists. Voor elk van de werkwoorden werd gezocht naar (i) de persoonsvorm van het lemma *komen*, binnen de 25 woorden gevolgd of voorafgegaan door het voltooid deelwoord van het werkwoord, dat niet (pre)nominaal gebruikt is en (ii) de persoonsvorm van het lemma *komen*, binnen de 25 woorden gevolgd door de infinitief van het werkwoord, die niet (pre)nominaal gebruikt wordt. Opnieuw werden de zoekopdrachten beperkt tot resultaten binnen één zin. Er werd dus alleen gezocht naar gebruiken van *komen* als persoonsvorm: op die manier blijven zinnen waarbij *komen* fungeert als vervangende infinitief (in de voltooiden tijden) buiten beschouwing, aangezien in die contexten ook geen variatie mogelijk is. De zoekopdracht leverde in totaal 7806 hits op, waaruit alle irrelevante voorbeelden verwijderd werden.

Figuur 2 toont de verhouding tussen infinitief- en deelwoordvormen in BN en NN, in de collectie Newspapers. We beperken ons tot de resultaten voor de collectie Newspapers – in navolging van Taaladvies.net en de Variantengrammatik (cf. supra) beschouwen we krantentaal namelijk als representatief voor standaardtalige contexten. Bij de resultaten wordt een onderscheid gemaakt tussen voorkomens van *opdagen* en voorkomens van andere werkwoorden (aangezien volgens ANS2 enkel een infinitief mogelijk is bij *opdagen* – zoals overigens ook blijkt uit de resultaten). Tabel 2 biedt een overzicht van de absolute en relatieve tokenfrequenties.

Figuur 2: absolute tokenfrequentie van infinitief- en deelwoordvormen bij *komen* in de BN- en NN-component van de collectie Newspapers van OpenSonaR

Tabel 2: absolute en relatieve tokenfrequentie van infinitief- of deelwoordvormen bij *komen* in de BN- en NN-component van de collectie Newspapers van OpenSoNaR

	vorm →	infinitief	voltooid deelwoord	TOTAAL
	werkwoord ↓			
BN	<i>opdagen</i>	1191 (99.92%)	1 (0.08%)	1192
	<i>andere</i>	603 (26.59%)	1665 (73.41%)	2268
	TOTAAL	1794 (51.85%)	1666 (48.15%)	3460
NN	<i>opdagen</i>	239 (100.00%)	0 (0.00%)	239
	<i>andere</i>	407 (81.56%)	92 (18.44%)	499
	TOTAAL	646 (87.53%)	92 (12.47%)	738

Voor NN zijn er minder data, aangezien de collectie Newspapers voor NN opvallend kleiner is dan voor BN. Als we de verhouding tussen infinitief en voltooid deelwoord bij alle werkwoorden in BN en NN vergelijken, dan blijkt de verdeling significant verschillend in beide deelgebieden ($\chi^2=316.75$, $df=1$, $p<0.0001$, Cramer's $V=0.2753$). Zowel in BN als in NN is er een voorkeur voor de infinitiefvariant, maar die voorkeur is meer uitgesproken in NN (87.53%) dan in BN (51.85%). Als we de resultaten voor *opdagen* buiten beschouwing laten, blijkt de verdeling nog altijd significant verschillend ($\chi^2=530.97$, $df=1$, $p<0.0001$, Cramer's $V=0.439$), maar nu is er in BN een uitgesproken voorkeur voor het voltooid deelwoord (73.41%); in NN is de voorkeur voor de infinitief licht gedaald naar 81.56%.

Hierboven werd aangegeven dat er volgens de ANS2 nog een andere context is waarin er geen variatie mogelijk is, namelijk bij *komen aandragen/aansjouwen/aanslepen/aanzetten met*, wanneer die geen verplaatsing uitdrukken, maar metaforisch aangeven dat iets tevoorschijn wordt gehaald of te berde wordt gebracht. Van die vier combinaties treffen we enkel *komen aanzetten* aan tussen de resultaten.

Tabel 3: absolute en relatieve tokenfrequentie van infinitief- en deelwoordvormen van het werkwoord *aanzetten* bij *komen* in de BN- en NN-component van de collectie Newspapers van OpenSoNaR

	vorm →	infinitief	voltooid deelwoord	TOTAAL
	werkwoord ↓			
BN	<i>aanzetten</i>	83 (97.65%)	2 (2.35%)	85
NN	<i>aanzetten</i>	58 (96.67%)	2 (3.33%)	60

Zoals Tabel 3 aangeeft, komt dat werkwoord in de meerderheid van de gevallen in de infinitiefvorm voor (bijvoorbeeld in zinnen 10-12), maar toch ook vier keer in de deelwoordvorm, zoals in de zinnen (13-14). In de deelwoordvorm blijkt in de zin inderdaad steeds een ruimtelijke interpretatie mogelijk, in de infinitief-

vorm vinden we zowel ruimtelijke als metaforische interpretaties.

- (10) In mijn dagelijks leven erger ik mij enorm aan winkelwagentjesagressie. **Komen** mensen van achter in de rij **aanzetten** en planten ze zo'n wagentje gewoon voor je. ('Binnenhof over middelvingers en winkelwagentjes', *Algemeen Dagblad* (11/12/2003))
- (11) Er zijn zaken waar ik absoluut niet tussen kom. Daar ben ik duidelijk over. Mensen die in rechtszaken verwikkeld zijn of met een verkeersboete **komen aanzetten**, daar kan en wil ik niets mee te maken hebben. ('Een les in nederigheid', *Trouw* (16/04/2003))
- (12) In De Vlieger **komen** de kinderen dikwijls zelf met eigen thema's **aanzetten**. ('Leerlingen leefschool De Vlieger 'trouwen' in stadhuis', *Het Laatste Nieuws* (21/02/2006))
- (13) Toen stond hij daar in het landschap als steenrots, trots. Tot daar een jonge steenhouwer **kwam aangezet** met een groot houweel. Hij begon te houwen en te hakken in de rots en sloeg er grote brokken uit. ('Korte berichten', *Het Laatste Nieuws* (22/07/2006))
- (14) De rits die het zwempak van achteren hoog en strak moest sluiten, was eruit gerukt. Assistent Hans Schwarte **kwam** met een nieuw zwartrood hansop **aangezet** en dat werd onder water razendsnel aangetrokken door Quint. ('Onderwateroorlog eindigt in 8-8', *de Volkskrant* (18/07/2003))

Die voorkeur voor de infinitief bij metaforische betekenissen treffen we echter niet alleen aan bij *komen aanzetten*. Uit de resultaten van een distinctieve collexeemanalyse blijkt namelijk dat de werkwoorden die aangetrokken worden tot de infinitiefvariant vooral werkwoorden zijn die in combinatie met *komen* vaak een metaforische beweging uitdrukken. Het gaat daarbij om werkwoorden zoals *aandrijven*, *bovendrijven*, *opdraven*, *opduiken* en *bijspringen*, die metaforisch kunnen uitdrukken dat iets tevoorschijn komt of gebracht wordt, zoals in (15-19).

- (15) De tabloid News of the World **kwam aandrijven** met het verhaal van zijn minnares, Rebecca Loos, en een week later meldde ook model Sarah Marbeck dat ze twee keer het bed deelde met de blonde god. ('De toernooziekte van David Beckham', *De Morgen* (01/07/2006))
- (16) Alles verliep immers naar wens zolang het resultaat goed was, maar eens we in een wedstrijd, en al te vaak voor eigen publiek, op achterstand kwamen, **kwamen** de kleine strubbelingen **bovendrijven** en bakten we er niets meer van. ('Iedereen knokt voor elkaar', *Het Laatste Nieuws* (22/09/2006))
- (17) Ook Brugge **kwam** niet met het verwachte elftal **opdraven**. ('Tchité orgelpunt van feestweek', *Het Nieuwsblad* (28/08/2006))

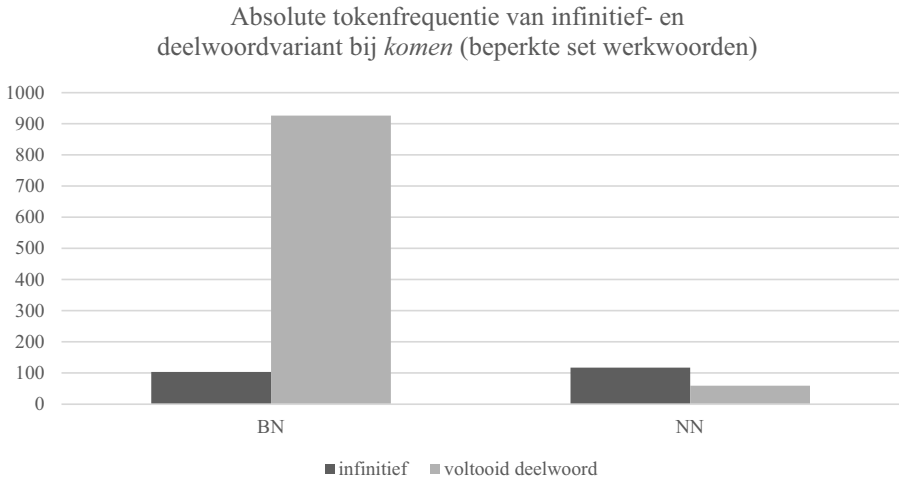
- (18) Op zich zonder enig belang, maar na de veldloop in Genk **kwamen** ontstekingsverschijnselen **opduiken**. ('Jos Maes, eeuwig veldloper', *Het Nieuwsblad* (21/12/2006))
- (19) In het verleden **kwam** Zelzate in noodgevallen **bijspringen**, maar soms duurt het achttien minuten voor ze het centrum bereiken. ('Brandweer kan alle hoogtes aan', *Het Nieuwsblad* (17/10/2006))

Nu is het niet duidelijk hoe sterk de voorkeur is voor een infinitief bij zulke metaforische betekenissen: is er bij metaforische betekenissen ook een mogelijkheid om voor een voltooid deelwoord te kiezen?¹⁵ Volgens de ANS2 (18.5.3) is dat niet het geval bij *komen aandragen/aansjouwen/aanslepen/aanzetten met*, maar het is niet duidelijk of dat als een exhaustieve lijst bedoeld is. Om de invloed van de factor 'ruimtelijke/metaforische betekenis' te kunnen inschatten, zou voor alle resultaten in de dataset moeten worden aangegeven of het werkwoord een ruimtelijke verplaatsing of een metaforisch tevoorschijn komen uitdrukt. Dat is geen sinecure, want het onderscheid tussen die twee is eerder gradueel dan absoluut: in zin (11) is het bijvoorbeeld al onduidelijk of daar een verplaatsing plaatsvindt of niet, en zelfs als er geen verplaatsing plaatsvindt, blijft de verplaatsingsbetekenis vaak toch op de achtergrond aanwezig (bijvoorbeeld in 17). Tegelijkertijd zijn onze resultaten onbetrouwbaar als we metaforisch gebruikte werkwoorden in de dataset houden, zonder dat we weten welke invloed de factor 'ruimtelijke/metaforische betekenis' heeft op de keuze tussen infinitief- en deelwoordvorm. Om dat probleem te omzeilen, werden een aantal testwerkwoorden geselecteerd, nl. *fietsen, lopen, rennen, rijden, vliegen, wandelen* (daaronder verstaan we zowel de enkelvoudige werkwoorden als de scheidbaar samengestelde werkwoorden die gevormd worden door die werkwoorden te combineren met *aan-, af-, binnen-, buiten-, in-, langs-, op-, over-, tegemoet-, toe-, uit-, voor- en voorbij-*). Die werkwoorden vertegenwoordigen een behoorlijk groot deel van de resultaten in BN en NN en worden in de dataset uitsluitend¹⁶ in ruimtelijke betekenis gebruikt, zodat metaforische betekenissen de resultaten niet kunnen vertekenen. Figuur 3 toont de verdeling tussen infinitief- en deelwoordvariant bij die testwerkwoor-

¹⁵ Een reviewer merkt terecht op dat het onderscheid tussen een metaforische en een letterlijke betekenis niet volledig onafhankelijk is van het onderscheid tussen een beweging waarbij het eindpunt bereikt wordt en een waarbij dat niet het geval is. Aangezien er bij de metaforische betekenissen (bv. in 15-19) geen sprake is van een echte beweging, kan er ook geen echt eindpunt bereikt worden (wat mogelijk ook verklaart waarom er in die metaforische gebruiken een voorkeur is voor de infinitief). Toch valt het onderscheid tussen een metaforische en letterlijke betekenissen niet samen met het onderscheid tussen een beweging met en zonder eindpunt: bij letterlijke gebruiken is er nl. variatie in de mate waarin een eindpunt/voltooiing van de beweging gesuggereerd wordt. In onderstaande zin ligt bv. een lezing voor de hand waarin de beweging niet voltooid is. *Zijn motor sloeg af en toen kwamen ze aanrennen, de boeren, met stokken en knuppels uit de weilanden.* ('Na die gijzeling door boeren heeft hij dagenlang gehuild', krant en publicatiedatum niet gespecificeerd in SoNaR, maar NN)

¹⁶ Bij twee voorkomens van *fietsen* een één voorkomen van *aanvliegen* werd geen verplaatsing uitgedrukt. Die hits werden buiten beschouwing gelaten.

den, Tabel 4 biedt een overzicht van de absolute en relatieve tokenfrequentie van die varianten bij de verschillende werkwoorden.

Figuur 3: absolute tokenfrequentie voor de infinitief- en deelwoordvorm bij *komen* in de BN- en NN-component van de collectie Newspapers van OpenSoNaR, voor de werkwoorden *fietsen, lopen, rennen, rijden, vliegen, wandelen* (en hun samengestelde vormen)

Tabel 4: absolute en relatieve tokenfrequentie voor de infinitief- en deelwoordvorm bij *komen* in de BN- en NN-component van de collectie Newspapers van OpenSoNaR, voor de werkwoorden *fietsen, lopen, rennen, rijden, vliegen, wandelen* (en hun samengestelde vormen)

	vorm →	infinitief	voltooid deelwoord	TOTAAL
	werkwoord (enkelvoudige en samengestelde vormen ↓)			
BN	<i>fietsen</i>	2 (12.50%)	14 (87.50%)	16
	<i>lopen</i>	7 (3.52%)	192 (96.48%)	199
	<i>rennen</i>	3 (23.08%)	10 (76.92%)	13
	<i>rijden</i>	76 (11.36%)	593 (88.64%)	669
	<i>vliegen</i>	8 (11.76%)	60 (88.24%)	68
	<i>wandelen</i>	6 (9.68%)	56 (90.32%)	62
	TOTAAL		102 (9.93%)	925 (90.07%)
NN	<i>fietsen</i>	3 (33.33%)	6 (66.67%)	9
	<i>lopen</i>	42 (60.00%)	28 (40.00%)	70
	<i>rennen</i>	16 (76.19%)	5 (23.81%)	21
	<i>rijden</i>	47 (85.45%)	8 (14.55%)	55
	<i>vliegen</i>	3 (33.33%)	6 (66.67%)	9
	<i>wandelen</i>	5 (50.00%)	5 (50.00%)	10
	TOTAAL		116 (66.67%)	58 (33.33%)

Als we de verhouding tussen infinitief en deelwoord bij die testwerkwoorden in beide variëteiten vergelijken, dan blijkt die significant te verschillen ($\chi^2=318.56$, $df=1$, $p<0.0001$, Cramer's $V=0.5181$). In NN is er een lichte voorkeur (66.67%) voor de infinitiefvariant, terwijl er in BN een uitgesproken voorkeur (90.07%) is voor de deelwoordvorm. Bekijken we de individuele werkwoorden, dan zien we in BN bij alle testwerkwoorden een sterke voorkeur voor het voltooid deelwoord; in NN is er bij *lopen*, *rennen* en *rijden* een uitgesproken voorkeur voor de infinitiefvorm. In beide variëteiten is het zo dat het aandeel infinitieven lager is bij deze testwerkwoorden met exclusief ruimtelijke betekenissen dan wanneer alle werkwoorden behalve *opdagen* in rekening gebracht worden (zoals in Tabel 2). In BN wordt bij deze werkwoorden zelfs maar in 9.93% van de gevallen een infinitief gebruikt. Zowel in Tabel 2 als Tabel 4 vinden we beide varianten evenwel terug in het hele taalgebied, zij het in verschillende mate; het gaat hier dus om een gradueel verschil tussen BN en NN. In de vierde paragraaf zullen we nagaan hoe goed deze resultaten ons inzicht bieden in de nationale variatie in het gebruik van beide varianten, en hoe de resultaten kunnen worden vertaald naar nationale labels in ANS3.

3.2. Zo'n of zulk(e) bij ontelbare en meervoudige nomina

3.2.1. Beschrijving van de varianten

Het tweede geval van diatopische variatie dat we hier onderzoeken betreft de combinatiemogelijkheden van de aanwijzende voornaamwoorden *zo'n* en *zulk(e)*. In standaardtaal zijn de combinatiemogelijkheden van die twee voornaamwoorden complementair volgens de ANS2 (5.6.6): “[v]oor substantieven in het enkelvoud die met het onbepaald lidwoord *een* gecombineerd kunnen worden, wordt *zo'n* gebruikt, in andere gevallen *zulk(e)*.” Hoewel het niet expliciet op die manier verwoord wordt, lijkt dat erop neer te komen dat *zulk(e)* combineert met ontelbare en meervoudige substantieven (*zulk hout*, *zulk vee*, *zulke mannen*, *zulke huizen*, *zulke dingen*) en *zo'n* met telbare, enkelvoudige nomina (*zo'n man*, *zo'n huis*, *zo'n ding*).

Nu duikt *zo'n* volgens de ANS2 (5.6.6) in “een groot zuidoostelijk deel van het Nederlandse taalgebied” ook op in contexten waar in standaardtaal alleen *zulk(e)* mogelijk is. Als voorbeelden worden de zinnen (20-22) gegeven, waarin *zo'n* gecombineerd wordt met meervoudige en ontelbare nomina. Die gebruiken van *zo'n* krijgen het label ‘regionaal’ taalgebruik.

- (20) *Zo'n* dingen zeggen ze hier niet. (ANS2 5.6.6)
- (21) *Zo'n* vee zie je bij ons niet. (ANS2 5.6.6)
- (22) Vind je *zo'n* donker hout mooi? (ANS2 5.6.6)

Wat “een groot zuidoostelijk deel van het Nederlandse taalgebied” precies is, wordt hier niet gespecificeerd, waardoor het niet duidelijk is of de variant beperkt is tot Vlaanderen, of dat hij ook in Nederland voorkomt. Waarschijnlijk bedoelt de ANS2 echter het zuidoosten van Vlaanderen én Nederland, want de beschrijving van de geografische verspreiding werd vermoedelijk ontleend aan De Rooij (1989). Hij deed op basis van dialectonderzoek naar het gebruik van *zo'n/zulk(e)* namelijk de volgende suggestie voor de herziening van ANS1:

Als in een herziene druk van de ANS [ANS1, AD] t.a.v. het gebruik van *zo'n* voor standaardtalig *zulk(e)* een nadere geografische specificatie wordt gegeven van de kwalifikatie “regionaal”, kan die b.v. zijn: “een groot zuidoostelijk deel van het Nederlandse taalgebied”, of wat specifieker: “Vlaams-Brabant, Antwerpen, Oost-Noord-Brabant en de beide Limburgen, met uitlopers naar de aangrenzende gebieden”. (De Rooij 1989: 198)

Net zoals bij de variatie tussen infinitief en voltooid deelwoord bij *komen* gaat het hier dus niet om een absoluut nationaal verschil: het gebruik van *zo'n* bij meervoudige en ontelbare nomina stopt niet aan de rijksgrens. Terwijl de beide varianten bij *komen* echter in het hele taalgebied voorkwamen, komt de variant met *zo'n* dit keer enkel in het zuidoosten van het taalgebied voor. De vraag rijst hoe dat verschil weerspiegeld wordt in nationale corpora.

Bij de diatopische variatie tussen *zo'n* en *zulk(e)* is er echter nog een complicerende factor: de ANS2 (5.6.6) laat zien dat *zo'n* in standaardtaal wel degelijk gecombineerd kan worden met ontelbare nomina, maar alleen als het een intensiverende betekenis heeft, zoals in (23), en geen identificerende betekenis, zoals in (20-22).

(23) Hij had *zo'n* pijn dat hij er niet van kon slapen. (ANS2 5.6.6)

De verschillende betekenissen van *zo'n* en *zulk(e)* worden onder meer bij Van Olmen & Van der Auwera (2014: 215-216) beschreven. Zij geven aan dat *zo'n* en *zulk(e)* beide zowel een identificerende als een intensiverende functie kunnen hebben. In hun identificerende functie drukken ze “een gelijkenis uit van een onbepaald token met een bepaald type waarvoor een bepaald token als voorbeeld dient” (Van Olmen & Van der Auwera 2014: 215). In (24) bijvoorbeeld verwijst *zo'n commentaar op de islam* naar commentaar van het type waarvoor het commentaar van de journalist uit Istanbul als voorbeeld dient. Bij *zulk* identificerend gebruik is er dus altijd een (anaforische of cataforische) relatie met een referent in de context (Ghesquière & Van de Velde 2011: 772). Zin (25) bevat een intensiverend *zo'n*. Intensivering omschrijven Ghesquière & Van de Velde (2011: 782) als “the measuring or heightening of the degree

of a certain evaluative or scalar notion inherent in the modified element.” In (25) geeft *zo ’n* inderdaad aan dat de spreker een hoge mate van haat voelt.

- (24) Een journalist uit Istanbul kreeg er in 1998 een jaar gevangenisstraf, omdat hij had geschreven dat de islam sociale onrechtvaardigheid legitimeert door ze als “Gods wil” voor te stellen. Volgens het Europees Hof moet **zo ’n commentaar op de islam** worden getolereerd. (‘Aanval op godsdienst moet kunnen’, *De Standaard* (07/06/2006))
- (25) Aan het Astridplein in Antwerpen overheersten echter radeloze woede en onversneden wrok. “Ik heb **zo ’n haat** gekregen, ik ben echt een racist geworden.” (‘De afbreker breekt af’, *De Morgen* (05/07/2006))

Volgens Van Olmen & Van der Auwera (2014) kent *zo ’n* bovendien nog twee functies die *zulk(e)* niet kent, namelijk de benaderingsfunctie in (26) en de herkenningfunctie in (27). In (26) verschijnt *zo ’n* met de betekenis ‘ongeveer’ bij een telwoord. In (27) verwijst *zo ’n* *puber* naar een prototypische puber, een puber zoals iedereen er volgens de spreker wel een kent, zonder dat er in de context een voorbeeld gegeven wordt van dat type puber (Van Olmen & Van der Auwera 2014: 219).

- (26) Het gaat goed met de koolmees. Er vliegen er tegenwoordig **zo ’n miljoen** in Nederland rond, een verdubbeling sinds 1970. (‘Het stille creperen in een opgewarmd Nederland’, *Trouw* (13/11/2004))
- (27) Maar op de HAVO werd ik echt een ramp. Word ik echt wel uh was ik echt **zo ’n puber** weet je wel. Echt best wel lastige lastige meid was ik. (Van Olmen & Van der Auwera 2014: 219)¹⁷

Er is dus diatopische variatie tussen *zo ’n/zulk(e)* bij meervoudige nomina en ook bij ontelbare nomina, maar bij die laatste categorie alleen als het voorwoord identificerend wordt gebruikt. De case verschilt op drie vlakken van de variatie tussen infinitief en deelwoord bij *komen*. Ten eerste zijn er hier geen aanwijzingen dat er semantische verschillen zijn tussen de varianten, waardoor er geen twijfel lijkt te bestaan dat de varianten als equivalenten mogen worden beschouwd. Verder krijgen de beide varianten (*zo ’n* en *zulke*) in deze case niet dezelfde status toegekend: het gebruik van *zulke* bij meervoudige en ontelbare nomina is in standaardtalige contexten onproblematisch, maar het gebruik van *zo ’n* bij meervoudige en ontelbare nomina wordt door ANS2 als ‘regionaal’ gelabeld, wat inhoudt dat die variant buiten de standaardtaal valt. Ook op Taaladvies.net krijgen *zo ’n* en *zulk(e)* niet dezelfde status: de combinatie van *zo ’n* met ontelbare nomina is volgens de taaladviesite enkel standaardtaal in België, en voor de combinatie van *zo ’n* met een meer-

¹⁷ Van Olmen & Van der Auwera (2014: 219) ontlene hun voorbeeld aan de component ‘spontane conversaties’ van het Corpus Gesproken Nederlands.

voudig substantief staat er te lezen dat het onduidelijk is of die tot de standaardtaal in België behoort: hoewel bij meervoudige nomina veelvuldig *zo 'n* gebruikt wordt, “ook door veel standaardtaalsprekers”, is er toch “een niet te verwaarlozen groep taalgebruikers die dergelijke combinaties afkeurt.”¹⁸ Taaladvies.net vermeldt niet expliciet waarop het die uitspraken baseert, maar uit de formulering van het advies valt af te leiden dat hier een beroep werd gedaan op corpus- en evaluatiedata. Een derde verschil is dat beide varianten dit keer niet voorkomen in het hele taalgebied, althans volgens ANS2; *zo 'n* is beperkt tot de zuidoostelijke provincies.

3.2.2. Dataverzameling en resultaten

Om na te gaan hoe frequent de combinaties zijn, verzamelden we data in de BN- en NN-component van de collectie Newspapers van OpenSoNaR. In beide componenten werd gezocht naar combinaties van *zo 'n* en *zulk(e)*, onmiddellijk gevolgd door een substantief. Dat leverde 29 595 resultaten op voor BN en 16 881 voor NN, te veel om manueel te verwerken. Daarom werd voor beide variëteiten een random sample van 2000 hits samengesteld. Alle treffers werden handmatig gecontroleerd; hits waarin *zo 'n* in de benaderingsfunctie (zoals in 26) of herkenningfunctie (zoals 28) wordt gebruikt, of hits met de vaste verbinding *zo 'n beetje* (zoals in zin 29) werden niet meegenomen in de verdere annotatie.

- (28) Zalmroze vind ik nu niet meteen de mooiste kleur voor een koerstrui, zegt Roy Sentjens, de nieuwe aanwinst van het team. Ze gaan er in het peloton eens goed mee lachen, vrees ik. Zeker als het echt **zo 'n baby-roze** wordt, zegt Johan Vansummeren. (‘Renners zijn er niet gerust op’, *Het Laatste Nieuws* (08/11/2006))
- (29) Hij is als schrijver **zo 'n beetje** aan het jongleren, meer niet. (‘Vloed tegen kruis en keel’, *Trouw* (04/10/2003))

Vervolgens werd iedere hit geannoteerd: er werd aangegeven welk voornaamwoord (*zo 'n* of *zulk(e)*) hij bevatte en met welk type nomen het voornaamwoord werd gecombineerd: een enkelvoudig telbaar nomen, een meervoudig telbaar nomen of een ontelbaar nomen.

Bij de annotatie was er soms twijfel of een nomen telbaar of ontelbaar was. Dat is op zich niet verwonderlijk: zoals Joosten (2003: 164-168) aangeeft, is de telbaarheid van individuele nomina namelijk geen binaire, maar een graduele kwestie. Om nomina toch dichotomisch als telbaar of ontelbaar te kunnen

¹⁸ Over de variatie tussen *zo 'n* en *zulk(e)* bij meervoudige en ontelbare nomina vinden we bij Taaladvies.net informatie in het artikel ‘Zo 'n / zulke mensen; zo 'n / zulk bier’ (https://taaladvies.net/taal/advies/vraag/944/zo_zulke_mensen_zo_n_zulk_bier/, geraadpleegd op 21 januari 2020).

labelen, werd besloten om één criterium te hanteren: als een nomen (op basis van de eigen intuïtie van de eerste auteur) gecombineerd kan worden met het onbepaald lidwoord *een*, wordt het als telbaar beschouwd (merk op dat de combinatiemogelijkheid met *een* ook door de ANS2 (5.6.6) genoemd wordt als criterium om uit te maken of *zo 'n* mogelijk is). Aangezien de context vaak een invloed heeft op de mogelijkheid om *een* toe te voegen, werd die ook telkens in acht genomen. In (30) verwijst *zo 'n nalatigheid* bijvoorbeeld niet naar één specifiek voorval, waardoor het moeilijker is om *een* toe te voegen, zodat die hit dus het label ‘ontelbaar’ krijgt. In (31) daarentegen verwijst *zo 'n schaalvergroting* wel naar één concreet geval van schaalvergroting, en krijgt de hit dus het label ‘telbaar’.

- (30) Controle op het bestuur van Lierse was onmogelijk, want tussen 2002 en november 2005 is geen enkele bestuurswissel officieel bekendgemaakt bij de rechtbank van koophandel. Voor **zo'n nalatigheid** moet de voetbalbond volgens het reglement een licentie aan een club weigeren. ('Ik wil een tweede kans', *Het Laatste Nieuws* (28/10/2006))
- (31) In het verlengde van de verhoopte samenwerking tussen België, Nederland en Luxemburg ontstaat opnieuw het idee om tot één gezamenlijke voetbalcompetitie te komen. "De voordelen van **zo'n schaalvergroting** zijn duidelijk." ('Beneluxpolitici willen WK 2018 binnenhalen', *De Morgen* (04/12/2006))

Enkel bij de ontelbare nomina werd nog een extra annotatielaag toegevoegd waarin werd aangegeven of het voornaamwoord een identificerende of intensiverende functie had. Net zoals Van Olmen (2019) kenden we het label 'identificerend' toe als er een referent in de context genoemd werd waarnaar de constituent met *zo 'n/zulke* terug- of vooruitverwijst, zoals in (30-31). Resultaten kregen het label 'intensiverend' als er sprake was van "the existence of some gradable notion in the noun phrase introduced by *zo 'n* and the presence of other indications of subjectivity in the context" (Van Olmen 2019: 227), zonder dat daarbij vooruit- of terugverwezen werd naar een referent in de context, zoals in (25). Bij een combinatie van intensiverende en identificerende functie, zoals in (32), werd het label 'ambigu' gebruikt.

- (32) [...] hij zei dat de burgerlijke partijen hun hoop nu moesten vestigen op een eventuele misstap van Annick De Gucht. De enige manier om haar op te pakken is na het plegen van strafbare feiten. Moet de maatschappij nu al **zulke onzin** hopen? ('Advocaat verrast door commotie rond vrijlating moordende moeder', *Het Nieuwsblad* (02/05/2006))

Tabel 5 geeft een overzicht van de resultaten van het corpusonderzoek. De ontelbare nomina worden in Tabel 6 nog verder onderverdeeld naargelang van

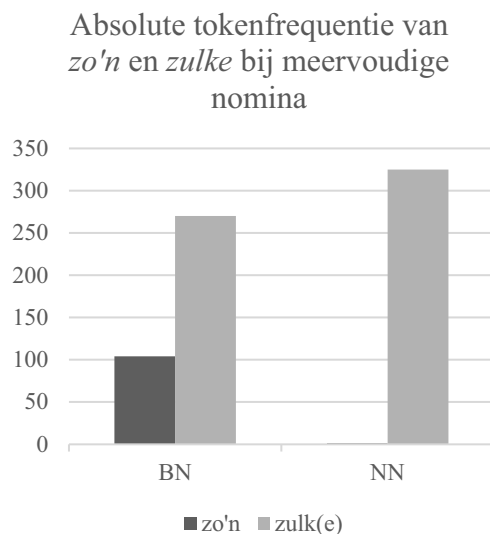
de semantische functie van het voornaamwoord. In de contexten waarin we geïnteresseerd zijn, de meervoudige en ontelbare nomina met identificerend voornaamwoord, is er inderdaad een verschillende verdeling tussen *zo'n* en *zulk(e)* in de beide nationale variëteiten, zoals we ook kunnen aflezen uit Figuren 4 en 5.

Tabel 5: absolute en relatieve tokenfrequentie voor *zo'n* en *zulk(e)* in verschillende syntactische contexten in een sample van 2000 hits voor de zoekopdracht '*zo'n/zulk(e)* + nomen' in de BN- en NN-component van de collectie Newspapers van OpenSoNaR

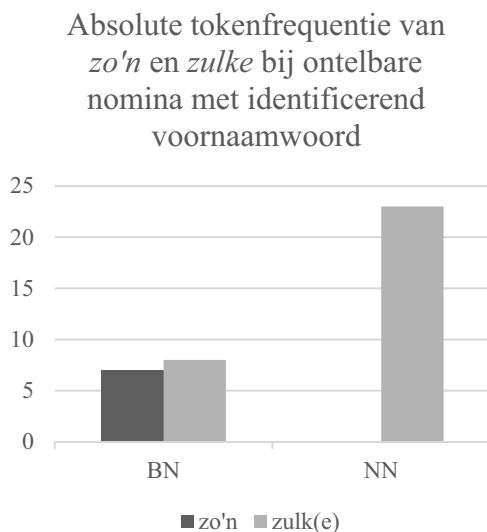
	voornaamwoord →	zo'n	zulk(e)	TOTAAL
	syntactische context ↓			
BN	enkelvoudig, telbaar nomen	1497 (99.47%)	8 (0.53%)	1505
	meervoudig nomen	104 (27.81%)	270 (72.19%)	374
	ontelbaar nomen	38 (74.51%)	13 (25.49%)	51
	TOTAAL	1639	291	1930
NN	enkelvoudig, telbaar nomen	1554 (99.81%)	3 (0.19%)	1557
	meervoudig nomen	1 (0.30%)	325 (99.70%)	326
	ontelbaar nomen	24 (46.15%)	28 (53.85%)	52
	TOTAAL	1579	356	1935

Tabel 6: absolute en relatieve tokenfrequentie voor *zo'n* en *zulk(e)* bij ontelbare nomina (ingedeeld naargelang van de semantische functie van het voornaamwoord), in een sample van 2000 hits voor de zoekopdracht '*zo'n/zulk(e)* + nomen' in de BN- en NN-component van de collectie Newspapers van OpenSoNaR

	voornaamwoord →	zo'n	zulk(e)	TOTAAL
	semantische functie ↓			
BN	identificerend	7 (46.67%)	8 (53.33%)	15
	ambigu	12 (75.00%)	4 (25.00%)	16
	intensiverend	19 (95.00%)	1 (5.00%)	20
	TOTAAL	38	13	51
NN	identificerend	0 (0.00%)	23 (100.00%)	23
	ambigu	2 (28.57%)	5 (71.43%)	7
	intensiverend	22 (100.00%)	0 (0.00%)	22
	TOTAAL	24	28	52

Figuur 4: absolute tokenfrequentie voor *zo'n* en *zulk(e)* bij meervoudige nomina in een sample van 2000 hits voor de zoekopdracht '*zo'n/zulk(e)* + nomen' in de BN- en NN-component van de collectie Newspapers van OpenSoNaR

Figuur 5: absolute tokenfrequentie voor *zo'n* en *zulk(e)* bij ontelbare nomina met identificerend voornaamwoord in een sample van 2000 hits voor de zoekopdracht '*zo'n/zulk(e)* + nomen' in de BN- en NN-component van de collectie Newspapers van OpenSoNaR

Bij een meervoudig nomen komt in NN slechts een keer *zo 'n* voor (in 33), terwijl dat in BN in 27.81% van de gevallen gebruikt wordt in plaats van *zulke*.¹⁹ Dat verschil blijkt statistisch significant ($\chi^2=101.17$, $df=1$, $p<0.0001$, Cramer's $V=0.3842$).

- (33) Het gebrek aan kennis over wetten en regels rond reïntegratie speelt het MKB vaak parten. 'Grotebedrijven (sic) hebben personeelsafdelingen die **zo'n zaken** bijhouden. MKB-werkgevers niet', weet Brouwer. ('Het MKB zucht onder reïntegratie van zieken', *Algemeen Dagblad* (15/10/2003))

Bij ontelbare nomina met identificerend voornaamwoord wordt in NN nooit *zo 'n* gebruikt, terwijl dat in BN bij 46.67% van de relevante hits het geval is. Omdat we echter maar een beperkt aantal hits hadden voor ontelbare nomina met identificerend voornaamwoord, hebben we voor die combinatie getracht om extra data te verzamelen. Daarvoor voerden we in de BN- en NN-component van de collectie Newspapers van OpenSoNaR een nieuwe zoekopdracht uit, dit keer naar *zo 'n/zulk(e)*, onmiddellijk gevolgd door een van de nomina in (34):

- (34) *werk, antiek, artillerie, **bemoeienis**, bezoek, brandhout, **contact**, fruit, gebak, gebladerte, gereedschap, *gerei, geschut, gevogelte, *goed, grut, ***hulp**, ijzer, **informatie**, keramiek, kleding, lectuur, lingerie, materiaal, **muziek**, **nieuws**, ongedierte, patisserie, porselein, post, **reclame**, vee, **veiligheid**, volk, *waar, wild, zilver

Die nomina werden geselecteerd op basis van de set nomina die in de oorspronkelijke dataset als ontelbaar gelabeld werden, en op basis van de set nomina die in het corpusonderzoek van Joosten (2003: 169-183) uitsluitend in ontelbare contexten bleken voor te komen. Nomina waarbij de kans groot leek dat ze met een intensiverend voornaamwoord zouden worden gecombineerd, werden buiten beschouwing gelaten. De vetgedrukte nomina zijn afkomstig uit onze eigen dataset, de andere uit Joosten (2003). Bij nomina met een asterisk is zowel gezocht naar het nomen zelf als naar samenstellingen waarin het nomen als rechterlid fungeert. Na filtering en annotatie kwamen we tot de resultaten in Tabel 7.

¹⁹ In het artikel zijn er geen aanwijzingen dat de man die geciteerd wordt in (33) *geen* spreker van NN zou zijn.

Tabel 7: absolute en relatieve tokenfrequentie voor *zo'n* en *zulk(e)* in verschillende semantische functies bij de ontelbare nomina in de resultaten voor de zoekopdracht naar *zo'n/zulk(e)* onmiddellijk gevolgd door de nomina in (34) in de BN- en NN-component van de collectie Newspapers van OpenSoNaR

	voornaamwoord →	<i>zo'n</i>	<i>zulk(e)</i>	TOTAAL
	semantische functie ↓			
BN	identificerend	20 (50.00%)	20 (50.00%)	40
	ambigu	2 (100.00%)	0 (0.00%)	2
	intensiverend	3 (100.00%)	0 (0.00%)	3
	TOTAAL	25 (55.56%)	20 (44.44%)	45
NN	identificerend	4 (8.51%)	43 (91.49%)	47
	ambigu	0 (0.00%)	0 (0.00%)	0
	intensiverend	1 (100.00%)	0 (0.00%)	1
	TOTAAL	5 (10.42%)	43 (89.58%)	48

De verhoudingen tussen identificerend *zo'n/zulk(e)* bij ontelbare nomina in Tabel 7 lijken overeen te stemmen met die uit de beperktere dataset: in BN wordt in 50% van de gevallen *zo'n* gebruikt, terwijl dat in NN slechts in 8.51% van de relevante contexten het geval is. Dat verschil is statistisch significant ($\chi^2=16.6$, $df=1$, $p<0.0001$, Cramer's $V=0.4626$).

Bij meervoudige en – in identificerende functie – ontelbare nomina wordt in BN dus significant vaker *zo'n* gebruikt dan in NN. Bij de ontelbare nomina wordt het wel vaker gebruikt – in ongeveer de helft van de gevallen – dan bij meervoudige nomina, waar ook in BN in driekwart van de gevallen voor *zulk(e)* gekozen wordt. In NN wordt *zo'n* zo goed als nooit gebruikt bij meervoudige nomina, en slechts in een kleine 10% van de gevallen bij ontelbare nomina. Hoewel *zo'n* in die contexten volgens de ANS2 zowel in het zuidoosten van België als in de zuidoostelijke provincies van Nederland voorkomt, dringt het gebruik in België in veel sterkere mate door in standaardtalige contexten dan in Nederland: bij meervoudige nomina vertaalt zich dat in een (zo goed als) absoluut verschil tussen BN en NN, bij ontelbare nomina is het verschil eerder gradueel. In de vierde paragraaf zullen we nagaan hoe goed die resultaten ons inzicht bieden in de nationale variatie in het gebruik van beide varianten, en hoe de resultaten kunnen worden vertaald naar nationale labels in ANS3.

3.3. Gebruik van weten met betekenis ‘zich kunnen herinneren’

3.3.1. Beschrijving van de varianten

Het laatste geval van diatopische variatie dat hier aan bod komt, heeft betrekking op het groepsvormende gebruik van het werkwoord *weten*. De ANS2 (18.5.4.12) stelt dat het groepsvormende *weten* drie betekenissen kan uitdrukken: zo heeft *weten* in (35) de betekenis ‘in staat zijn’ en in (36) ‘weten waar’. De betekenis van zin (37) wordt geparafraseerd als ‘Ik heb nog meegemaakt dat hij in een orkest speelde’ of ‘Ik kan me nog herinneren dat hij in een orkest speelde’, maar die parafrases lijken de semantische waarde niet exact te vatten. De zin betekent zoveel als ‘ik was ervan op de hoogte dat hij in een orkest speelde in de periode waarin hij dat deed (maar nu is die periode voorbij)’, of – als het een eenmalige gebeurtenis betreft – ‘ik was ervan op de hoogte toen hij eenmalig in een orkest speelde’. In beide gevallen blijft het in het midden hoe de spreker dat wist, bv. doordat hij hem toen al kende of doordat hij hem zelf aan het werk heeft gezien in het orkest.

(35) Hij *heeft* zich altijd heel goed *weten te redden*. (ANS2 18.5.4.12)

(36) Ik heb jaren met haar samengewerkt, maar ik *heb* haar nooit *weten te wonen*. (ANS2 18.5.4.12)

(37) Ik *heb* hem nog in een orkest *weten spelen*. (ANS2 18.5.4.12)

In de drie betekenissen treedt in de voltooide tijden de vervangende infinitief van *weten* op. In de betekenis ‘zich kunnen herinneren’ wordt *weten* volgens de ANS2 zelfs alleen gebruikt in de voltooide tijden, dus als vervangende infinitief. Zowel bij ‘weten waar’ als bij ‘zich kunnen herinneren’ is er diatopische variatie. In de betekenis ‘weten waar’ wordt vooral in Belgisch Nederlands vaak een infinitief zonder *te* gebruikt, maar dat wordt door de ANS2 als regionaal, niet-standaardtalig taalgebruik gelabeld. Het gebruik van *weten* ‘zich kunnen herinneren’ is beperkt tot Belgisch Nederlands en krijgt dus eveneens het label ‘regionaal’.

In wat volgt focussen we op de diatopische variatie in het gebruik van de variant *weten* ‘zich kunnen herinneren’. Die case verschilt op verschillende vlakken van de vorige twee. Zo suggereert de verwoording in de ANS2 dit keer dat de variant beperkt is tot België, terwijl dat voor de varianten uit de vorige twee cases niet het geval was: terwijl we bij de vorige cases dus verwachten om de varianten telkens in beide nationale variëteiten aan te treffen – zij het in verschillende mate – is dat nu niet het geval. Net zoals bij de vorige case is er ook hier een variant in het spel die niet-standaardtalig is – althans volgens ANS2, want op Taaladvies.net of in Van Dale (Den Boon & Hendrickx 2015) blijft de kwestie onvermeld. Het verschil is echter dat er in dit geval geen *near*

synonym lijkt te bestaan waarmee *weten* ‘zich kunnen herinneren’ inwisselbaar is in een welbepaalde lexicale en/of grammaticale context. De ANS2 (18.5.4.12) suggereert weliswaar een aantal alternatieve formuleringen met *zich kunnen herinneren* en *meemaken*, en in dat rijtje zouden we ook *weet hebben van* kunnen toevoegen (bv. *Ik had er weet van dat hij in een orkest speelde*). Dat blijven echter parafrases die niet exact dezelfde semantische waarde hebben en die bovendien een andere syntactische context vereisen: het gaat telkens om zelfstandige werkwoorden die gecombineerd worden met een afhankelijke zin ingeleid door het grammaticaal voegwoord *dat*, waarin gespecificeerd wordt wat het onderwerp van de matrixzin zich precies herinnert, wat hij heeft meegemaakt of waar hij weet van heeft. In die alternatieven wordt de betekenis dus op een ‘lexicalere’ manier overgebracht dan in de constructie met het groepsvormende *weten*. Dit lijkt dus een geval te zijn waarin we geen relatieve tokenfrequentie kunnen inzetten om nationale verschillen op het spoor te komen, maar waarbij we moeten vertrouwen op verschillen in absolute en genormaliseerde tokenfrequentie.

3.3.2. Dataverzameling en resultaten

Ook voor deze case werden data verzameld in de BN en NN krantencomponent van OpenSoNaR. In beide componenten werd gezocht naar alle voorkomens van het woord *weten*, onmiddellijk gevolgd door een infinitief of een *te*-infinitief. Naar andere vormen van *weten* werd niet gezocht, noch naar zinnen waarin *weten* niet onmiddellijk voorafgaat aan de infinitief, aangezien de ANS2 (18.5.4.12) aangeeft dat *weten* ‘zich kunnen herinneren’ enkel voorkomt in de voltooiden tijden, als vervangende infinitief. De *te*-infinitieven werden meegenomen in de zoekopdracht om na te gaan of *weten* ‘zich kunnen herinneren’ ook met *te* voorkomt, aangezien de twee andere betekenissen van het groepsvormende *weten* telkens met een *te*-infinitief voorkomen.

Voor BN leverde de zoekopdracht 1628 hits op, voor NN 1445 hits. In die hits werden alle voorkomens van het groepsvormende *weten* gelabeld naargelang van de betekenis die *weten* uitdrukt. Een bijzondere vermelding verdienen de zinnen in (38-41). Het gebruik van *weten* in die zinnen lijkt duidelijk verwant aan het gebruik van *weten* in (37): ook hier wordt telkens beschreven dat het onderwerp ergens weet van heeft of iets meemaakt. Het verschil is echter dat het hier niet gaat om zinnen in de voltooiden tijd: wat het onderwerp weet of wat hij meemaakt, is dan ook niet voorbij. De zinnen kunnen dan ook niet geparafraseerd worden met *zich kunnen herinneren*, maar bijvoorbeeld wel met *meemaken* (bv. zin 38 als *er is niks ergers dan meemaken dat een kind sterft*). In tegenstelling tot wat de ANS2 (18.5.4.12) aangeeft, lijkt dat gebruik van *weten* dus ook voor te komen buiten de voltooiden tijd. Zinnen (38-39) la-

ten bovendien zien dat *weten* ook in deze betekenis gecombineerd kan worden met een *te*-infinitief. Het betreft hier echter wel een minderheid van de hits: zinnen (38-39) zijn de enige hits met een *te*-infinitief, en naast zinnen (38-41) waren er slechts twee andere hits waarin *weten* buiten de voltooide tijd de betekenis ‘meemaken’ heeft.

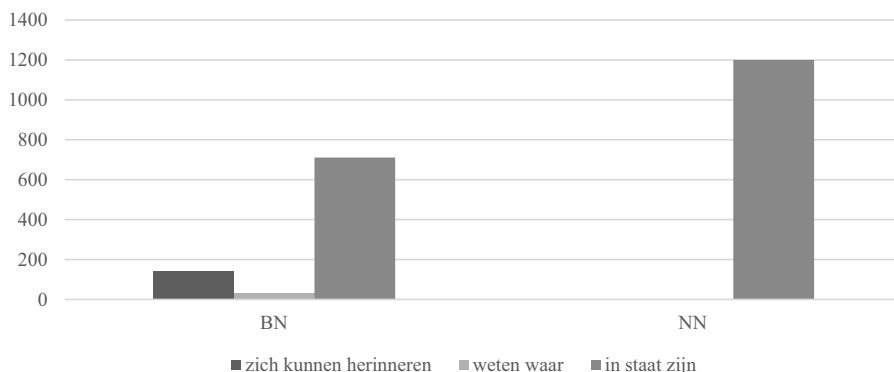
- (38) Ik weet nu, ook door zelf vader te zijn: er is niks ergers dan een kind **weten te sterven**. (‘Goed dat ik hem heb gestopt, maar het is geen heldendaad’, *Het Laatste Nieuws* (15/05/2006))
- (39) Ik en de vrienden beleven er nog steeds lol aan om hem te zien staan draaien en keren en hem sms’jes **weten te sturen** à la: ‘Stop met lachen en red mij hieruit, rotzakskes.’ (Artikel zonder titel, *Het Laatste Nieuws* (18/07/2006))
- (40) Misschien slapen we vooral samen om elkaar weer wakker te **weten worden**. (Artikel zonder titel, *De Morgen* (23/09/2006))
- (41) “Wij kennen ook perfect onze sportieve mogelijkheden, je zal ons dan ook niet **weten zweven**.” (“Ik moet nog groeien”, *Het Nieuwsblad* (12/10/2006))

Tabel 8 biedt een overzicht van de resultaten: telkens wordt de absolute tokenfrequentie gegeven waarmee een betekenis van groepsvormend *weten* voorkomt; om de cijfers optimaal te kunnen vergelijken wordt ook de genormaliseerde tokenfrequentie per miljoen woorden gegeven, aangezien de corpora voor BN en NN niet even groot zijn. In Figuur 6 worden de verschillen in absolute tokenfrequentie gevisualiseerd. Focussen we op de betekenis ‘zich kunnen herinneren’, dan zien we meteen dat die betekenis enkel aangetroffen wordt in de dataset voor BN. Als we het totaal aantal voorkomens voor die betekenis in BN vergelijken met het aantal voorkomens in NN, dan is dat – rekening houdende met de verschillende corpusgrootte (cf. Tabel 1) – een statistisch significant verschil (Goodness of fit: $\chi^2=54.32$, $df=1$, $p<0.0001$). Wat de geografische verspreiding betreft, blijkt de beschrijving in de ANS2 dus correct: *weten* ‘zich kunnen herinneren’ is (in ieder geval in standaardtalige contexten) beperkt tot BN. Het gaat hier dus om een absoluut verschil tussen BN en NN. In paragraaf 4 zullen we nagaan hoe dat verschil vertaald kan worden naar labels in een referentiegrammatica.

Tabel 8: absolute en genormaliseerde tokenfrequentie voor de verschillende betekenissen van het groepsvormende *weten* in de resultaten voor de zoekopdracht ‘*weten* + (te) + infinitief’ in de BN- en NN-component van de collectie Newspapers van OpenSoNaR. Bij de absolute tokenfrequentie wordt tussen haakjes het aantal *te*-infinitieven gegeven.

	tokenfrequentie →	absolute tokenfrequentie	genormaliseerde tokenfrequentie (/miljoen woorden)
	betekenis van <i>weten</i> ↓		
BN	‘zich kunnen herinneren’	143 (2)	0.939
	‘weten waar’	32 (0)	0.210
	‘in staat zijn’	711 (694)	4.67
	TOTAAL	886 (696)	5.82
NN	‘zich kunnen herinneren’	0 (0)	0
	‘weten waar’	0 (0)	0
	‘in staat zijn’	1200 (1196)	20.2
	TOTAAL	1200 (1196)	20.2

Absolute tokenfrequentie voor de verschillende betekenissen van groepsvormend *weten*

Figuur 6: absolute tokenfrequentie voor de verschillende betekenissen van het groepsvormende *weten* in de resultaten voor de zoekopdracht ‘*weten* + (te) + infinitief’ in de BN- en NN-component van de collectie Newspapers van OpenSoNaR

4. NAAR EEN SYSTEMATISCHE METHODE VOOR DE BESCHRIJVING VAN GRAMMATICALE VERSCHILLEN TUSSEN NATIONALE STANDAARDVARIËTEITEN

Als samenvatting van de casestudy's wordt in Tabellen 9 en 10 een beknopt overzicht gegeven van de resultaten. Tabel 9 bevat de twee cases waarbij we relatieve tokenfrequentie gebruikten om nationale verschillen op te spo-

ren.²⁰ Die cases zouden we kunnen beschrijven als grammaticale verschillen vanuit *onomasiologisch* perspectief: er zijn verschillende varianten om eenzelfde stand van zaken te beschrijven, en de nationale variëteiten maken niet in dezelfde mate gebruik van die varianten. Tabel 10 bevat de absolute en genormaliseerde tokenfrequentie voor de variant *weten* ‘zich kunnen herinneren’. Hier gaat het om een grammaticaal verschil vanuit *semasiologisch* perspectief: eenzelfde vorm wordt in verschillende delen van het taalgebied op een andere manier gebruikt. In dit geval wordt de vorm met een andere frequentie gebruikt, maar het is ook denkbaar dat eenzelfde vorm bv. in andere syntactische of semantische contexten voorkomt in de verschillende nationale variëteiten: Coleman (2010) laat bijvoorbeeld zien dat het nominaal belanghebbend voorwerp in België met een groter aantal types werkwoorden kan worden gecombineerd dan in Nederland. Om zo’n verschil in kaart te brengen, zouden we de typefrequentie (het aantal types werkwoorden waarmee het belanghebbend voorwerp voorkomt) in beide landen moeten vergelijken.

Met die casestudy’s in het achterhoofd keren we in deze paragraaf terug op de vragen uit paragraaf 2.3, over de keuzes die ANS3 moet maken om nationale variatie op een systematische manier te beschrijven. De vragen worden hieronder beknopt herhaald. Vraag (i) is reeds aan bod gekomen in paragraaf 3, de overige vragen worden besproken in paragrafen 4.1 t.e.m. 4.3.

- (i) Wanneer kunnen grammaticale varianten beschouwd worden als *equivalenten*?
- (ii) Bieden verschillen in relatieve tokenfrequentie een goed beeld van de nationale verschillen, of kunnen intern-linguïstische factoren (bv. semantische verschillen tussen varianten) dat beeld vertekenen?
- (iii) Volstaat corpusonderzoek voor ANS3, of is er ook nood aan evaluatieonderzoek?
- (iv) Welke criteria moet ANS3 gebruiken om labels toe te kennen? Meer specifiek, moet de ANS3 een drempelwaarde definiëren die een variant moet overschrijden binnen een variëteit om onderdeel uit te maken van de standaard van die variëteit?

²⁰ Voor de casestudy naar de combinatie van *komen* met een infinitief of een voltooid deelwoord worden zowel de cijfers gegeven voor de uitgebreide set werkwoorden (alle werkwoorden behalve *opdagen*) als voor de beperkte set (*fietsen, lopen, rennen, rijden, vliegen, wandelen* en hun samengestelde vormen). Voor de casestudy over de combinatie van identificerend *zo’n* en *zulk(e)* met een ontelbaar nomen worden enkel de cijfers gegeven voor de extra zoekopdracht met een set van nomina die vaak ontelbaar worden gebruikt (overzicht in 34).

Tabel 9: variantenparen waarvoor relatieve tokenfrequentie werd ingezet om nationale verschillen te beschrijven

	variant	regionaal volgens ANS2?	relatieve tokenfrequentie in standaardtalige contexten in BN	relatieve tokenfrequentie in standaardtalige contexten in NN	beschrijving volgens methode Variantengrammatik
Case A(1)	<i>komen</i> + INF (uitgebreide set)	nee	26.59%	81.56%	BN: komt geregeld voor NN: komt in de meerderheid van de gevallen voor
	<i>komen</i> + VD (uitgebreide set)	nee	73.41%	18.44%	BN: komt in de meerderheid van de gevallen voor NN: komt (zelden) voor
Case A(2)	<i>komen</i> + INF (beperkte set)	nee	9.93%	66.67%	BN: komt (zelden) voor NN: komt in de meerderheid van de gevallen voor
	<i>komen</i> + VD (beperkte set)	nee	90.07%	33.33%	BN: komt in de meerderheid van de gevallen voor NN: komt geregeld voor
Case B(1)	<i>zo 'n</i> + meervoudig nomen	ja	27.81%	0.30%	BN: komt geregeld voor NN: komt sporadisch voor
	<i>zulk(e)</i> + meervoudig nomen	nee	72.19%	99.70%	BN: komt in de meerderheid van de gevallen voor NN: komt (zo goed als) uitzonderingsloos voor
Case B(2)	identificerend <i>zo 'n</i> + ontelbaar nomen	ja	50%	8.51%	BN: komt geregeld voor NN: komt (zelden) voor
	identificerend <i>zulk(e)</i> + ontelbaar nomen	nee	50%	91.49%	BN: komt geregeld voor NN: komt in de meerderheid van de gevallen voor

Tabel 10: varianten waarvoor absolute tokenfrequentie werd ingezet om nationale verschillen te beschrijven

	variant	regionaal volgens ANS2?	frequentie in standaardtalige contexten in BN	frequentie in standaardtalige contexten in NN	beschrijving volgens methode
Case C	weten 'zich kunnen herinneren'	ja	absolute tokenfrequentie	absolute tokenfrequentie	Variantengrammatik BN: komt (zo goed als) uitzonderingsloos voor NN: komt (vrijwel) niet voor
			143	0	
			genormaliseerde tokenfrequentie per miljoen woorden	genormaliseerde tokenfrequentie per miljoen woorden	0
			relatieve tokenfrequentie t.o.v. NN	relatieve tokenfrequentie t.o.v. BN	
			100.000%	0.00%	

4.1. *De verhouding tussen extern- en intern-linguïstische factoren*

In Tabel 9 wordt duidelijk dat de verhouding tussen deelwoord- en infinitief-variant bij *komen* verschillend is in beide nationale corpora. Hetzelfde geldt voor de verhouding tussen de voornaamwoorden *zo 'n* en *zulk(e)* bij meervoudige en ontelbare nomina. De vraag rijst nu echter hoe goed die verschillen in relatieve tokenfrequentie ook de nationaal verschillende voorkeur voor een bepaalde variant weerspiegelen. Mogelijk worden de frequentieverschillen namelijk niet alleen beïnvloed door de extern-linguïstische factor 'land', maar spelen ook intern-linguïstische factoren (bv. de voorkeur van een van beide varianten voor een bepaalde semantische of syntactische context) een rol in het frequentieverschil. In hun artikel over de intern- en extern-linguïstische factoren die de keuze tussen causatief *doen* en *laten* beregelen, onderscheiden Levshina et al. (2013: 35) drie mogelijke scenario's voor de verhouding tussen intern- en extern-linguïstische factoren bij de beregeling van alternaties. Die scenario's illustreren we hieronder aan de hand van de variatie tussen deelwoord en infinitief bij *komen*.

In een eerste scenario (*independent lectal and conceptual variables*) hebben extern- en intern-linguïstische factoren onafhankelijk van elkaar invloed op de keuze voor een bepaalde variant: voor de variatie bij *komen* zou dat betekenen dat de semantische context en de nationale variëteit los van elkaar een invloed hebben op de keuze tussen infinitief en voltooid deelwoord. In dat geval vormen de verschillen in relatieve tokenfrequentie dus een goede afspiegeling van de nationale verschillen in het gebruik van de varianten. Een tweede scenario wordt door Levshina et al. (2013: 35) aangeduid met de term *socioconceptual variation* en is eigenlijk een specifieke vorm van het eerste scenario. Intern- en extern-linguïstische factoren zijn opnieuw onafhankelijk van elkaar, maar bepaalde waarden van de intern-linguïstische factoren komen wel vaker voor in (de corpora voor) bepaalde variëteiten dan in andere. Daardoor krijgen we een vertekend beeld van de invloed van de variëteit. Dat de deelwoordvariant met een hogere frequentie voorkomt in BN, zou bijvoorbeeld als oorzaak kunnen hebben dat er in de Belgische krantencomponent van OpenSoNaR gewoon meer contexten beschreven worden waarin het pad erg kort is en waarin het deelwoord dus de voorkeur krijgt. Zo kan de perceptie ontstaan dat BN een voorkeur heeft voor voltooide deelwoorden bij *komen*, terwijl dat eigenlijk niet het geval is. In een derde scenario interageren extern- en intern-linguïstische factoren met elkaar: bij zulke *lectally moderated semantic variation* verschilt de impact van bepaalde intern-linguïstische factoren naargelang van extern-linguïstische factoren. Toegepast op de variatie bij *komen* zou dat betekenen dat de invloed die semantische contextfactoren hebben op de keuze tussen infinitief en voltooid deelwoord verschilt in BN en NN. In dat geval zijn ver-

schillen in relatieve tokenfrequentie weinig informatief: het fundamentele verschil tussen de variëteiten is dan namelijk niet dat beide varianten met een verschillende frequentie worden gebruikt, maar wel dat de keuze op een andere manier beregeld wordt.

Alleen wanneer er sprake is van *independent lectal and conceptual variables* zijn verschillen in relatieve tokenfrequentie tussen nationale variëteiten dus voldoende informatief om uitspraken te doen over nationale verschillen in het gebruik van bepaalde varianten. Met welk van de drie scenario's we te maken hebben, valt echter enkel uit te maken aan de hand van multifactorieel onderzoek (bv. regressieonderzoek). Het lijkt evenwel weinig haalbaar voor een grootschalig project zoals de ANS3 om voor alle gevallen van grammaticale variatie multifactorieel onderzoek op te zetten, aangezien de daarvoor noodzakelijke (manuele) controle en annotatie van de observaties erg tijdrovend is. Als we ons beperken tot een vergelijking van de relatieve tokenfrequentie waarmee varianten in de nationale variëteiten voorkomen, dan moeten we echter in het achterhoofd houden dat er mogelijk sprake is van *lectally moderated semantic variation* of van *socioconceptual variation*.

Die laatste twee situaties lijken evenwel enkel mogelijk als er tussen de varianten ook daadwerkelijk intern-linguïstische (bv. semantische of syntactische) verschillen zijn. Dat is het geval bij de infinitief- en deelwoordvariant bij *komen*, maar voor de variatie tussen *zo'n* en *zulke* bij meervoudige en ontelbare nomina hebben we daar op basis van de literatuur geen aanwijzingen voor. Hoewel nader onderzoek nodig zou zijn om dat te bevestigen, lijkt hier geen *lectally moderated semantic variation* of *socioconceptual variation* mogelijk en bieden de verschillen in relatieve tokenfrequentie tussen de corpora dus een goed beeld van de nationale variatie.

4.2. *Productiedata en/of evaluatiedata?*

Een andere vraag bij de resultaten in Tabellen 9 en 10 is of die frequentiedata volstaan om uit te maken wat tot de standaard behoort in BN en NN. Zoals beschreven in paragraaf 2 maakt de Variantengrammatik énkél gebruik van frequentiedata: zij gaan uit van een gebruiksstandaard per regionale variëteit waartoe alles behoort wat met een zekere frequentie voorkomt in het kranten corpus voor die variëteit. Taaladvies.net daarentegen verzamelt in bepaalde gevallen ook nog evaluatiedata, omdat het uitgaat van *linguistic schizophrenia*, van een discrepantie tussen wat *gebruikt* wordt in standaardtalige contexten en wat *aanvaard* wordt als standaardtaal. Bij onze casestudy's bleek dat varianten die volgens de ANS2 'regionaal' zijn en dus buiten de standaardtaal vallen, wel degelijk voorkomen in krantencorpora (soms zelfs behoorlijk frequent, bv. het gebruik van *zo'n* bij meervoudige nomina in BN). Volstaat dat

voor ANS3 om die varianten (in een van beide variëteiten) als standaardtaal te labelen, of moet ANS3 ook nagaan hoe taalgebruikers die varianten evalueren? Bij die vraag kunnen we twee bedenkingen plaatsen.

De verschillen tussen de Variantengrammatik en Taaladvies.net met betrekking tot evaluatiedata vallen vermoedelijk ten minste voor een deel te verklaren doordat beide bronnen een verschillend doel hebben. Waar de Variantengrammatik wil beschrijven welke diatopische verschillen er zijn in het gebruik van grammaticale varianten in standaardtalige contexten, is het primaire doel van Taaladvies.net om taaladvies te verstrekken. Terwijl de Variantengrammatik een descriptief doel heeft, heeft Taaladvies.net een prescriptief doel. Het is dan ook niet onlogisch dat die laatste evaluatiedata gebruikt om standaardtaalstatus toe te kennen: wie op zoek is naar taaladvies, wil graag varianten vermijden die door een deel van de taalgebruikers worden afgekeurd. Of ook ANS3 gebruik moet maken van evaluatiedata, is dus verbonden met de vraag welk doel de grammatica heeft: taalgebruik beschrijven of voorschrijven? Het doel van ANS3 is op dat vlak ongewijzigd ten opzichte van ANS2, die “principeel beschrijvend te werk [gaat], dat wil zeggen dat ze niet voorschrijft hoe iets moet, maar dat ze de vormen en constructies die in het taalgebruik voorkomen, registreert en bespreekt”²¹ (ANS2 0.2). Vanuit die optiek zou het dus moeten volstaan om productiedata te verzamelen.

Nog los daarvan is het ook onduidelijk of er wel zulke grote verschillen zijn tussen de gebruiksstandaard en datgene wat taalgebruikers als standaardtaal aanvaarden. Dat Taaladvies.net vaststelt dat er varianten zijn waarbij corpus- en evaluatiegegevens elkaar tegenspreken, lijkt te bevestigen dat die schizofrenie echt bestaat en dat kan rechtvaardigen dat evaluatiegegevens betrokken worden. Echter, volgens De Schryver (2012: 153) zijn de evaluatiedata van Taaladvies.net weinig representatief, doordat de informantpanels niet groot genoeg zijn, maar vooral ook doordat ze grotendeels bestaan uit taalexperten. Die taalexperten zullen immers nog in sterkere mate beïnvloed zijn door de vroegere monocentrische taalpolitiek, waarbij Belgisch-Nederlandse items afgekeurd werden, en zo wordt het onderzoek voor De Schryver (2012) een self-fulfilling prophecy die de oude monocentrische norm bevestigt. De vraag is dus of we die discrepantie ook vaststellen als de spraakmakende gemeente wat ruimer opgevat wordt, en als bijvoorbeeld niet alleen taalexperten, maar ook andere hoogopgeleiden bevraagd worden. Overigens speelt de discrepantie tussen corpus- en evaluatiedata mogelijk sowieso al een minder grote rol bij grammatica. Van Bree (2000) stelt bijvoorbeeld dat de domeinen van syntaxis en flexie weinig bewuste taaldomeinen zijn (cf. Auer 2014): het is dus goed

²¹ Daar wordt nog de bedenking aan toegevoegd “dat wie daar behoefte aan heeft, wel degelijk een normatief gebruik kan maken van de ANS” (ANS2 0.2).

mogelijk dat taalgebruikers allerlei grammaticale varianten met diatopische variatie niet eens opmerken.

Om de vraag te beantwoorden of evaluatiedata een zinvolle aanvulling vormen op corpusdata om de normatieve status van grammaticale items te bepalen, is er dus onderzoek nodig naar de evaluatie van allerlei grammaticale varianten waarvoor er diatopische verschillen zijn. Hoewel er voor Nederlandstalig België al heel wat onderzoek (zie overzicht in Grondelaers 2013) is verricht naar de *attitudes* van taalgebruikers tegenover variëteiten en – in veel mindere mate, bv. bij Ghyselen (2009) en Grondelaers & Speelman (2013) – tegenover specifieke varianten, is onderzoek naar de evaluatie van varianten als standaardtaal voorlopig schaars. Een uitzondering vormt het onderzoek van de krant *De Standaard* uit 2014 waarin 40 zinnen met typisch Vlaamse items en 10 zinnen met typische Nederlandse items ter beoordeling werden voorgelegd aan 3226 taalprofessionals (zie De Schryver 2015 voor methodologie en resultaten), en waaruit bleek dat veel van die typisch Vlaamse items door de meerderheid van de respondenten aanvaard werden.

4.3. Een drempelwaarde voor standaardtaligheid?

Als de ANS zich zou beperken tot productiedata, dan is een bijkomende vraag hoe frequentiedata vertaald moeten worden naar nationale labels. We weten op basis van de gegevens in Tabellen 9 en 10 wel hoe frequent een variant voorkomt in BN en NN in standaardtalige contexten (nl. in krantentaal), maar we kunnen ons afvragen of een variant die voorkomt in BN of NN ook altijd tot de standaard van die variëteit behoort, of dat we een drempelwaarde moeten definiëren die varianten binnen een variëteit moeten overschrijden om onderdeel uit te maken van de standaard van die variëteit (i.e. om een label BN of NN te krijgen).

Volgens Taaladvies.net is zo'n drempelwaarde noodzakelijk: zij hanteren een relatieve tokenfrequentie van 5% als ondergrens om in aanmerking te komen voor standaardtaalstatus: varianten met een relatieve tokenfrequentie hoger dan 50% zijn sowieso standaardtaal²², maar varianten met een relatieve tokenfrequentie tussen 5% en 50% hebben een onduidelijke status en moeten worden voorgelegd aan een informantenpanel. Die werkwijze roept verschillende bedenkingen op. Ten eerste lijken de drempelwaarden van 5% en 50% voor discussie vatbaar. Zo is een drempelwaarde van 50% voor standaardtaligheid aan de hoge kant: het is niet duidelijk of die drempelwaarde geldt voor *alle* varianten of alleen voor varianten die om een of andere reden problematisch zijn. Als de drempelwaarde geldt voor *alle* varianten, dan zou dat bete-

²² Maar zie voetnoot 6 voor uitzonderingen op die regel.

kenen dat van bijna alle varianten in Tabel 9 de normatieve status onduidelijk is: behalve voor *zo 'n* met meervoudig nomen geldt namelijk voor elke variant dat die in een of beide nationale variëteiten met een relatieve tokenfrequentie van 50% of minder voorkomt. Het lijkt waarschijnlijker dat de drempelwaarde van Taaladvies.net dus enkel geldt voor ‘problematische’ varianten, maar daarbij rijst dan weer de vraag welke varianten problematisch zijn. Een mogelijk criterium voor *zo 'n* ‘problematische status’ zou de status van de variant in naslagwerken zijn, maar dat lijkt een weinig geschikt criterium: volgens de ANS2 vallen bijvoorbeeld alle regionaal beperkte varianten buiten de standaardtaal. Als we zulke varianten labelen als problematisch – en ze dus aan strengere criteria voor standaardtaalstatus onderwerpen – lijkt dat een bias in te bouwen die moeilijk te rijmen valt met het pluricentrische perspectief. Ook de ondergrens van 5% lijkt streng: als een variant *zo* weinig voorkomt in verhouding tot zijn equivalenten, is een *mogelijke* verklaring dat die variant niet tot de standaardvariëteit behoort, maar er kunnen ook andere verklaringen zijn voor de lage frequentie van de variant. Mogelijk wordt de variant bijvoorbeeld enkel in bepaalde (vak)contexten gebruikt. Verder is het ook onduidelijk *op welk niveau* de drempelwaarde gehanteerd moet worden, een vraag die bij grammaticale varianten (die vaak op verschillende niveaus van abstractie bestudeerd kunnen worden) prominenter is dan bij lexicale varianten. Voor de casestudy over *komen* zien we bijvoorbeeld dat de cijfers erg verschillen tussen de uitgebreide en de beperkte set werkwoorden: op welk van beide sets werkwoorden passen we die drempelwaarde dan toe?

De Variantengrammatik hanteert dan weer geen drempelwaarden om te bepalen of een variant onderdeel uitmaakt van de standaard van een variëteit: als een variant voldoende frequent voorkomt in het corpus voor een standaardvariëteit, dan wordt de variant als onderdeel beschouwd van de gebruiksstandaard van die variëteit.²³ Dat die werkwijze eveneens bedenkingen oproept, wordt duidelijk als we Tabellen 9-10 opnieuw bekijken. In de laatste kolom hebben we daar telkens aangegeven welk label van de Variantengrammatik de gebruiks-frequentie van een variant in BN en NN zou beschrijven. Bijna alle varianten komen voor in beide variëteiten, met uitzondering van *weten* ‘zich kunnen herinneren’. Die variant treffen we alleen aan in standaardtalige contexten in BN, en behoort dus volgens de Variantengrammatik enkel tot de gebruiksstandaard in BN (en niet in NN). De combinatie van *zo 'n* met een meervoudig nomen komt met een relatieve tokenfrequentie van 0.30% voor in NN en wordt dus volgens de Variantengrammatik ‘sporadisch’ gebruikt in NN. De

²³ Zoals aangegeven in 2.1 krijgt een (groep) variant(en) het label ‘unter Schwellenwert’ in een regio als er in het corpus voor die regio minder dan tien tokens zijn voor die variant(en). Dat label geeft enkel aan dat het gebruik van die variant(en) in die regio niet beschreven kan worden doordat er te weinig data zijn, en zegt dus niets over de standaardtaligheid van de variant (cf. Niehaus 2015: 144). Het gaat hier dus om een ander soort drempelwaarde dan de drempelwaardes voor standaardtaligheid die Taaladvies.net hanteert.

vraag is echter of een frequentie van 0.30% hoog genoeg is om de variant als onderdeel van de gebruiksstandaard in NN te beschouwen, zeker als we weten dat er voor de combinatie maar één attestatie was in de Nederlandse krantencomponent. Het ging daarbij dan wel om één attestatie *binnen een sample*, maar de kwestie laat niettemin zien dat de grens tussen een gradueel en absoluut verschil niet altijd scherp te trekken is: het is goed mogelijk dat allerlei varianten uit de Belgisch Nederlandse gebruiksstandaard ook met een zekere frequentie voorkomen in standaardtalige contexten in NN, zonder dat dat hoeft te betekenen dat die daarom per se deel uitmaken van de gebruiksstandaard in NN. Dezelfde vraag kunnen we ons overigens ook stellen bij *weten* ‘zich kunnen herinneren’: aangezien ook die variant niet erg frequent is in BN, is er mogelijk twijfel of die daar wel tot de standaard behoort.

Zelfs als de ANS zich beperkt tot een beschrijving van de variatie in standaardtalige contexten, dan nog lijkt er dus nood aan een drempelwaarde voor standaardtaligheid. Het lijkt evident dat die drempelwaarde moet gelden voor *alle* varianten, en dat ze lager moet zijn dan de 50% die Taaladvies.net hanteert, maar hoe hoog ze dan wel moet zijn, is moeilijk te bepalen op basis van de casestudy's in paragraaf 3. Er zouden voor veel meer varianten frequentie-data verzameld moeten worden, zodat we kunnen bekijken welke varianten uit de boot vallen bij verschillende mogelijke drempelwaardes. Zowel varianten met als varianten zonder equivalenten moeten bestudeerd worden, zodat we een drempelwaarde voor relatieve tokenfrequentie en voor absolute tokenfrequentie (of eventueel: genormaliseerde tokenfrequentie) kunnen afbakenen.

Belangrijk is tot slot dat de drempelwaarde die we voor ogen hebben geen onderscheid maakt tussen wat standaardtalig is en wat niet. Zoals aangegeven kunnen ook varianten met een zeer lage frequentie namelijk perfect bruikbaar zijn in standaardtalige contexten; de lage frequentie kan immers ook andere oorzaken hebben (de variant kan bijvoorbeeld beperkt zijn tot bepaalde (vak)contexten). De drempelwaarde moet dus gelden als een soort ‘alarmdrempel’: als een variant die drempel niet overschrijdt, moet uitgezocht worden wat de oorzaak daarvan is. Er zou onderzocht moeten worden welke middelen in zulke gevallen ingezet kunnen worden om die oorzaak aan het licht te brengen. Als de variant niet geschikt is voor geschreven standaardtalige contexten, kan dat bijvoorbeeld blijken uit het feit dat de variant wél frequent voorkomt in gesproken en/of niet-standaardtalige contexten, of dat de variant ongepast bevonden wordt door taalgebruikers voor standaardtalige contexten. Als de variant wél geschikt is voor geschreven standaardtalige contexten, maar slechts in zeer beperkte (vak)contexten voorkomt, kan dat bijvoorbeeld blijken uit de dispersie van de variant in het corpus, i.e. de mate waarin de variant verspreid is over de verschillende onderdelen waaruit het corpus bestaat (cf. Gries

2008, 2010); voor varianten die beperkt zijn tot bepaalde contexten, verwachten we dan een lage mate van dispersie.

5. BESLUIT

Zoals aangegeven aan het begin van dit artikel is er nood aan systematisch onderzoek naar de verschillende grammaticale normen van BN, NN en SN als we de Nederlandse grammatica vanuit pluricentrisch perspectief willen beschrijven. Op basis van de methodologie die de Variantengrammatik en Taaladvies.net hanteren om grammaticale variatie tussen nationale of regionale standaardvariëteiten te beschrijven op basis van productiedata in (kranten)corpora (eventueel aangevuld met evaluatiedata), wierpen we een aantal vragen op over het gebruik van productiedata (en in het bijzonder: het gebruik van relatieve tokenfrequentie) om nationaal verschillende grammaticale normen te beschrijven. Die vragen hebben betrekking op keuzes die ANS3 moet maken als ze een systematische methode wil ontwikkelen voor de beschrijving van nationale variatie in de grammatica. Aan de hand van literatuuronderzoek en aan de hand van corpusonderzoek voor drie gevallen van diatopische grammaticale variatie tussen BN en NN trachtten we tot een antwoord op die vragen te komen.

Ten eerste werd nagegaan bij welke varianten we de nationale variatie kunnen beschrijven aan de hand van de relatieve tokenfrequentie van de variant en zijn equivalent(en) in nationale (kranten)corpora; daartoe werden een aantal criteria afgebakend waaraan varianten moeten voldoen om als equivalenten te worden beschouwd. We stipten ook aan dat het gebruik van relatieve tokenfrequentie voor de beschrijving van nationale variatie een aantal beperkingen vertoont, nl. als er tussen de varianten (syntactische of semantische) verschillen zijn die leiden tot een situatie van *socioconceptual variation* of *lectally moderated semantic variation*. In die situaties is relatieve tokenfrequentie onvoldoende informatief om nationale verschillen te beschrijven. Verder bogen we ons over de vraag of ANS3 zich kan beperken tot het verzamelen van productiedata of dat ook evaluatiedata noodzakelijk zijn. We gaven aan dat dat samenhangt met de vraag of ANS3 een descriptief of prescriptief doel heeft, maar daarnaast ook dat het onduidelijk is of er in BN wel zo'n sterke discrepantie is tussen productie- en evaluatiedata als weleens gesuggereerd wordt. Tot slot wierpen we ook de vraag op welke frequentiecriteria ANS3 moet hanteren om varianten te labelen, meer bepaald of er een drempelwaarde moet worden gedefinieerd die een variant moet overschrijden in een variëteit om tot de standaard van die variëteit te behoren. Zo'n drempelwaarde lijkt nuttig, maar is niet onproblematisch, aangezien een lage frequentie niet noodzakelijk impliceert dat een item niet tot de standaard behoort. We suggereerden daarom

dat de drempelwaarde geen criterium voor standaardtaligheid mag zijn, maar eerder moet functioneren als een ‘alarmdrempel’: bij varianten die onder de alarmdrempel blijven, is verder onderzoek nodig om te bepalen wat de oorzaak is van hun lage frequentie. Hoe hoog die drempelwaarde moet zijn, blijft wel onduidelijk.

Wat de prioriteiten voor het vervolg van ons onderzoek betreft, zijn er twee thema’s waarin we beter inzicht willen krijgen. Ten eerste willen we proberen een inschatting te maken van de verhouding tussen productie- en evaluatiedata. Daartoe testen we voor een set Belgisch Nederlandse grammaticale items hoe die geëvalueerd worden door een groep taalgebruikers die niet alleen taalexperten, maar ook andere hoogopgeleiden bevat. We gaan daarbij na of er verschillen zijn in de evaluatie naargelang van het profiel van de sprekers, zoals hun taalexpertise, taalideologie, leeftijd en regionale achtergrond. Ten tweede willen we beter inzicht krijgen in de frequentiecriteria voor standaardtaligheid. Daarvoor verzamelen we in een volgende stap in nationale kranten corpora frequentiedata voor een groter aantal grammaticale varianten, zowel varianten mét equivalenten als zonder. Bijzondere aandacht moet uitgaan naar varianten waarvan we verwachten dat hun frequentie in (een van) de nationale variëteiten om een of andere reden beperkt zal zijn, bv. omdat ze in naslagwerken afgekeurd worden in geschreven standaardtaal, omdat ze een beperkte geografische verspreiding kennen, of omdat ze enkel in bepaalde (vak)contexten worden gebruikt. Voor laagfrequente items zou vervolgens onderzocht moeten worden aan de hand van welke middelen we kunnen bepalen *waarom* ze laagfrequent zijn, bv. door na te gaan wat hun dispersie is in standaardtalige registers, met welke frequentie ze voorkomen in niet-standaardtalige registers of hoe ze geëvalueerd worden door taalgebruikers. Op basis van de frequentiedata in nationale corpora kunnen we ook verschillende mogelijke drempelwaarden voor relatieve en absolute (of genormaliseerde) tokenfrequentie evalueren, door na te gaan welke varianten al dan niet de drempelwaarde overschrijden. Op die manier moet duidelijk worden hoe werkbaar de door ons voorgestelde ‘alarmdrempel’ voor standaardtaligheid is.

REFERENTIELIJST

- Adviescommissie Taalvariatie. (2019). Visie op taalvariatie en taalvariatiebeleid. Visietekst van de Adviescommissie Taalvariatie in opdracht van het Algemeen Secretariaat van de Taalunie. Retrieved from <http://taalunieversum.org/sites/tuv/files/downloads/Visietekst%20taalvariatie%20-%20februari%202019.pdf>
- Auer, P. (2014). Anmerkungen zum Salienzbegriff in der Soziolinguistik. *Linguistik online*, 66(4), 7-20.

- Beliën, M. (2016). Exploring semantic differences in syntactic variation: Dutch komen ('come') with a past participle or an infinitive. In: A. Bannink & W. Honseelaar (red.), *From variation to iconicity: Festschrift for Olga Fischer on the occasion of her 65th birthday*, 17-32. Amsterdam: Pegasus.
- Bolinger, D. (1968). Entailment and the meaning of structures. *Glossa*, 2, 119-127.
- Broekhuis, H., & N. Corver. (2015). *Syntax of Dutch: Verbs and verb phrases. Volume 2*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Caluwé, D., & V. Verreycken. (2012). Standaardtaal en tussentaal in de taaladviesing. In: K. Absillis, J. Jaspers, & S. Van Hoof (red.), *De manke usurpator: over verkavelingsvlaams*, 167-185. Gent: Academia Press.
- Colleman, T. (2010). Lectal variation in Constructional Semantics: Benefactive ditransitives in Dutch. In: D. Geeraerts, G. Kristiansen, & Y. Peirsman (red.), *Advances in Cognitive Sociolinguistics*, 191-221. Berlijn/New York: Mouton de Gruyter.
- Colman, L. (2009). De verscheidenheid in de eenheid: het Belgische en Nederlandse Nederlands in het Algemeen Nederlands Woordenboek (ANW). In: E. Beijk, L. Colman, M. Göbel, F. Heyvaert, T. Schoonheim, R. Tempelaars, & V. Waszink (red.), *Fons verborum. Feestbundel voor prof. dr. A.F.M.J. (Fons) Moerdijk, aangeboden door vrienden en collega's bij zijn afscheid van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie*, 131-142. Leiden/Amsterdam: Instituut voor Nederlandse Lexicologie/Gopher BV.
- De Caluwe, J. (2011). Dutch as a bicentric language: a lexicographic (r)evolution. In: R. Muhr (red.), *Non-dominant varieties of pluricentric languages. Getting the picture. In memory of Michael Clyne*, 141-152. Berlijn: Peter Lang Verlag.
- De Caluwe, J. (2013). Nederland en Vlaanderen: (a)symmetrisch pluricentrisme in taal en cultuur. *Internationale Neerlandistiek*, 51(1), 45-59.
- De Rooij, J. (1989). Zo'n dingen zeggen ze hier (niet). Regionale verschillen in het gebruik van zo'n en zulk(e). In: S. Theissen & J. Vromans (red.), *Album Moors. Een bundel opstellen aangeboden aan Joseph Moors ter gelegenheid van zijn 75ste verjaardag*, 181-201. Liège: CIPL.
- De Schryver, J. (2012). Het einde van de tussentaal en de Vlaamse standaardtaaldiscussie. In: K. Absillis, J. Jaspers, & S. Van Hoof (red.), *De manke usurpator: over verkavelingsvlaams*, 141-165. Gent: Academia Press.
- De Schryver, J. (2015). Hoe Vlaams is het Standaardnederlands van taalprofessionelen. *Over Taal*, 54(1), 6-9.
- De Smet, H. (2017). The motivated unmotivated: Variation, function and context. *Leuven Working Papers in Linguistics* 37, 6, 122-142.
- De Sutter, G., D. Speelman, & D. Geeraerts. (2005). Regionale en stilistische effecten op de woordvolgorde in werkwoordelijke eindgroepen. *Nederlandse Taalkunde*, 10(2), 97-128.
- Delaby, G. (2018). *Komen met een voltooid deelwoord of infinitief. Een constructieel en kwantitatief corpusonderzoek*. Bachelorproef. Universiteit Gent. U.

- Den Boon, T., & R. Hendrickx. (2015). *Van Dale Groot woordenboek van de Nederlandse taal*. Utrecht/Antwerpen: Van Dale Uitgevers.
- Dürscheid, C., & S. Elspaß. (2015). Variantengrammatik des Standarddeutschen. In: R. Kehrein, A. Lameli, & S. Rabanus (red.), *Regionale Variation des Deutschen. Projekte und Perspektiven*, 563-584. Berlin/Boston: de Gruyter.
- Dürscheid, C., S. Elspaß, & A. Ziegler. (2015). Variantengrammatik des Standarddeutschen. Konzeption, methodische Fragen, Fallanalysen. In: A. N. Lenz & M. M. Glauninger (red.), *Standarddeutsch im 21. Jahrhundert: theoretische und empirische Ansätze mit einem Fokus auf Österreich*, 205-233. Göttingen: V&R Unipress.
- Elspaß, S. (2010). Regional standard variation in and out of grammarians' focus. In: A. N. Lenz & A. Plewnia (red.), *Grammar between norm and variation*, 127-144. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Elspaß, S., C. Dürscheid, & A. Ziegler. (2017). Zur grammatischen Pluriarealität der deutschen Gebrauchsstandards – oder: Über die Grenzen des Plurizentritätsbegriffs. *Zeitschrift für deutsche Philologie*, 136, 69-91.
- Geerts, G., W. Haeseryn, J. de Rooij, & M. C. van den Toorn. (1984). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen/Leuven: Wolters-Noordhoff/Wolters.
- Ghesquière, L., & F. Van de Velde. (2011). A corpus-based account of the development of English *such* and Dutch *zulk*: identification, intensification and (inter)subjectification. *Cognitive Linguistics*, 22(4), 765-797.
- Ghyselen, A.-S. (2009). Ne zelfzekere leraar of gewoon nen enthousiaste mens? Een matched-guise onderzoek naar de attitude tegenover tussentaal bij West-Vlamingen. *Taal en Tongval*, 61, 83-113.
- Gries, S. T. (2008). Dispersions and adjusted frequencies in corpora. *International Journal of Corpus Linguistics*, 13(4), 403-437.
- Gries, S. T. (2010). Dispersions and adjusted frequencies in corpora: further explorations. In: S. T. Gries, S. Wulff, & M. Davies (red.), *Corpus-linguistic applications. Current studies, new directions*, 197-212. Amsterdam/New York: Brill/Rodopi.
- Grondelaers, S. (2013). Attitude measurements in the Low Countries. In: F. Hinskens & J. Taeldeman (red.), *Language in time and space: Dutch*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Grondelaers, S., R. De Troij, D. Speelman, & A. Van den Bosch. (2020). Vissen naar variatie. Digitaal op zoek naar onbekende Noord/Zuid-verschillen in de grammatica van het Nederlands. *Nederlandse Taalkunde*, 25(1), 73-99. doi:10.5117/NED-TAA2020.1.003.GRON
- Grondelaers, S., & D. Speelman. (2013). Can speaker evaluation return private attitudes towards stigmatised varieties? Evidence from emergent standardisation in Belgian Dutch. In: T. Kristiansen & S. Grondelaers (red.), *Language (de)standardisation in Late Modern Europe: experimental studies*, 171-191. Oslo: Novus.
- Grondelaers, S., D. Speelman, & A. Carbonez. (2001). Regionale variatie in de postverbale distributie van presentatief er. *Neerlandistiek.nl*, 01(04).
- Haeseryn, W. (1996). Grammaticale verschillen tussen het Nederlands in België en het Nederlands in Nederland: een poging tot inventarisatie. In: R. Van Hout & J.

- Kruijssen (red.), *Taalvariëties. Toonzettingen en modulaties op een thema*, 109-129. Dordrecht: Foris Publications.
- Haeseryn, W. (2013). Belgian Dutch. In: F. Hinskens & J. Taeldeman (red.), *Dutch*, 700-720. Berlijn: De Gruyter Mouton.
- Haeseryn, W., K. Romijn, G. Geerts, J. de Rooij, & M. C. van den Toorn. (1997). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen/Deurne: Martinus Nijhoff/Wolters Plantyn.
- Joosten, F. (2003). *Collectiva en aggregaatsnamen in het Nederlands: begripsbepaling en typologie*. (Doctoraatsproefschrift), Katholieke Universiteit Leuven.
- Levshina, N., D. Geeraerts, & D. Speelman. (2013). Towards a 3D-grammar: Interaction of linguistic and extralinguistic factors in the use of Dutch causative constructions. *Journal of Pragmatics*, 52, 34-48.
- Martin, W. (2001). Natiolectismen in het Nederlands en hun lexicografische beschrijving. *Revue belge de philologie et d'histoire*, 79(3), 709-736.
- Martin, W., & W. Smedts. (2009). *Prisma Handwoordenboek Nederlands, met onderscheid tussen Nederlands-Nederlands en Belgisch-Nederlands. Derde, herziene druk*. Houten: Het Spectrum.
- Muhr, R. (2012). Linguistic dominance and non-dominance in pluricentric languages: a typology. In: R. Muhr (red.), *Non-dominant varieties of pluricentric languages. Getting the picture. In memory of Michael Clyne*, 23-48. Wenen: Peter Lang Verlag.
- Niehaus, K. (2015). Areale Variation in der Syntax des Standarddeutschen. Ergebnisse zum Sprachgebrauch und zur Frage Plurizentrik vs. Pluriarealität. *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik*, 82(2), 133-168.
- Oostdijk, N., M. Reynaert, V. Hoste, & I. Schuurman. (2013). The construction of a 500 million word reference corpus of contemporary written Dutch. In: P. Spijns & J. Odijk (red.), *Essential Speech and Language Technology for Dutch: Results by the STEVIN-project*, 219-247. Berlijn: Springer.
- Pijpops, D., & F. Van de Velde. (2018). A multivariate analysis of the partitive genitive in Dutch. Bringing quantitative data into a theoretical discussion. *Corpus Linguistics and Linguistic Theory*, 14(1), 99-131.
- Sankoff, D. (1988). Sociolinguistics and syntactic variation. In: F. Newmeyer, J. (red.), *Linguistics: The Cambridge Survey, Vol. 4 Language: The socio-cultural context*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Speelman, D., & D. Geeraerts. (2009). Causes for causatives: the case of Dutch *doen* and *laten*. In: T. Sanders & E. Sweetser (red.), *Causal categories in discourse and cognition*, 173-204. Berlijn: Walter de Gruyter.
- Tummers, J., D. Speelman, & D. Geeraerts. (2005). Inflectional variation in Belgian and Netherlandic Dutch: a usage-based account of the adjectival inflection. In: N. Delbecque, J. Van der Auwera, & D. Geeraerts (red.), *Perspectives on variation: sociolinguistic, historical, comparative*. Berlijn: Walter de Gruyter.
- Van Bree, C. (2000). Taalbewustzijn, taalverandering en regionale taalvariatie. Een benadering. *Taal en Tongval*, 52, 22-46.

- Van de Velde, H. (1996). *Variatie en verandering in het gesproken Standaard-Nederlands (1935-1993)*. Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Van Hoof, S., & J. Jaspers. (2012). Hyperstandaardisering. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 128(1), 97-125.
- Van Olmen, D. (2019). A diachronic corpus study of prenominal *zo 'n* 'so a' in Dutch. Pathways and (inter)subjectification. *Functions of Language*, 26(2), 217-248.
- Van Olmen, D., & J. Van der Auwera. (2014). Over *zo 'n* en *zo meer*. In: F. Van de Velde, H. Smessaert, F. Van Eynde, & S. Verbrugge (red.), *Patroon en argument. Een dubbelfeestbundel bij het emeritaat van William Van Belle en Joop van der Horst*, 215-228. Leuven: Universitaire Pers.

De interactie tussen gender en homofondominantie bij dt-fouten in de informele online communicatie van jongeren

Hanne SURKYN, Dominiek SANDRA en
Reinhild VANDEKERCKHOVE

Abstract

We examine unintentional spelling errors (“dt-fouten”) on regular verb homophones in informal social media writing of Flemish adolescents. Our study reveals a high overall error rate: 28 percent of all target forms were spelled incorrectly. In addition, we found some clear patterns with regard to gender and the psycholinguistic variables that played a role in previous experimental research. Boys made significantly more verb spelling errors than girls. This effect of gender suggests that girls display greater error awareness or norm sensitivity. However, in both gender groups we found the same error pattern: a psycholinguistic effect of homophone dominance which causes more errors on the lower frequency form. These findings reveal that a greater focus on spelling errors may reduce the number of dt-errors, while it has no effect on the nature of those errors.

INLEIDING¹

Dt-fouten zijn zowat de bekendste en tevens beruchtste spelfouten in de Nederlandse taal. De meeste dt-fouten komen voor in homofone werkwoordsvormen. Dat zijn gelijkkluidende werkwoordsvormen die verschillend geschreven worden, bijvoorbeeld *vind* en *vindt*. Bij die vormen kan je, in tegenstelling tot bij de meeste werkwoorden, geen beroep doen op het fonologisch principe van de Nederlandse taal en gewoon schrijven wat je hoort (*vindt*) (Sandra, Brysbaert, Frisson, & Daems, 2001). Om ze correct te spellen, moet je het morfologische principe, dat bestaat uit het gelijkvormigheidsbeginsel en het analogiebeginsel, toepassen. Het gelijkvormigheidsbeginsel zorgt ervoor dat we stammorfemen altijd op dezelfde manier weergeven, waardoor we *ik vind* met een *d* schrijven, net zoals *vinden*. Als gevolg van het analogiebeginsel (dat betrekking heeft op suffixen) voegen we in *zij vindt* aan de stam een *t* toe, naar analogie met de vele werkwoordsvormen waarin de toevoeging van het t-suffix hoorbaar is, bv. *zij speelt* (Van Heuven & Birkenhäger, 1983).

¹ Dit artikel is een uitgebreide en bewerkte versie van een Engelstalige short paper: Surkyn, Vandekerckhove, & Sandra, 2019.

Ondanks die duidelijke spellingsregels zijn dt-fouten in homofone werkwoordsvormen zeer hardnekkig (Sandra, Frisson, & Daems, 2004; Verhaert & Sandra, 2016) en wellicht mede daardoor al lang het voorwerp van onderzoek: halfweg vorige eeuw werd er bijvoorbeeld al een proefschrift over geschreven (Van der Velde, 1956). De hardnekkigheid blijkt onder meer uit het feit dat ze niet alleen opduiken in informele berichtjes, maar ook in publieke en formele communicatie zoals ondertitels en krantenartikelen. Bovendien zijn het niet alleen jongeren of kinderen die de dt-fouten maken, zelfs ervaren spellers laten er zich wel eens op betrappen. Hoewel dergelijke werkwoordsfouten zelfs de beste spellers kunnen overkomen, heerst er een sociaal stigma rond dt-fouten. “Mensen die dt-fouten schrijven zijn dom of lui”, klinkt het vaak.

Toch zijn dergelijke werkwoordsfouten niet altijd het gevolg van laksheid of nonchalance. Vaak ligt een overbelasting van het werkgeheugen aan de fouten ten grondslag, zo blijkt uit een reeks studies van Sandra en collega's (Frisson & Sandra, 2002; Sandra, Frisson, & Daems, 1999; Sandra & Van Abbenyen, 2009). Zij onderzochten de oorzaak van spelfouten in homofone werkwoordsvormen aan de hand van psycholinguïstische experimenten, met name, dictees onder tijdsdruk. De onderzoekers stelden vast dat de spelfouten optreden wanneer schrijvers te weinig tijd krijgen of nemen om in hun werkgeheugen de spellingsregel toe te passen. In zulke gevallen dringt het woordgeheugen of mentale lexicon de frequentste vorm op, die het sterkst verankerd is in ons geheugen. De meeste fouten komen dus voor bij de minst frequente vorm van een homofoonpaar. Sandra en medewerkers hebben dit het effect van homofoondominantie genoemd.

In deze studie focussen we, net zoals Sandra en collega's, op dt-fouten in homofone werkwoordsvormen, maar we maken niet langer gebruik van experimentele data. We onderzoeken dit type werkwoordsfouten namelijk in de online interacties van Vlaamse jongeren die buiten een onderzoekscontext tot stand gekomen zijn. Op die manier testen we, net zoals Schmitz, Chamalaun en Ernestus (2018), of de patronen die in experimenteel onderzoek werden vastgesteld, ook in natuurlijk taalgebruik voorkomen. Zowel bij Schmitz et al. (2018) als in onze studie gaat het om online taalgebruik, maar de media zijn verschillend: Schmitz et al. (2018) werken met Twitterdata, terwijl onze data uit privégesprekken bestaan die met Facebook Messenger en WhatsApp gevoerd werden. We kunnen bijgevolg aannemen dat onze data een stuk informeler van aard zijn, aangezien Twitter een meer publiek medium is. Wie een tweet de wereld instuurt, zal wellicht globaal genomen meer aandacht besteden aan taalgebruik en spelling dan wie een goede bekende een privéberichtje stuurt. Dat maakt het type privédata dat ons studieobject vormt bij uitstek geschikt om de patronen achter dt-fouten in natuurlijk taalgebruik te onderzoeken. Daarnaast verhogen het interactieve karakter en de bijbehorende

dynamiek van vlotte beurtwisselingen de snelheid van het schrijfproces (bekend als het snelheids- of economieprincipe, “economy maxim”, Androutsopoulos, 2011), wat dan weer voor extra druk op het werkgeheugen kan zorgen². Uit het onderzoek van Sandra en collega’s weten we dat die druk een sterke trigger is van dt-fouten, wat onze data uiterst geschikt maakt om de ‘ecologische validiteit’ te toetsen van de conclusies uit de eerdere experimentele resultaten.

De studie van spelling in onlinecommunicatie is niet nieuw. De focus lag echter tot nu toe voornamelijk op de bewuste spellingsdeviaties die uitgegroeid zijn tot de prototypische kenmerken van het genre. Zo onderzochten De Decker en Vandekerckhove (2017) het gebruik van typische chatfenomenen als afkortingen en acroniemen (bv. *idd*, *wrs* en *omg*) en letterherhalingen of herhalingen van punctuatie (bv. *suuuperrrr* en *echt????*) in onlineberichtjes van jongeren. In tegenstelling tot de meeste studies naar spelling in (informeel) online taalgebruik, focust ons onderzoek op onbewuste spelfouten. We gaan er namelijk van uit dat jongeren niet bewust dt-fouten produceren in hun informele chatconversaties. Dt-fouten zijn vooreerst allerminst typische markers van het genre en bovendien lijken jongeren er helemaal geen prestige aan te ontlenen. Of dt-fouten even gestigmatiseerd zijn binnen dit soort informele media als in andere contexten, is maar de vraag. Feit is echter dat niets erop wijst dat jongeren kunnen scoren met dit soort fouten, temeer omdat hun leeftijdsgenoten ze misschien niet eens opmerken. Verhaert, Danckaert en Sandra (2016) lieten jongeren namelijk onder tijdsdruk fouten aanduiden in een tekst en moesten concluderen dat bijna de helft van alle dt-fouten niet werd opgemerkt. Bewust een dt-fout in je chatberichtje verwerken, om wat voor reden dan ook, zou dus allicht vaak een maat voor niets zijn.

In deze studie bestuderen we of één sociale factor, nl. *gender*, het risico op dt-fouten beïnvloedt. Omdat deze fouten zo sterk gestigmatiseerd zijn, is het mogelijk dat één van beide gendergroepen in sterkere mate die fouten tracht te vermijden, zodat er een effect van gender bestaat. Met het oog op het experimentele onderzoek dat hierboven genoemd is, is echter ook de interactie tussen gender en het effect van homofoondominantie cruciaal. De verklaring van dt-fouten bij homofone werkwoordvormen heeft betrekking op twee verschillende geheugensystemen: (a) het werkgeheugen, dat er soms niet in slaagt om tijdig de spelling van het suffix te ‘berekenen’ en (b) het mentale lexicon, dat in die situatie de meest frequente spelling van de homofone vorm opdringt. Het eerste proces is aandachtsgestuurd en verloopt bewust (zeker bij deze homofone vormen, die maar in 5 à 10% van alle werkwoordvormen voorkomen,

² Feit is bovendien dat chatters doorgaans zien wanneer hun gesprekspartners een boodschap aan het intikken zijn. Dat verhoogt vaak de druk om eerst snel nog de eigen boodschap in te tikken, opdat die niet achterhaald is op het moment dat de boodschap van de gesprekspartner verschijnt.

zie Sandra & Van Abbenyen, 2009). Het tweede proces verloopt onbewust, omdat het om de automatische ophaling gaat van een vorm uit het mentale lexicon. Als één van de twee gendergroepen bewuster dt-fouten tracht te vermijden, dan kan die inspanning enkel het bewuste proces beïnvloeden. Meer aandacht voor het proces in het werkgeheugen zou voor die groep wellicht leiden tot minder dt-fouten. Het patroon in de dt-fouten zou echter hetzelfde blijven. Immers, telkens het werkgeheugen faalt (vaak of minder vaak), zal het geautomatiseerde proces de meest frequente spelling opdringen. Zelfs al verschillen beide gendergroepen m.b.t. het aantal dt-fouten, de aard van die fouten zou niet verschillen: jongens en meisjes zouden meer intrusiefouten maken op de laagfrequente vorm, omdat de hoogfrequente vorm het snelst beschikbaar wordt. Kortom, door een sociolinguïstisch en psycholinguïstisch perspectief te combineren, kunnen we de verklaring van Sandra en medewerkers toetsen op haar ecologische validiteit.

ONDERZOEKSVRAGEN EN HYPOTHESES

Het doel van deze studie valt bijgevolg uiteen in drie subdoelen: (a) onderzoeken of het effect van homofoondominantie dat werd vastgesteld in experimenten zich ook voordoet in een spontane schrijfcontext, (b) onderzoeken of de sociale factor *gender* een effect heeft op het aantal dt-fouten en (c) onderzoeken of het effect van homofoondominantie (foutenpatroon) hetzelfde is voor jongens en meisjes.

Uit voorgaand psycholinguïstisch onderzoek (zie Frisson & Sandra, 2002; Sandra, 2010; Sandra et al., 1999; Verhaert et al., 2016) blijkt dat het foutenpatroon gerelateerd is aan de frequentie van een werkwoordsvorm: als er een dt-fout gemaakt wordt, gaat het meestal om een intrusie van de meest frequente homofone vorm. Zo komen fouten van het type *ik wordt* vaker voor dan fouten van het type *hij word*, aangezien de dt-vorm van het werkwoord vaker voorkomt dan de d-vorm. Zoals hierboven is opgemerkt, wordt dit effect van homofoondominantie veroorzaakt door een wisselwerking tussen de limieten van het werkgeheugen en het woordgeheugen (Sandra et al., 1999, zie ook inleiding). Uit die verklaring volgt dat gender geen invloed zou mogen hebben op het type fouten of foutenpatroon: gender kan alleen bewuste processen in het werkgeheugen beïnvloeden (bijvoorbeeld de mate waarin men inzet op foutvermijding), maar niet het homofooneffect.

Hoewel we verwachten dat het gender van de jongeren geen effect zal hebben op het foutenpatroon, gaan we er wel van uit dat die sociale factor het foutenaantal zal beïnvloeden. Heel wat sociolinguïstische studies tonen aan dat vrouwen een grotere normgevoeligheid vertonen dan mannen. Ze houden zich doorgaans meer dan mannen aan sociolinguïstische normen die openlijk wor-

den voorgeschreven (Labov, 2001, p. 293) en zouden in sterkere mate dan mannen inzetten op het vermijden van gestigmatiseerde taalvormen (Tagliamonte, 2011, p. 32). Beide vaststellingen zijn uitermate relevant voor de dt-kwestie: die is absoluut het voorwerp van openlijke normering, in die mate zelfs dat er sprake is van stigmatisering van afwijkingen van de norm, in dit geval van dt-fouten. We gaan er bijgevolg van uit dat meisjes meer aandacht schenken aan de norm en in dit geval aan een correcte spelling dan jongens. Ze zullen daarom wellicht meer dan jongens dt-fouten proberen te vermijden, wat kan leiden tot een lagere foutenlast. Een andere mogelijkheid is dat meisjes zich in privéberichten weinig aantrekken van die normering en stigmatisering. De sociale controle is in die ‘gesloten’ context van privéberichtjes namelijk veel kleiner dan in publieke communicatie. We kunnen dus a priori zeker niet uitsluiten dat we net geen verschil tussen jongens en meisjes vaststellen op het vlak van het aantal dt-fouten.

METHODOLOGIE

Fouten tegen homofone werkwoordsvormen, geproduceerd door Vlaamse jongeren in hun privégesprekken op Facebook Messenger en WhatsApp, vormen het object van deze studie. De afhankelijke variabele is de verhouding tussen het aantal juiste en foute spellingen van homofone werkwoorden met een stam die eindigt op een *d*³. De homofone vormen zijn de 1e, 2e en 3e persoon enkelvoud van de onvoltooid tegenwoordige tijd. De 1^e persoon vereist een d-spelling (bijvoorbeeld *ik vind*), de 2^e en 3^e persoon een dt-spelling (*jij vindt*, *hij vindt*)⁴. De afhankelijke variabele is bijgevolg een binaire variabele: we gingen voor iedere doelvorm manueel na of hij correct of fout gespeld werd. Daarbij letten we alleen op de correctheid van de *d* of *dt* aan het einde van de werkwoordsvormen. Er werd met andere woorden geen rekening gehouden met typfouten (bijvoorbeeld *antwordt* in plaats van *antwoordt*) of andere spel-fouten (zoals *lijd* in plaats van *leid*). Wanneer de uiting alleen uit de doelvorm bestond en we bijgevolg niet konden uitmaken of het woord wel degelijk als werkwoord gebruikt werd (bijvoorbeeld *antwoord*) of wat de syntactische functie van het werkwoord was (bijvoorbeeld *vindt*), werd de uiting verwijderd uit de analyses.

³ In deze studie beperken we ons tot homofonen met een stam op *d* (type *worden*), maar in vervolgstudies kijken we ook naar het andere type homofonen, namelijk naar de werkwoorden die homofoon zijn in de 2^e en 3^e persoon enkelvoud van de onvoltooid tegenwoordige tijd en het voltooid deelwoord (bijvoorbeeld *verandert* vs. *veranderd*). Het gaat om werkwoorden met een zgn. zwak prefix (*be*, *ge*, *her*, *ont*, *ver*, zoals in *veranderen*, *bedoelen*, *gebeuren*...) die je in de genoemde vormen met een *d* of *t* spelt.

⁴ Wanneer het werkwoord in de 2^e persoon enkelvoud voorafgaat aan het persoonlijk voornaamwoord dat als subject fungeert, vereist de werkwoordsvorm een d-spelling (bijvoorbeeld *vind je*), behalve bij gebruik van de persoonlijke voornaamwoorden *ge* of *gij* (*vindt ge*) en *u* (*vindt u*), maar die laatste vorm is doorgaans niet aan de orde in het informele online taalgebruik van jongeren.

Een eerste onafhankelijke variabele was de sociale variabele *gender*, die binair geoperationaliseerd werd: we maakten een onderscheid tussen man vs. vrouw. Daarnaast codeerden we iedere doelvorm manueel voor de onafhankelijke variabele *correcte spelling*, waarbij we nagingen of de juiste schrijfwijze de d-spelling of dt-spelling was. Ten slotte werd de invloed van de psycholinguïstische factor *vormdominantie* onderzocht. Eén van de twee vormen van een homofoon werkwoord is altijd frequenter dan de andere. Elk homofoon werkwoord met stam-d is bijgevolg ofwel d-dominant ofwel dt-dominant. Het werkwoord *worden* is een voorbeeld van een dt-dominant werkwoord (*wordt* komt vaker voor dan *word*), *vinden* is dan weer d-dominant. De variabele *vormdominantie* is dus gebaseerd op de verhouding tussen de frequentie van de d-vorm over de frequentie van de dt-vorm. De omzetting van die continue variabele in een binaire variabele gebeurde om een maximale vergelijkbaarheid te garanderen met de eerdere, experimentele studies, waar dit ook een dichotome factor was. De frequenties van de werkwoordsvormen verkregen we via SUBTLEX-NL (Keuleers, Brysbaert, & New, 2010), een database met woordfrequenties op basis van meer dan veertig miljoen woorden uit televisie- en filmndertitels⁵. Een effect van homofoondominantie zal optreden als het foutrisico gemoduleerd wordt door de frequentierelatie tussen de doelvorm en zijn homofoon. Dat kan zich manifesteren in de vorm van een hoger foutrisico op de laagfrequente homofoon in de twee groepen werkwoorden: de dt-spelling voor de d-dominante werkwoorden en de d-spelling voor de dt-dominante werkwoorden. Het is echter ook mogelijk dat de jongeren een voorkeur vertonen voor één spelling (bv. de d-spelling), maar dat die voorkeur afgezwakt wordt door de hoge frequentie van de andere vorm (bv. de dt-vorm van dt-dominante werkwoorden). In elk geval moet het effect van homofoondominantie zich vertalen in een interactie-effect tussen de variabelen *correcte spelling* en *vormdominantie*.

CORPUS

Het corpus bestaat uit privéberichtjes die jongeren verstuurden via WhatsApp en Facebook Messenger, twee populaire applicaties voor *instant messaging*. Veruit de meeste onlineconversaties dateren uit 2015 en 2016. Ze werden geproduceerd door Vlaamse scholieren tussen dertien en twintig jaar die haast

⁵ Merk op dat voor de berekening van de frequenties in SUBTLEX geen rekening wordt gehouden met de verschillende woordsoorten van een vorm. De frequentie van *antwoord* is bijgevolg de som van de frequentie van het zelfstandig naamwoord *antwoord* en de frequentie van de werkwoordsvorm *antwoord*. Dat is geen probleem voor het onderzoek. Uit de studie van Sandra en Van Abbenyen (2009) bleek dat de relevante d-frequentie de som is van de frequenties over alle lexicale categorieën (bv. werkwoord en substantief, zoals in *antwoord*, werkwoord en adjectief, zoals in *luid*). De relevante factor is dus de orthografische frequentie, niet de frequentie van een spellingvorm in een specifieke grammaticale functie.

uitsluitend afkomstig waren uit de provincie Antwerpen. In totaal gaat het om meer dan 400.000 tekstberichten, wat zich vertaalt in ruim 2,5 miljoen tokens⁶. Tabel 1 toont de genderverdeling binnen het hele corpus. Hoewel er vrijwel even veel jongens als meisjes zijn, bevat het corpus aanzienlijk meer data geproduceerd door meisjes dan door jongens⁷. Niet alle chatters produceerden homofonen voor werkwoorden met een stam-d: we beschikken over data van 301 jongens en 401 meisjes. Ook daar was er een scheve verdeling tussen de aantallen geproduceerde homofonen (jongens: 1.849, 28,52%, meisjes: 4.635, 71.48%), maar zelfs voor de jongens beschikken we over een groot aantal werkwoordhomofonen (zie tabel 2). De statistische analyses, met name *mixed models*, houden rekening met die scheve verdeling van de data en staan erom bekend dat ze zowel gebalanceerde als ongebalanceerde datasets goed kunnen modelleren (Amasaki, 2010).

Tabel 1: Genderverdeling in het corpus

	Jongens	Meisjes
Participanten	667 (48,19%)	717 (51,81%)
Berichten	151.597 (34,89%)	282.940 (65,11%)
Tokens	834.837 (32,98%)	1.696.517 (67,02%)

RESULTATEN

702 chatters produceerden in totaal 6.484 homofone doelvormen die verdeeld waren over 86 werkwoorden. Het aantal observaties per chatter en werkwoord varieert sterk, wat niet erg verrassend is, aangezien we natuurlijke data onderzoeken die jongeren op vrijwillige basis aangeleverd hebben. Naast het feit dat bepaalde jongeren veel actiever en productiever zijn binnen de onderzochte sociale media, speelt dus ook de bereidwilligheid om al dan niet grote hoeveelheden data aan te leveren. Merk op dat dit geen problemen oplevert voor de statistische analyse: door zowel chatters als werkwoorden als random factoren

⁶ Zie Hilde (2019) voor meer info over het corpus. M.b.t. de term *token*: een token is een visuele eenheid die gescheiden wordt door een spatie van een voorafgaande eenheid. Het gaat hier uiteraard in de eerste plaats om woorden, maar ook emoji's die door een spatie gescheiden worden van het voorafgaande woord, worden als token geteld.

⁷ Deze scheve verdeling is het gevolg van de wijze waarop de data verzameld werden. Scholieren waren vrij om zo veel chatconversaties in te leveren als ze zelf wilden. Sommige jongeren dienden bijgevolg veel meer data in dan anderen. De jongeren werden bovendien verzocht om uitsluitend reeds verstuurd berichtjes in te dienen. De conversaties die jongeren inleverden, werden dus geproduceerd vóór het verzoek om data in te dienen. Ze wisten met andere woorden niet dat hun berichten deel zouden uitmaken van een onderzoek op het moment dat ze die schreven. Op die manier werd de zogenaamde *observer's paradox* of een mogelijk testefect uitgesloten. Alle chatdata werden geanonimiseerd en de procedure werd goedgekeurd door de ethische commissie voor Sociale en Humane Wetenschappen van de Universiteit Antwerpen.

in de dataverwerking op te nemen, weerspiegelen de uitkomsten van de statistische testen in hoeverre de effecten zich systematisch over chatters en werkwoorden voordeden (zie hieronder).

Het aantal juist gespelde vormen was significant groter dan het aantal foute werkwoordsvormen. Een *generalized linear model* met *logit*-link, met enkel chatters en werkwoorden als (random) predictoren, voorspelde 73% correcte responsen ($\beta = -0.995$ op de logitschaal; het geobserveerde percentage bedroeg 71.09%). Dat percentage was significant beter dan het referentiepunt van 50% (gokken): $z = 5.20$, $p < .0001$. Chatters spelden homofone werkwoordsvormen dus gemiddeld in drie op de vier gevallen correct.

Toch tonen de resultaten dat het algemene foutenpercentage hoog ligt: jongeren spelden ongeveer 28% van alle doelwerkwoorden fout. Dat hoge foutenpercentage is niet erg verrassend, aangezien onderzoek al vaker aantoonde dat dit type spelfouten zeer hardnekkig is, ondanks duidelijke spellingsregels en het taboe dat rond dt-fouten heerst. Tabel 2 toont het aantal juiste en foute vormen voor jongens en meisjes.

Tabel 2: Aantal juist en fout gespelde homofonen met een stam op ‘d’ voor jongens en meisjes

	Juist	Fout	Totaal
Jongens	1.194 (64,58%)	655 (35,42%)	1.849
Meisjes	3.468 (74,82%)	1.167 (25,18%)	4.635
Totaal	4.662 (71,90%)	1.822 (28,10%)	6.484

We gebruikten *generalized linear mixed models* om de binaire responsvariabele (juist/fout) te voorspellen op basis van *fixed factors* en *random factors*⁸. De *fixed factors* in deze studie waren de onafhankelijke variabelen *gender*, *correcte spelling* en *vormdominantie*. Chatters en werkwoorden fungeerden als *random factors*. Voor de analyses gebruikten we het lme4-pakket (Bates, Maechler, Bolker, & Walker, 2015) in het statistische softwarepakket R (R Core Team, 2014)⁹.

Zoals in de methodologiesectie reeds vermeld werd, vertaalt een effect van homofondominantie zich in een interactie-effect tussen vormdominantie en correcte spelling. Om na te gaan of dat effect van homofondominantie zich bij jongens en meisjes voordoet en in beide groepen even sterk is, onderzoch-

⁸ Onderzoekers kiezen de *fixed factors* bewust in functie van hun onderzoek (bv. *gender*, met als condities *jongens vs. meisjes*), terwijl de *random factors* betrekking hebben op een toevallige (random) steekproef uit de grotere populatie (hier: chatters en werkwoorden).

⁹ De data voldeden aan alle assumpties.

ten we de interactie tussen gender, vormdominantie en correcte spelling. Die derde-orde-interactie bleek niet significant ($p > .20$), m.a.w. het effect van homofoondominantie verschilde niet significant tussen de twee genders. Naast de derde-orde-interactie (zie hierboven) waren ook de tweede-orde-interacties tussen gender en vormdominantie en tussen gender en correcte spelling niet significant. Beide gendergroepen verschilden dus niet m.b.t. de verhouding tussen het foutrisico voor d-dominante en dt-dominante werkwoorden. Noch verschilden ze m.b.t. de verhouding tussen het foutrisico op correcte d-spellingen en correcte dt-spellingen. Geen enkele interactie met gender was dus significant (alle $ps \geq .20$ in het model dat door een *likelihood ratio test* verworpen werd). Bijgevolg werden al die interacties uit het finale model verwijderd.

In het finale model waren alleen gender, vormfrequentie, correcte spelling, en de interactie tussen de laatste twee factoren de *fixed factors*. We vonden enerzijds een significant interactie-effect tussen vormfrequentie en correcte spelling, m.a.w. een effect van homofoondominantie ($p < .001$) en anderzijds een significant effect van gender, meer bepaald minder dt-fouten bij meisjes dan bij jongens ($p < .01$). Tabel 3 toont de output van het finale statistische model. Het intercept geeft de gemiddelde prestatie weer van meisjes voor de d-spelling van d-dominante werkwoorden.

Tabel 3: Finaal model voor de homofonen met een stam op ‘d’

Effect	Estimate (B)	SE	z	p	
(Intercept)	-4.03	0.28	-14.43	< 0.001	***
Dt-dominant	2.66	0.43	6.13	< 0.001	***
Correcte dt-spelling	5.04	0.15	34.26	< 0.001	***
Jongens	0.48	0.16	3.03	0.002	**
Dt-dominant:correcte dt-spelling	-4.17	0.20	-20.72	< 0.001	***

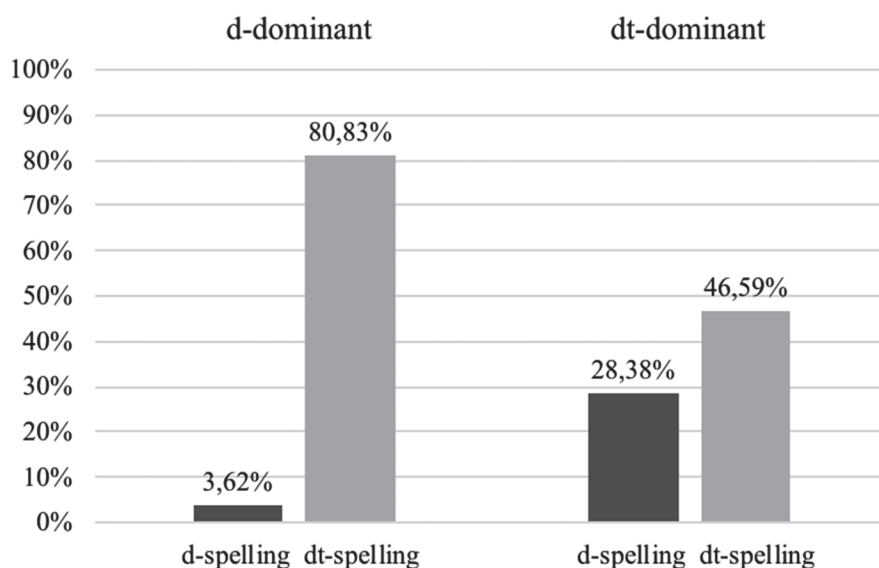
**** $p < .0001$ *** $p < .001$ ** $p < .01$ * $p < .05$

Zoals we verwachtten, maken jongens significant meer fouten dan meisjes ($\beta = .48$, $z = 3.03$, $p = .002$). Die eersten spelden 35,42% van alle homofone doelvormen foutief, de laatsten 25,18%. Met het oog op het hoofdoel van ons onderzoek waren twee bevindingen cruciaal: (a) het significante effect van homofoondominantie (vormfrequentie x correcte spelling) in deze niet-experimentele context en (b) de afwezigheid van een interactie tussen dat effect en gender, wat erop wijst dat de grootte van het effect niet verschilde tussen beide genders.

Het effect van homofoondominantie laat zien dat er significant meer fouten werden gemaakt op de laagfrequente dt-spelling van d-dominante werkwoorden ($z = 34.26$, $p < .0001$) en dat dit effect minder sterk is voor dt-dominante

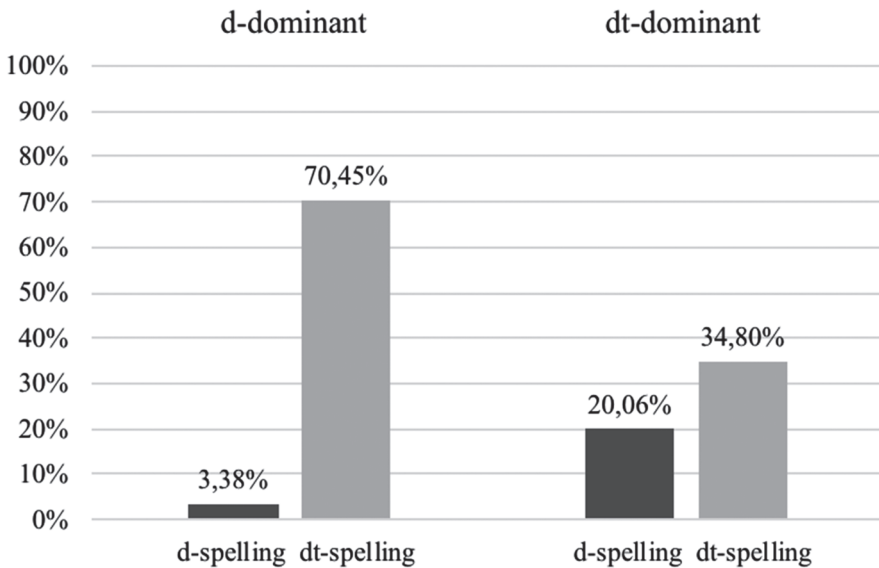
werkwoorden, wat blijkt uit de significante interactieterm ($z = -20.72, p < .0001$). Merk op dat er zelfs in de groep dt-dominante werkwoorden meer fouten worden gemaakt tegen de (hoogfrequentere) dt-spelling. Uit tabel 3 kan echter niet worden afgeleid of dat laatste effect significant is, al verschillen de bèta-coëfficiënten voor fouten op de d- en dt-spelling in die set van werkwoorden ook aanzienlijk (respectievelijk -1.37 en -0.49)¹⁰. Als hetzelfde statistische model toegepast wordt met de dt-dominante werkwoorden als referentieconditie in het intercept, blijkt dat er ook in die groep van werkwoorden significant meer fouten worden gemaakt tegen de dt-spelling ($z = 6.19, p < .0001$).

Figuren 1 en 2 geven het effect van homofoondominantie weer, voor jongens en meisjes apart. Het patroon is duidelijk hetzelfde voor beide genders aangezien gender niet interageert met het effect van homofoondominantie.

Figuur 1: Foutenpercentage van de jongens in functie van homofoondominantie (vormdominantie x correcte spelling)

¹⁰ De β -coëfficiënt voor de d-spelling is de som van de bèta's voor het intercept (d-dominant, d-spelling) en voor dt-dominante werkwoorden (d-spelling): $-4.0277 + 2.6630 = -1.37$. Voor de dt-spelling is dat de som van die twee coëfficiënten en de bètawaarden voor de dt-spelling voor d-dominante werkwoorden en de dt-spelling voor dt-dominante werkwoorden (die laatste waarde geeft de correctie die moet worden uitgevoerd voor de bètawaarde in die cel op een zuiver lineaire combinatie van het effect van vormdominantie en correcte spelling (als er dus geen interactie zou zijn): $-4.0277 + 2.6630 + 5.0424 - 4.1714 = -0.4937$.

Figuur 2: Foutenpercentage van de meisjes in functie van morfofoondominantie (vormdominantie x correcte spelling)

Het effect van morfofoondominantie betekent dat de invloed van de factor *correcte spelling* verschilt voor d-dominante en dt-dominante werkwoorden. Toch betekent dit niet dat in beide groepen de meeste fouten zich voordoen op de minst frequente spelling. Voor beide dominantietypes deden de meeste fouten zich immers voor op de dt-vorm, zowel bij jongens als bij meisjes. Over beide groepen werkwoorden heen schreven jongens 61,36% van de dt-vormen fout, tegenover slechts 7,72% van de d-vormen. Voor de meisjes lagen de foutenpercentages op 52,15% voor de dt-vormen tegenover 5,52% voor de d-vormen. Zowel bij jongens als meisjes leverden de dt-vormen dus steeds meer problemen op dan de d-vormen, zelfs bij dt-dominante werkwoorden. Dat wijst op een sterke d-bias. Die d-bias doet echter het effect van morfofoondominantie niet teniet. Zowel jongens als meisjes maakten immers wel minder fouten tegen de dt-vormen van dt-dominante werkwoorden dan van d-dominante werkwoorden. Dat is het gevolg van de dominante dt-vorm bij dt-dominante werkwoorden die de d-bias tegenwerkt. Bij de d-dominante werkwoorden deed het omgekeerde zich voor: bovenop de d-bias zorgde de dominante d-vorm voor nog extra fouten tegen de dt-spelling. Figuren 1 en 2 visualiseren die bevindingen.

Die voorkeur voor de d-spelling stelden ook Schmitz et al. (2018) vast in hun onderzoek naar dt-fouten in twitterdata. Een mogelijke verklaring is dat jongeren in online chatconversaties meer geneigd zijn om de eenvoudigere d-vorm te spellen dan in andere schrijfcontexten. Die verklaring zou in overeen-

stemming zijn met het snelheids- of economieprincipe van onlinecommunicatie waarnaar we in de inleiding verwezen: omdat de toepassing van de dt-regels tijdrovend is (belasting werkgeheugen), levert het weglaten van het suffix tijdswinst op. Dat kan echter niet de enige verklaring zijn. Daarvoor worden er te veel dt-vormen correct gespeld en worden er ook te veel d-vormen ten onrechte met een *dt* gespeld, vooral in de groep dt-dominante werkwoorden (in twee gevallen op tien of meer, zowel bij jongens als meisjes). De jongeren opteren dus niet bewust systematisch voor de d-vorm.

Ook al kan het snelheidsprincipe de d-voorkeur dus ten dele verklaren, het is plausibel dat die mee veroorzaakt wordt door een psycholinguïstische factor: de hoge frequentie van de stam in het flexieparadigma van werkwoorden met stam-d, die overeenkomt met de d-spelling (Ernestus & Mak, 2005). De d-spelling van een werkwoord met een stam op *d* zoals *leiden* komt namelijk niet alleen voor in het homfoonpaar *leid-leidt*, maar ook in de infinitief en het meervoud van de onvoltooid tegenwoordige tijd (*leiden*) en vaak ook in het meervoud van de onvoltooid verleden tijd (*leidden*) en het voltooid deelwoord (*geleid*). Die hoge frequentie van de d-vorm is het gevolg van het gelijkvormigheidsbeginsel, dat stelt dat stammorfemen zoveel mogelijk op dezelfde manier gespeld moeten worden. Als die verklaring klopt, betekent dit dat er verschillende frequenties een rol spelen bij het tot stand komen van fouten tegen werkwoordhomofonen: de frequentie van de flexievormen zelf en de frequentie van hun stammorfeem.

Een gedetailleerde analyse van de data toonde aan dat (slechts) vijf werkwoorden (*antwoorden, houden, rijden, vinden, worden*) zeer vaak voorkwamen in het corpus. Samen zorgden die werkwoorden voor 92% van alle doelvormen. Dat betekent dat veel werkwoorden geen observaties opleveren voor zowel jongens als meisjes en voor zowel de d-vorm als de dt-vorm van d-dominante en dt-dominante werkwoorden (de acht cellen van het design dat door de drie *fixed factors* van het mixed model gedefinieerd wordt). De sterkste test van het effect van homofoondominantie, dat gebaseerd is op observaties voor de variabelen *correcte spelling* en *vormdominantie*, en de interactie van dit effect met gender is mogelijk als alle werkwoorden in de analyse observaties opleveren in de acht cellen van het design (een zgn. ‘within-items’ manipulatie). Aan de set van de vijf frequentste werkwoorden voegden we nog elf werkwoorden toe. Die zestien werkwoorden waren de enige die observaties telden voor d- én dt-vormen bij jongens én meisjes, m.a.w. de vier cellen waartoe een d-dominant of dt-dominant werkwoord aanleiding geeft binnen dit design. Van die zestien werkwoorden waren er vier dt-dominant, de overige twaalf waren d-dominant. Hier geldt dezelfde overweging: de sterkste test van het effect van gender kan uitgevoerd worden als elk werkwoord observaties oplevert voor jongens en meisjes. Analyses toonden aan dat alle effecten die we vast-

stelden in de volledige dataset, overeind bleven in zowel de set van vijf als in de set van zestien werkwoorden. De effecten uit de analyses van de volledige dataset die we hierboven (zie ook tabel 3) beschreven, werden dus niet veroorzaakt door een zestigtal weinig frequente werkwoorden. Alle effecten (significant of niet) bleven tot slot ook overeind wanneer we de 51 chatters verwijderden die opvallend meer data aanleverden. Die 51 chatters vormden 5% van alle 702 jongeren en produceerden samen ongeveer 40% van alle werkwoordshomofonen die op *d* of *dt* eindigen. De hierboven besproken effecten zijn dus robuust m.b.t. de scheve verdeling van de observaties over chatters en items.

DISCUSSIE

In de introductie stelden we drie onderzoeksvragen voorop. (1) Treedt het effect van homofoondominantie ook op in een niet-experimentele context, met name, spontane chatconversaties? De data laten zien dat dit het geval is. (2) Heeft gender een invloed op het aantal fouten? Ja, meisjes maken minder fouten dan jongens. (3) Heeft gender een invloed op het foutenpatroon, d.w.z. het effect van homofoondominantie? Neen, het ontbreken van een derde-orde interactie tussen gender, vormdominantie en correcte spelling laat zien dat de twee gendergroepen hetzelfde effect van homofoondominantie vertonen.

De eerste belangrijke vaststelling is dat het effect van homofoondominantie niet beperkt is tot de artificiële context van bijvoorbeeld een dictee onder tijdsdruk. Het doet zich ook voor tijdens het informele schrijfproces dat chatconversaties typeert. Schmitz, Chamalaun en Ernestus (2018) stelden reeds vast dat dit effect zich ook manifesteert in de context van Twitterberichten. Onze studie repliceert hun bevindingen en versterkt ze nog, omdat tweets wellicht sterker onderhevig zijn aan bewuste spellingmonitoring dan chats (zie inleiding). Deze studies van het spontane schrijfgedrag bevestigen bijgevolg de ‘ecologische validiteit’ van de experimentele bevindingen die Sandra en collega’s rapporteerden.

Hoewel het belangrijk is om na te gaan of effecten ‘binnen het lab’ zich ook in natuurlijke schrijfsituaties voordoen (een doelstelling die ook in andere contexten is gebeurd, bv. Pacton, Perruchet, Fayol, & Cleeremans, 2001), komt de parallellie tussen beide types evidentie ook niet als een totale verrassing. Als de verklaring in de experimentele papers klopt – spelfouten tegen werkwoordhomofonen zijn het gevolg van een interactie tussen de beperkte capaciteit van het werkgeheugen en het geautomatiseerde en frequentiegevoelige proces van ophaling van orthografische representaties – dan zou het merkwaardig zijn als die twee geheugenprocessen geen rol spelen tijdens het spontane schrijven. Toch is in de psycholinguïstiek in diverse onderzoeksgebieden gebleken dat dit soms riskante generalisaties zijn. Proefpersonen ontwikkelen vaak res-

ponsstrategieën om de experimentele taak zo goed mogelijk uit te voeren en worden vaak beïnvloed door de types stimuli in het experiment (en hun proporties). Dat is bijvoorbeeld duidelijk geworden in het onderzoek naar de mentale processen die effecten van associatieve priming en herhalingspriming verklaren, telkens met een aanzienlijke wijziging van de verklaringsmodellen tot gevolg (Bodner & Masson, 1997; Forster & Davis, 1984; Neely, 1977; Neely, Keefe, & Ross, 1989). Onze vaststelling dat de resultaten in deze paper het verklaringsmodel uit de experimenten valideren, wijst erop dat de (theoretisch) mogelijke ‘contaminatie’ van zulke factoren in de experimenten niet tot verklaringen hebben geleid die zich beperken tot experimentele contexten. De context van dictees onder tijdsdruk heeft mogelijk het attentionele proces in het werkgeheugen onder extreem hoge druk gezet – al is dat verenigbaar met ons effect van gender op het aandachtsproces – maar niet het proces van automatische ophaling – en dat blijkt dan weer uit het gebrek aan interactie tussen de sociale factoren en het foutenpatroon. Ons onderzoeksprogramma is gebaseerd op de centrale vraag wat de specifieke relatie is tussen de experimentele uitkomsten en de uitkomsten van onderzoek naar spelfouten in spontane schrijfsituaties. De convergentie die we hier rapporteren tussen deze twee onafhankelijke onderzoeklijnen is een eerste validering van het verklaringsmodel dat op experimentele data is gebaseerd. Vervolgonderzoek zal moeten uitwijzen of dit model verder standhoudt bij het testen van andere sociale factoren en bij andere types werkwoordhomofonen.

De tweede belangrijke vaststelling is een effect van gender. Waarom maken jongens meer fouten dan meisjes? We hebben geen reden om aan te nemen dat jongens de regels van de werkwoordspelling minder goed kennen dan meisjes. Om uit te sluiten dat het verschil tussen beide groepen toch iets te maken heeft met een verschil in regelkennis of regelbeheersing, zullen we in een vervolgstudie aan de hand van een eenvoudige spellingtest de kennis van de werkwoordsregels van jongeren testen.

De meest waarschijnlijke verklaring is wellicht dat jongens minder aandacht schenken aan correcte spelling en regeltoepassing dan meisjes (dus nonchalanter zijn), aangezien die laatste doorgaans gevoeliger blijken voor sociolinguïstische normen (Labov, 2001, p. 293) en gestigmatiseerde taalvormen (Tagliamonte, 2011, p. 32). Daardoor proberen meisjes vermoedelijk meer dan jongens bewust dt-fouten te vermijden, wat leidt tot een lager foutenpercentage. Ook de houding van jongeren tegenover dt-fouten zal in een vervolgstudie onderzocht worden. Op die manier kunnen we verifiëren of het verschil tussen jongens en meisjes inderdaad het gevolg is van een attitudeverschil.

Een andere mogelijke verklaring is dat het effect van gender niet zozeer (of niet alleen) het gevolg is van een attitudeverschil, maar wel een verdoken effect van tijdsdruk. Dat betekent niet dat meisjes sneller zijn dan jongens om de

spellingregels in hun werkgeheugen toe te passen of dat hun werkgeheugen een grotere capaciteit heeft. Onderzoek toonde aan dat jongens kortere berichtjes schrijven dan meisjes (Hilte, 2019, p. 159)¹¹, wat erop kan wijzen dat jongens meer gefocust zijn op snelheid. Een grotere tijdsdruk veroorzaakt een tijdelijke overbelasting van het werkgeheugen, wat een ideale situatie creëert voor het mentale lexicon om de meest frequente vorm op te dringen. Overbelasting van het werkgeheugen is dus een sterke trigger om te vertrouwen op de meest frequente vorm uit het woordgeheugen. Dat leidt tot homofoonintrusies wanneer de laagfrequente vorm gespeld moet worden (Sandra et al., 1999; Sandra, 2010). Als de kortere berichten van jongens inderdaad het gevolg zijn van hun sterkere focus op snelheid, zullen ze sneller dt-fouten maken, wat zich vertaalt in het gendereffect dat we vaststelden. In een vervolgstudie wordt de mogelijke impact van berichtlengte en de interactie met sociale variabelen zoals gender preciezer in kaart gebracht.

We zijn er ons van bewust dat de factor *gender* niet los staat van andere sociale factoren, zoals opleidingsniveau en leeftijd, die niet in deze studie betrokken waren. Omdat die factoren kunnen interageren met de factor *gender*, zullen we zulke interacties tussen sociale factoren en hun invloed op de foutkans in een vervolgstudie onderzoeken.

De derde belangrijke bevinding is dat jongens en meisjes hetzelfde foutenpatroon vertonen. In beide groepen werd namelijk eenzelfde effect van homofoon dominantie vastgesteld, aangezien er geen interactie was tussen gender en de factoren die samen het effect van homofoon dominantie veroorzaken (vorm dominantie en correcte spelling). Zowel jongens als meisjes vallen tijdens het chatten dus ten prooi aan hetzelfde type homofoonintrusies wanneer het woordgeheugen het overneemt van het werkgeheugen. Die resultaten bevestigen dus een belangrijke voorspelling die rechtstreeks volgt uit het model van Sandra en collega's (1999, zie ook Sandra, 2010; Sandra & Van Abbenyen, 2009) omtrent de mechanismen die een rol spelen bij de productie van werkwoordfouten en bevestigen hun verklaring van de hardnekkigheid van die fouten. Zij stellen dat aandachtsmechanismen weliswaar het *aantal* spelfouten beïnvloeden, maar dat een automatische tussenkomst van het langetermijngeheugen (i.e. het woordgeheugen) verantwoordelijk is voor het *soort* fouten. Het eerste proces kan onder bewuste controle worden gebracht, zodat een grotere bekommernis om fouten het foutenaantal kan reduceren, terwijl het tweede proces onbewust verloopt, zodat niemand ontsnapt aan intrusies van de hoogfrequente spelling als het werkgeheugen het laat afweten.

Deze studie toont bovendien aan dat vooral het analogiebeginsel (*hij wordt* want *hij spreekt*) voor problemen zorgt bij de spelling van homofone werk-

¹¹ Merk op dat we met een subset (de berichten met relevante werkwoordsvormen) van de database van Hilte (2019) werken.

woordsvormen. Het al dan niet toevoegen van een *t* aan de stam levert namelijk de meeste fouten op: jongeren schrijven een *d* waar een *dt* hoort en omgekeerd. In contrast daarmee valt het op, zeker in deze informele schrijfcontext van chatconversaties, hoe weinig problemen deze jongeren ondervinden met het gelijkvormigheidsbeginsel van het morfologisch principe. Een fonetische spelling (een *t* in plaats van een *d* of *dt*) van homofone werkwoordsvormen komt zeer weinig voor. Zo kwam *vint* slechts tien keer voor tegenover 3.569 voorkomens van *vind* of *vindt*. *Wort* kwam maar drie keer voor, de vormen met een *d*- of *dt*-spelling 1.618 keer. Ten slotte bevatte het corpus ook twee voorkomens van *antwoort* tegenover 412 observaties van *antwoord* of *antwoordt*.¹² Jongeren hebben dus geen problemen met het gelijkvormigheidsbeginsel van het morfologisch principe (schrijf stammorfemen altijd op dezelfde manier). Ze produceren dan wel bewust typisch spreektaalige spellingsdeviaties in chattaal als *egt* en *da*, wat in de vakliteratuur over de kenmerken van informele online schrijftaal bekend staat als het spreektaalprincipe (“orality maxim”, Androutopoulos, 2011), bij werkwoorden schrijven ze niet gewoon wat ze horen. De bijna volledige afwezigheid van fonetische vormen van het type *wort* vormt een extra ondersteuning voor de veronderstelling dat het gros van de *dt*-fouten onbewuste fouten zijn (zie inleiding). Als jongeren bewust werkwoordsfouten willen creëren, zouden ze voor de opvallende (want weinig voorkomende) *t*-spelling kunnen kiezen.

De reden waarom adolescenten in een informele schrijfcontext nauwelijks fouten maken tegen het gelijkvormigheidsbeginsel maar daarentegen veel problemen ondervinden met de toepassing van het analogiebeginsel (de twee aspecten van het morfologisch principe in de Nederlandse spelling), is wellicht het gevolg van de erg lage frequentie van homofone werkwoordsvormen. Bijvoorbeeld, de 1^e, 2^e en 3^e persoon onvoltooid tegenwoordige tijd kan in de meeste gevallen geschreven worden op basis van de uitspraak (*ik leef, jij werkt, zij blijft*). Op basis van een *token count*, die rekening houdt met het aantal keren dat een spellingsvorm voorkomt, vertegenwoordigen de homofone vormen van stam-*d* werkwoorden minder dan 10% van alle tokens in deze grammaticale functies: 8,42% op basis van CELEX (Baayen, Piepenbrock, & Gulikers, 1995; zie Sandra & Van Abbenyen, 2009) en 3,37% op basis van SUBTLEX-NL (Keuleers et al., 2010; zie Surkyn, Vandekerckhove, & Sandra, 2020). Het gevolg is dat spellers zelden moeten nadenken over de eindletter van deze werkwoordhomofonen. Dit leidt ertoe dat er geen automatisering van het analogieprincipe kan plaatsvinden (althans niet voor dit type werkwoorden) en spellers bijgevolg een beroep moeten doen op een bewust proces in hun werkgeheugen.

¹² Aangezien die *t*-spellingen zeer weinig voorkwamen in de dataset, werden ze niet opgenomen in de analyses.

Het gelijkvormigheidsbeginsel daarentegen is blijkbaar wel geautomatiseerd, wat blijkt uit het extreem lage foutenpercentage tegen de eind-d van de stam. Ook hier lijkt een frequentiegebaseerde verklaring de meest waarschijnlijke. Het principe van gelijkvormigheid wordt immers heel frequent toegepast en bepaalt niet enkel de spelling van werkwoordsvormen (*word*, *vind*) maar ook van veel naamwoorden (*hand*, *grond*) en adjectieven (*goed*, *rood*). Bovendien lijkt het gemakkelijker om vormen als *vind*, *hand* en *goed* te relateren aan *vinden*, *handen* en *goede* (semantisch verwante vormen) dan *vind* en *wordt* aan *werk* en *werkt* (grammaticaal verwante vormen).

De hardnekkigheid van dt-fouten blijkt dus de volgende ‘logica’ te volgen: de infrequente toepassing van het analogieprincipe en de abstracte vorm van analogie bij werkwoordsvormen met stam-d in het enkelvoud van de onvoltooid tegenwoordige tijd staan een automatisering van de spellingregels in de weg. Daardoor is een bewuste toepassing van die regels noodzakelijk. Die bewuste regeltoepassing kan het werkgeheugen overbelasten, zeker als het onderwerp en de homofoon door een aantal woorden van elkaar gescheiden zijn. Dat geeft het geautomatiseerde proces van woordophaling (ophaling orthografische representatie) de ideale kans om de hoogfrequente homofoon van het homofonenpaar aan de speller op te dringen en een intrusiefout te veroorzaken als de laagfrequente vorm grammaticaal correct is.

Tot slot is het nog belangrijk om aan te halen dat autocorrectie onze data niet beïnvloed kan hebben. Autocorrectie voor het Nederlands op Facebook Messenger en WhatsApp verbetert namelijk alleen niet-bestaande woordvormen. Aangezien beide vormen van een homofoon werkwoord bestaande vormen zijn, kan autocorrectie die spelfouten niet detecteren en omzetten. Automatische spellingscorrectie kan met andere woorden geen impact hebben op onze resultaten. We hebben echter geen informatie over de mate waarin jongeren anno 2015-2016 gebruik maakten van andere hulpmiddelen, zoals een woordenboekfunctie, en wat het effect daarvan kan zijn geweest.

CONCLUSIE

In deze studie onderzochten we spelfouten in homofone werkwoordsvormen aan de hand van een corpus van privégesprekken van Vlaamse jongeren op WhatsApp en Facebook Messenger. Daarbij combineerden we een sociolinguïstisch en een psycholinguïstisch perspectief. We bestudeerden namelijk de invloed van de sociale variabele *gender* in combinatie met het psycholinguïstische effect van homofoondominantie. De resultaten toonden aan dat meisjes significant minder dt-fouten maken dan jongens. Gender beïnvloedt dus niet alleen het gebruik van prototypische kenmerken van online taalgebruik (Hilte, Vandekerckhove, & Daelemans, 2018), maar ook de productie van onbewuste

spelfouten in informele online communicatie. Vervolgonderzoek zal moeten aantonen of andere sociale factoren zoals leeftijd en opleiding eveneens een invloed hebben op de productie van dt-fouten in het online taalgebruik van jongeren en of die sociale factoren ook niet interageren met het effect van homofoondominantie (wat het verklaringsmodel van Sandra en collega's voorspelt).

We vermoeden dat het lagere foutenpercentage bij de meisjes op zijn minst gedeeltelijk verklaard kan worden vanuit een grotere drang tot vermijding van dit soort ongewenste fouten. De introductie van de factor *gender* in deze studie leidt echter tot een nog belangrijkere conclusie, nl. dat een grotere aandacht voor spelfouten tijdens het chatten weliswaar het *aantal* spelfouten kan doen afnemen, maar dat die verhoogde aandacht geen impact heeft op de *aard* van de fouten. Beide gendergroepen vertonen namelijk hetzelfde soort fouten: zowel de jongens als de meisjes maken meer fouten tegen de dt-vorm dan tegen de d-vorm, maar ze maken minder fouten tegen die dt-vorm bij dt-dominante werkwoorden. Het eerste effect is het gevolg van een d-bias. Het tweede effect is het gevolg van homofoondominantie: bij dt-dominante werkwoorden zwakt de hoogfrequente dt-vorm het effect van de d-bias af als de dt-spelling grammaticaal correct is. Het typische patroon van homofoonintrusies (het effect van homofoondominantie) dat eerder al werd vastgesteld in de artificiële context van psycholinguïstische experimenten onder tijdsdruk, werd nu dus ook vastgesteld in spontane online conversaties. Die vormen een uitgelezen context om dit soort fouten te bestuderen, omdat vlotte beurtwisselingen in de gesprekken gepaard gaan met een zekere tijdsdruk bij het schrijven. Het werkgeheugen komt bijgevolg onder druk te staan en precies daardoor krijgt het mentale lexicon een grote kans om de frequentste spellingsvorm op te dringen. Zo ontstaan bepaalde types dt-fouten waaraan niemand lijkt te kunnen ontsnappen.

BIBLIOGRAFIE

- Amasaki, S. (2010). Productivity Reanalysis for Unbalanced Datasets with Mixed-Effects Models. In: M. Ali Babar, M. Vierimaa, & M. Oivo (Eds.), *Product-Focused Software Process Improvement. PROFES 2010. Lecture Notes in Computer Science*, vol 6156. Berlin, Heidelberg: Springer.
- Androutsopoulos, J. (2011). Language change and digital media: a review of conceptions and evidence. In T. Kristiansen & N. Coupland (Eds.), *Standard languages and language standards in a changing Europe* (pp. 145-161). Oslo: Novus.
- Baayen, R. H., Piepenbrock, R. & Gulikers, L. (1995). *The CELEX Lexical Database (Release 2) [CD-ROM]*. Philadelphia, PA: Linguistic Data Consortium, University of Pennsylvania.

- Bates, D., Maechler, M., Bolker, B. & Walker, S. (2015). Fitting Linear Mixed-Effects Models Using lme4. *Journal of Statistical Software*, 67(1), 253-281.
- Bodner, G. E., & Masson, M. E. J. (1997). Masked repetition priming of words and nonwords: Evidence for a nonlexical basis for priming. *Journal of Memory and Language*, 37, 268-293.
- De Decker, B. & Vandekerckhove, R. (2017). Global features of online communication in local Flemish: social and medium-related determinants. *Folia Linguistica*, 51, 253-281.
- Ernestus, M., & Mak, W. M. (2005). Analogical effects in reading Dutch verb forms. *Memory & Cognition*, 33(7), 1160-1173.
- Forster, K. I., & Davis, C. (1984). Repetition priming and frequency attenuation in lexical access. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 10(4), 680-698.
- Frisson, S. & Sandra, D. (2002). Homophonic Forms of Regularly Inflected Verbs Have Their Own Orthographic Representations: A Developmental Perspective on Spelling Errors. *Brain and Language*, 81, 545-554.
- Hilte, L. (2019). The social in social media writing: The impact of age, gender and social class indicators on adolescents' informal online writing practices. Antwerpen: Universiteit Antwerpen (doctoraatssthesis).
- Hilte, L., Vandekerckhove, R., & Daelemans, W. (2018). Expressive markers in online teenage talk: A correlational analysis. *Nederlandse Taalkunde*, 23(3), 293-323.
- Keuleers, E., Brysbaert, M. & New, B. (2010). SUBTLEX-NL: A new frequency measure for Dutch words based on film subtitles. *Behavior Research Methods*, 42(3), 643-650.
- Labov, W. (2001). *Principles of Linguistic Change, Vol. 2: Social Factors*. Malden, MA: Blackwell Publishers.
- Neely, J. H. (1977). Semantic priming and retrieval from lexical memory: Roles of inhibitionless spreading activation and limited-capacity attention. *Journal of Experimental Psychology: General*, 106, 226-254.
- Neely, J. H., Keefe, D. E., & Ross, K. L. (1989). Semantic priming in the lexical decision task: Roles of prospective prime-generated expectancies and retrospective semantic matching. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 15, 1003-1019.
- Pacton, S., Perruchet, P., Fayol, M., & Cleeremans, A. (2001). Implicit learning out of the lab: The case of orthographic regularities. *Journal of Experimental Psychology: General*, 130, 401-426.
- R Core Team. (2014). *R: A language and environment for statistical computing*. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria. <http://www.R-Project.org/>.
- Sandra, D. (2010). Homophone Dominance at the Whole-word and Sub-word Levels: Spelling Errors Suggest Full-form Storage of Regularly Inflected Verb Forms. *Language and Speech*, 53(3), 405-444.

- Sandra, D. & Van Abbenyen, L. (2009). Frequency and analogical effects in the spelling of full-form and sublexical homophonous patterns by 12 year-old children. *The Mental Lexicon*, 4(2), 239-275.
- Sandra, D., Brysbaert, M., Frisson, S., & Daems, F. (2001). Paradoxen van de Nederlandse werkwoordspelling. De logica van dt-fouten. *De Psycholoog*, 36(6), 282-287.
- Sandra, D., Frisson, S., & Daems, F. (1999). Why simple verb forms can be so difficult to spell: the influence of homophone frequency and distance in Dutch. *Brain and Language*, 68, 277-283.
- Sandra, D., Frisson, S., & Daems, F. (2004). Still errors after all those years... Limited attentional resources and homophone frequency account for spelling errors on silent verb suffixes in Dutch. *Written Language and Literacy*, 7, 61-77.
- Schmitz, T., Chamalaun, R., & Ernestus, M. (2018). The Dutch verb-spelling paradox in social media. A corpus study. *Linguistics in the Netherlands*, 111-124.
- Surkyn, H., Vandekerckhove, R., & Sandra, D. (2019). Errors Outside the Lab: The Interaction of a Psycholinguistic and a Sociolinguistic Variable in the Production of Verb Spelling Errors in Informal Computer-Mediated Communication. In J. Longhi & C. Marinica (Eds.), *Proceedings of the 7th Conference on CMC and Social Media Corpora for the Humanities (CMC-Corpora2019)* (pp. 59-62). Parijs.
- Surkyn, H., Vandekerckhove, R., & Sandra, D. (2020). From experiment to real-life data: social factors determine the rate of spelling errors on rule-governed verb homophones but not the size of the homophone dominance effect. Manuscript ingediend voor publicatie.
- Tagliamonte, S. (2011). *Variationist Sociolinguistics: Change, observation, interpretation*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- van Heuven, V.J., & Birkenhäger, M. (1983). Het gelijkvormigheidsbeginsel in de Nederlandse spelling, vloek of zegen? *De Nieuwe Taalgids*, 76(1), 406-421.
- Vandekerckhove, R. (2017). Dees is egt zooo nice! Oude en nieuwe vormen van standaardtaal in online communicatie. In: De Sutter, G. (Ed.), *De vele gezichten van het Nederlands in Vlaanderen: een inleiding tot de variatietaalkunde* (pp. 290-310). Leuven: Acco.
- Van der Velde, I. (1956). *De tragedie der werkwoordvormen. Een taalhistorische en taaldidactische studie*. Groningen: Noordhoff Uitgevers.
- Verhaert, N., Danckaert, E., & Sandra, D. (2016). The dual role of homophone dominance. Why homophone intrusions on regular verb forms so often go unnoticed. *The Mental Lexicon*, 11(1), 1-25.
- Verhaert, N., & Sandra, D. (2016). Homofoondominantie veroorzaakt dt-fouten tijdens het spellen en maakt er ons blind voor tijdens het lezen. *Levende Talen Tijdschrift*, 17(4), 37-46.

Dit onderzoek werd gesteund via een FWO-beurs (projectnummer: G023118N)

Met het hoofd in de *Cloud*

Het digitale sublieme in de Vlaamse en Nederlandse roman

Ruben VANDEN BERGHE

Abstract

The ever-increasing availability of information, made possible by the Internet today, transforms the way people perceive and acquire knowledge. The following contribution maps the effects of this epistemological shift in the literary form of the novel, hypothesizing that the notion of the sublime helps us understand how literary fiction dramatizes this shift. The sublime aesthetic, which attempts to present the unrepresentable, reflects the way the unfathomable scope of the Internet challenges the imagination. My narrative analysis draws on key concepts from cyberculture and media theory, such as virtuality, and links them to narrative categories such as setting, character and narration. In that way, my research will improve our understanding of how Dutch and Flemish literary fiction reflects upon the Internet and how the genre of the novel may change because of it.

INLEIDING

Zijn God en Zijn Wolk terug van weggeweest? Die vraag werpt de Nederlandse auteur en columnist Maxim Februari (°1963) op in een van zijn in *De onbetrouwbare verteller* (2019) gebundelde columns over digitale technologie. De aanleiding van die vraag blijkt evenwel banaler dan het religieuze register doet vermoeden:

Zuchtend installeerde ik een nieuw brievenprogramma, en prompt werd ik bestookt met boodschappen van Microsoft, dat me vertelde dat ik verbonden was met de Cloud. Eigenlijk had ik niets anders willen doen dan een brievenbus zetten langs de ouderwetse dorpsweg waaraan ik woon, maar daar overschaduwde mij een lichtende wolk, en zie, een stem uit de wolk zeide dat de contactgegevens en ‘de status van mijn vrienden’ automatisch zouden worden bijgewerkt, zonder dat ik me ook maar ergens hoefde aan te melden. (Februari 2019, 33)

Februari gaat hier schalks aan de haal met een niet mis te verstane metafoor die bedrijven als Google, Microsoft en Amazon hanteren voor hun online dataopslagdiensten. De belofte van ‘een lichtende wolk’ heeft niettemin weinig met de realiteit te maken: met *cloud computing*-technologie wordt nog steeds een materieel, wereldwijd netwerk van pc’s en data-opslagcentra met hoge capaciteit bedoeld. Toch voelt de columnist Februari net als de literaire auteur

Februari in zijn roman *Klont* (2017) de intrinsieke aantrekking en huivering aan die in dergelijke metaforen schuilt. Zoals God op Zijn digitale wolk is de digitale klont uit de gelijknamige roman een abstract en ondoordringbaar idee: het is een ‘grote goddelijke braakbal’ (Februari 2017, 6), een ‘klont van tegenstribbelende data en algoritmes’ (16), een superieur ‘niemandsland’ (74) waar een ‘oncontroleerbare rekenkracht’ (78) regeert. Dergelijke beeldspraak is een poging om, zoals ook de journalist en kunstenaar James Bridle (2018, 6-7) opmerkt, via talige figuren zoals metaforiek en metonymie de complexiteit en alomvattendheid van het internet denkbaar te maken. Een centrale ambiguïteit blijft daarbij overeind: het is precies het fundamentele verlangen naar kennis dat heeft gezorgd voor een technologische conditie waarin de schier eindeloze datastromen en informatienetwerken die wij dagelijks navigeren een onbevatelijke omvang hebben bereikt.

In deze bijdrage wil ik beargumenteren hoe de Vlaamse en Nederlandse roman de epistemologische implicaties van het internet en digitale technologie in het algemeen verwerkt en voorstelt. In verschillende disciplines wordt aangenomen dat de status, productie en verwerking van kennis in het internettijdperk onderhevig is aan grootscheepse transformaties. Om de esthetische en literaire verwerking van die epistemologische verschuiving in de romans uit het corpus te kunnen analyseren, introduceer ik hier de concepten virtualiteit, multipliciteit en *dis/embodiment*. Aan de hand van een selectie voorbeelden en analyses wil ik aantonen hoe die concepten samenhangen met narratologische categorieën als focalisatie, personages en setting. Via die weg is het ten slotte mijn bedoeling een licht te werpen op mijn onderzoeksproject dat die categorieën verbindt met de categorie van het sublieme.

ONBEHAGEN EN OPTIMISME IN HET INFORMATIETIJDPERK

Mijn onderzoek vertrekt van de hypothese dat het internet, ofwel het wereldwijde netwerk van computers en informatie- en communicatiefaciliteiten, een ingrijpende invloed uitoefent op de status, productie en verwerving van kennis. De socioloog Manuel Castells (1996/2010, 69-76) duidt de huidige conditie aan als het ‘Information Technology Paradigm’. Concreet houdt die ontwikkeling in dat kennis in de vorm van kwantificeerbare informatie of *data* een steeds belangrijker maatschappelijke en economische rol is gaan spelen in de late 20ste eeuw. De uitbouw van informatietechnologie die inzet op alsmaar groeiende snelheid en omzet, zou volgens Castells bovendien grootscheepse culturele, maatschappelijke en zelfs cognitieve omwentelingen met zich gebracht hebben.

De cognitieve implicaties van alomtegenwoordige digitale technologie zijn het onderwerp van Maryanne Wolfs *Tales of Literacy for the 21st Century*

(2016). Wolf synthetiseert onderzoeksresultaten uit de psycholinguïstiek, cognitieve neurowetenschap, onderwijs en literatuurwetenschap tot een reflectie op de toestand van de lezer en (literaire) kennis in het informatietijdperk. Met het ontstaan en de ontwikkeling van ‘digital readers’ (2016, 4-5) heeft de 21ste-eeuwse lezer een reeks cognitieve transformaties ondergaan. In een leescultuur waarin digitale media de bovenhand hebben, moet het zogenaamde proces van ‘deep reading’ volgens Wolf het onderspit delven voor een leeshouding die aangepast is aan digitale media. Snelheid, *multitasking*, en de continue verwerking van de stroom aan nieuwe informatie bepalen daarbij de nieuwe leeshouding (Wolf 2016, 155). De literatuurwetenschapper N. Katherine Hayles komt tot een gelijkaardige vaststelling in *How We Think* (2012). In het huidige overwegend digitale medialandschap is de lezer genoodzaakt de aandacht te verdelen op een radicaal andere manier. Hayles noemt die nieuwe leeshouding ‘hyperattention’, waarbij ze de nadruk legt op de snelle afwisseling en continue stimulatie die een digitale lezer moet zien te beheersen. Zowel Wolf als Hayles stellen de diagnose zonder te vervallen in alarmerende retoriek. Hierop wijken zij op een fundamenteel en waardevol punt af van de doemverhalen van Maggie Jackson (2008) en Nicholas Carr. Die laatste heeft het in *The Shallows: What the Internet is Doing to Our Brains* (2010) onder andere over hoe het gebruik van zoekmachines als Google en frequent digitaal lezen ons ‘dommer’ maakt, zowel op het niveau van het individu als op maatschappelijk niveau. Wolf en Hayles ontkennen de impact van digitale media allerminst, maar benadrukken juist het potentieel dat schuilgaat in de verschillende vormen van lezen – de ‘deep reading’ die literatuurwetenschappers aan literatuur toeschrijven, de ‘hyperattention’ die digitale media uitlokken, en de ‘distant reading’ van mechanische algoritmes – en in de waardevolle interactie tussen die leeshoudingen (Hayles 2012, 74).

De overvloed waarin en de snelheid waarmee informatie zich tegenwoordig aandient, zouden volgens anderen dan weer de status van kennis aantasten. In zijn *New Dark Age: Technology and the End of the Future* verbindt James Bridle (2018, 11) de kwantificering van kennis als ‘data’ met een epistemologische crisis, waarbij hij het clichématige beeld van de middeleeuwen als een ‘donker’ tijdperk hanteert. In de lijn van wat Castells over de dataficering van maatschappij en economie schrijft, stelt ook Bridle vast dat de waarde van informatie wordt bepaald door een economie waarin over data wordt gesproken alsof het een ontginbare grondstof betreft. Bridle legt vervolgens het verband tussen de doorgeslagen commodificatie van kennis en de huidige uitzaaiing van misinformatie (of *fake news*), woekerende samenzweringstheorieën op het internet, en ten slotte de hardnekkigheid waarmee simplistische verhalen hun weg naar het politieke discours lijken te vinden. Die ‘hyperconsumption of cultural goods’ (Gervais 2013, 191) brengt zelfs computerwetenschappers zo-

als David Levy (2006) ertoe om een vorm van ‘informational environmentalism’ te prediken, aangezien de ‘vervuiling’ van ongelimiteerde informatieproductie de neurologische grenzen van onze aandacht aantast. Het technopesimisme van Bridle, Gervais en Levy is bedoeld als een klinkende waarschuwing voor de vernietigende impact van de aanstormende digitale tijden. De epistemologische implicaties van het internet houden dan niet alleen een veranderend begrip van de wereld in, maar misschien ook een nieuw tekort aan begrip.

Niettemin opent de verschuiving die het internet heeft teweeggebracht ook nieuwe mogelijkheden. In zijn ironisch getitelde *Wasting Time on the Internet* (2016) viert de Amerikaanse dichter en UbuWeb-oprichter Kenneth Goldsmith de creatieve kansen die het internet biedt. Goldsmiths fascinatie gaat zoal uit naar digitale (persoonlijke) archieven zoals Pinterest of Facebook, de toevallige autobiografie die je browsergeschiedenis bijhoudt, en de esthetische effecten van de gradueel gedegradeerde resolutie van mp3’s, jpeg’s en gif’s als gevolg van digitale circulatie. Daarbij gaat hij bewust in tegen gangbare angsten, zoals wanneer hij schetst hoe zijn tienerkinderen en hun vrienden samen tijd doorbrengen terwijl zij elk afzonderlijk via een eigen apparaat op het net surfen:

There is no road map for this territory. They are making it up as they go along. [...] Their imaginations are on full throttle and are wildly engaged in what they’re doing. They are highly connected and interacting with each other, but in ways that are pretty much unrecognizable to me. I’m struggling to figure out what’s so bad about this. (Goldsmith 2016, 12)

In zijn enthousiasme neemt Goldsmith een misschien onmodieuze positie in wat betreft het discours omtrent de maatschappelijke effecten van het internet. Qua toon ligt hij dan ook dichterbij de utopische verhalen die in het laatste decennium van de twintigste eeuw opgang maakten. Zo verwelkomde de psycholoog Sherry Turkle (1995, 10) de komst van het internet in de jaren ‘90 als een liminaal breekpunt: de digitale revolutie gaat volgens Turkle gepaard met een verschuiving waarbij we onszelf bevinden op de drempel tussen de werkelijkheid en het virtuele, geconfronteerd met de eindeloze potentialiteit en vrijheid wat betreft het herzien van oudere concepties van identiteit en relaties. Volgens Turkle zou dat moment waarop de lijnen tussen vastgeroeste categorieën vervagen nooit voorbijgaan, wat zou betekenen dat de postmoderniteit ‘a kind of perpetual liminality’ zou inhouden (Bell 2007, 36). Goldsmith zou volmondig instemmen, ware het niet dat Turkle zelf zich een decennium later voorzichtiger opstelt in *Reclaiming Conversation: The Power of Talk in a Digital Age* (2016). In het werk van Turkle vinden we beide extremen terug die typisch zijn voor het discours omtrent de omvang van de huidige verschuiving

in kennisproductie. Het is precies deze dynamiek tussen optimistische anticipatie en apocalyptische doemverhalen die reflecties over de epistemologische impact van het internet beheerst.

CYBERSPACE IN DE LETTEREN

Aan de basis van een dergelijk technokritisch of -utopisch discours ligt een epistemologisch onbehagen dat teruggaat op vroegere filosofische bespiegelingen over de impact van technologie op de status van kennis. Zo toont Jean-François Lyotard in *La Condition Postmoderne* (1984) aan hoe de opkomst en verspreiding van nieuwe informatie- en communicatietechnologieën vanaf de Tweede Wereldoorlog het einde van de grote verhalen heeft betekend. Lyotard kondigt een fundamentele epistemologische paradigmawissel aan die zou volgen uit de steeds belangrijker wordende informatietechnologieën: volgens de Franse filosoof brengt de computerhegemonie een zekere logica met zich mee, die op zijn beurt gekenmerkt wordt door een verschillende opvatting van wat kennis is. Deze andere, ‘postmoderne’ kennis is het resultaat van de mogelijkheid van ‘perfecte informatie’: dankzij de computer en de steeds uitdijende informatienetwerken valt kennis van de wereld in de eerste plaats te verwerken als data; en ten tweede valt het geheel aan data altijd en overal te raadplegen (1984/1997, 52).

De epistemologische implicaties van het internet zijn het onderzoeksobject van de vertegenwoordigers van wat David Silver (2000, 2006) de ‘critical cyberculture studies’ noemt. Volgens Jonathan Sterne zijn de voornaamste aandachtspunten van *cyberculture studies* ‘(a) *what counts* in a cultural study of the Internet and (b) *how to think about* and represent the Internet’ (1999, 263; cursief in origineel). Theoretici met verschillende achtergronden zoals de eerder aangehaalde Manuel Castells (1996, 1997, 1998, 2012), Sherry Turkle (1995, 1999, 2016) en Maria Bakardjieva (2005) hebben in de late 20ste en vroege 21ste eeuw begrippen als *cyberspace* en *cyberculture* uitgewerkt en die een eigen invulling gegeven. In het vaak utopische enthousiasme dat het toekomstpotentieel van het internet wist los te maken, vonden sleutelbegrippen en theoretische kaders uit de *cyberculture studies* ook snel hun weg naar de literatuurwetenschappen. Op het kruispunt van technologiefilosofie, narratologie en postmoderne theorie verbonden literatuurwetenschappers als George P. Landow (1997), Janet H. Murray (1997), Espen Aarseth (1997), Marie-Laure Ryan (1999, 2001) en N. Katherine Hayles (1999, 2005, 2012) die brede onderzoeksdomeinen in verschillende kritische en theoretische ondernemingen. Bij de ontwikkeling van een ‘cybernarratology’ hielden deze literatuurwetenschappers zich in het bijzonder bezig met het genetwerkte en interactieve concept ‘hypertext’ (zie Landow, *Hypertext 2.0*, 1997) en het idee van de literaire

tekst als virtuele realiteit (zie Ryan, *Narrative as Virtual Reality*, 2001). Typisch voor het fenomeen hypertext is de onmiddellijke toegankelijkheid van teksten die zijn verbonden via genetwerkte hyperlinks. Aangezien die technologie een interactievere leeshouding vereist, wordt elektronische tekst vaak begrepen als een rizomatische tekstsoort die beter is aangepast aan de spontaneïteit van werkelijke gedachtegangen en niet beperkt is tot een algemene, argumentatieve of narratieve lineaire ontwikkeling (Ryan 1999, 14-15). Het ondertussen al minder revolutionaire fenomeen ‘virtual reality’ presenteert de immersieve kwaliteiten van mens-computer interactie als een nieuwigheid. De literaire voorloper kunnen we daarentegen vinden in de immersieve methodes van de roman (Ryan 2001, 12-14). Bijgevolg betogen academici zoals Ryan dat door rekening te houden met de wereldvormende methodes die VR-technologie toepast, we diverse aspecten van immersie en verhaalwerelden in literaire fictie kunnen revalueren.

Het utopisch dan wel dystopisch denken van bovengenoemde *cyberstudies* vond een eerste groot tegengeluid in de ‘new media studies’ die zich vanaf de eeuwwisseling focusten op vragen als: wat zijn media?, wat zijn nieuwe media?, en wat is er nieuw aan nieuwe media? (Chun 2016, 3). Zo werpen Jay David Bolter en Richard Grusin in *Remediation: Understanding New Media* (1999) een transhistorische blik op medialiteit en mediëringsprocessen om zo de steeds veranderende constellaties in het ‘nieuwe’ medialandschap te duiden. Dat pakweg ook de (papieren) roman zich moet herdefiniëren en transformeren in relatie tot andere, nieuwe media, verklaren Bolter en Grusin (1999, 55) met de term ‘remediatie’. De snelheid waarmee het internet het huidige medialandschap heeft beïnvloed, maakt dat ook de roman zich als narratief medium dient te herpositioneren. Mediatheoreticus Lev Manovich doet in *The Language of New Media* (2001) gelijkaardige uitspraken over de mediale verschuivingen die het internet teweeg heeft gebracht. Als belangrijkste kenmerken van de nieuwe, digitale media vermeldt Manovich de convergentie van computatie en (multimediale) opslagtechnologie. De databank dicht hij daarbij de lading van een nieuwe dominante vorm van culturele expressie toe die het opneemt tegen die van het verhaal: ‘database and narrative are natural enemies. Competing for the same territory of human culture, each claims an exclusive right to make meaning out of the world’ (Manovich 2001, 225). Hayles (2012, 176) maakt het onderscheid tussen databank en verhaal minder hard, en stelt de biologische metafoer ‘natural symbionts’ voor. De interactieve, rizomatische structuur van de digitale databank en de lineaire structuur van het verhaal gaan dan een dialoog aan in ontelbaar veel mogelijke hybridevormen.

Wat uiteindelijk naar voren komt in het werk van cybernarratologen als Ryan en Hayles of mediatheoretici als Manovich, is dat literatuur en literaire verbeelding stevast een eigen plaats blijven opeisen in dergelijke discussies

over het internet. Het is dan ook bekend dat het concept *cyberspace* – dat vanaf de jaren ‘80 van de vorige eeuw als synoniem voor het internet ging functioneren – het product is van de literaire verbeelding van de Amerikaanse sciencefictionauteur William Gibson. In de vroege populaire verbeeldingen van het digitale, zoals de sciencefictionfilms *Tron* (1982) of *The Matrix* (1999) of Gibsons *Neuromancer*-trilogie (1984-1988), ontwaart de mediatheoreticus Matthew G. Kirschenbaum (2008, 36-45) de sporen van een cultureel breed uitgedragen ‘medial ideology’. Tropen als immaterialiteit, interactiviteit en mutabiliteit zijn, zoals Kirschenbaum betoogt, ons gemeenschappelijk begrip van virtualiteit en digitale technologie gaan bepalen. De basismetaforen die onze taal informeren – zoals bijvoorbeeld surfen, browsen, en vensters – bepalen hoe we onze interactie met deze technologie voorstellen. De veronderstelde fluïditeit van online activiteit – zoals blijkt uit het idee van de ‘data-vloed’ – kan op die manier opgepikt worden door literaire auteurs, en bijgevolg niet alleen door sciencefictionauteurs. Personages in *Zwerf* (2005) van Peter Verhelst zijn bijvoorbeeld via sensorische tussenstukken verbonden met een audiovisuele virtuele wereld. Een onoverzichtelijke vloed van ‘losgekomen’ informatie als data wordt dan weer gedramatiseerd of leidt tot vormelijk experiment in respectievelijk Februari’s *Klont* (2017) en *Op de rok van het universum* (2015) van Tonnus Oosterhoff.

HET DIGITALE SUBLIEME

Met het project *Netwijdte* wil ik nagaan of en op welke wijze de Nederlandse en Vlaamse roman zich verhoudt tot deze epistemologische verschuiving. Om een beter begrip te bekomen van de manier waarop de roman de veranderende status, productie en verwerving van kennis incorporeert en verwerkt, beschouw ik de roman als een literair genre dat een eigen vorm van kennis behelst. Onder literaire kennissoorten versta ik niet enkel encyclopedische kennis, maar ook een eerder ervaringsgerichte vorm van kennis. Daarmee verwijst ik naar wat Peter Lamarque (2009, 250-252) de ‘cognitive strengthening’ van literaire verhalen noemt. Literatuur kan de lezer tot dieper inzicht brengen: informatie die niet noodzakelijk nieuw hoeft te zijn kan via een narratieve constellatie tot een beter begrip van een situatie, onderwerp of probleem leiden. De theorie van remediatie van Bolter en Grusin (1999, 55) toont daarnaast aan dat de grootscheepse impact van het internet op het medialandschap ook invloed uitoefent op de roman. Als verhalend medium moet de roman zich dan ook herpositioneren tegenover nieuwe media. Dit brengt me tot het voornaamste doel van mijn project: *Netwijdte* wil in kaart brengen hoe de literaire roman de epistemologische impact van het internet dramatiseert en transformeert in literaire vormen van weten en niet-weten.

De verschillende epistemologische effecten van het internet op de roman wil ik samenbrengen onder de noemer van het sublieme. Alvorens ik die effecten verbind aan de concepten virtualiteit, multipliciteit en *dis/embodiment*, sta ik even stil bij de relevantie van de categorie van het sublieme. De literatuurwetenschapper Joseph Tabbi (1995, 16) verwijst naar de negentiende-eeuwse romantiek wanneer hij stelt dat er tegenwoordig geen geschiktere aanleiding is voor een heropleving van het sublieme dan de excessieve hoeveelheden informatie die door de huidige informatietechnologie beschikbaar zijn gemaakt. Net de onoverzichtelijke omvang van de wereldwijde, technologische systemen en de hoeveelheden informatie die ze verwerken, weten de verbeelding zowel te inspireren als te frustreren. Dit doet denken aan de manier waarop de sublieme ervaring van de natuur in negentiende-eeuwse romantiek werd veroorzaakt door een exces aan stimulatie. Essentieel voor de sublieme ervaring is het verlangen om overspoeld te worden door de sensorische stimuli en tegelijk de angst om in de ondoorgrondelijkheid en de omvang van het sublieme zichzelf te verliezen (Weiskel 1979, 104). Die dubbele affectieve dynamiek kan de vorm aannemen van verschillende stilistische en thematische kenmerken, of, zoals in bijvoorbeeld de eerder aangehaalde roman *Klont*, retorische figuren zoals metaforen en metonymie. Zo wordt in *Klont* het verhaal van Alexei Krups ‘gecorrumpemd’ door onleesbare hyperlinks en computercode ‘alsof het verkalkte konijnenbotten in een uilenbal zijn. Vermalen muiszand (Vogelveren)’ (Februari 2017, 6). Het tekstuele tekenstelsel van de roman wordt op die manier geïnfiltreerd door de vreemde en mechanische tekens van computercode. De onleesbare tekensoep en nutteloze hyperlinks in een papieren roman functioneren – net als de ‘klont’ – als betekenaar voor het ongrijpbare ‘object’ dat het internet is. Lyotard (1984/1997, 78) verwoordt zijn notie van het postmoderne sublieme in dezelfde geest, namelijk als een falen van de verbeelding om een ‘object’ of ‘voorbeeld’ voor te stellen dat zou kunnen corresponderen met de totale werkelijkheid.

Inge van de Ven (2019, 48) heeft het over een ‘aesthetics of overload’ wanneer ze de sublieme effecten van hedendaagse vormen van excessieve narrativiteit in hedendaagse romans peilt. Volgens Van de Ven (2019, 49-55) dragen omvangrijke romans zoals Roberto Bolaño’s *2666* (2004) of David Foster Wallace’ *The Pale King* (2011) de sporen van een hedendaagse ervaring van de digitale datavloed. In specifieke formele strategieën, zoals een structureel onoverzichtelijke overdaad aan narratieve fragmenten en uitweidingen, leest zij de hermeneutische crisis die het huidige informatietijdperk typeert. Daarbij verwijst Van de Ven (2019, 64) naar het mathematische sublieme van Immanuel Kant: het internet begrijpt zij dan als een schijnbaar onbevattelijk en oneindig object. De verbeelding van het internet stuit daarbij op de grenzen van de verbeelding zelf. Aan de basis van die sublieme ervaring ligt de woekering

van computationele dataverwerking en informatietechnologieën. Tot de mogelijkheden van die ‘Big Data’-technologieën behoort niet per se een grondiger begrip van de wereld. De logica van de sublieme esthetiek bestaat dus uit formele en thematische zinspelingen op het onvoorstelbare. In de fascinatie en het onbehagen van de sublieme esthetische ervaring vinden we de verbeelding van de vermeende bedreiging en mogelijkheden die het internet worden toegedicht. Dit maakt de sublieme esthetiek vitaal in ons begrip van de manieren waarop verhalende literatuur het internet en de epistemologische effecten verbeeldt.

Het corpus is onderverdeeld in een centraal corpus van drie romans en een breder corpus van dertien romans. Het centrale corpus maakt een grondige, meervoudige analyse mogelijk van de variatie van niveaus waarop de epistemologische verschuiving zich manifesteert: *Zwerm* (2005) van Peter Verhelst, *Op de rok van het universum* (2015) van Tonnus Oosterhoff en *Klont* (2017) van Maxim Februari. Tot de verschillende niveaus reken ik zowel het conceptuele niveau (wat is een wereld?, wat is identiteit?, hoe is kennis over de wereld en het eigene mogelijk via het lichaam en cognitie?) als het niveau van het vertelde (personages, plot, setting) en de vertelling (met inbegrip van focalisatie, bewustzijnsvoorstelling, stijl en beeldspraak). Om een zekere culturele, politieke en economische context te kunnen afbakenen, focus ik op Vlaamse en Nederlandse literaire romans die zijn verschenen na 2000. Het bredere corpus bevat een grotere en diverse selectie aan hedendaagse romans:

Centraal corpus		
Peter Verhelst	<i>Zwerm</i>	2005
Tonnus Oosterhoff	<i>Op de rok van het universum</i>	2015
Maxim Februari	<i>Klont</i>	2017
Breder corpus		
Jessica Durlacher	<i>Emoticon</i>	2004
Ilja Leonard Pfeijffer	<i>Second Life</i>	2007
Jeroen van Rooij	<i>Het licht</i>	2012
Christiaan Weijts	<i>Euforie</i>	2012
Niels 't Hooft	<i>De verdwijners</i>	2013
Arnon Grunberg	<i>Het bestand</i>	2015
Auke Hulst	<i>Slaap zacht, Johnny Idaho</i>	2015
David Nolens	<i>De waan van Cotard</i>	2016
Maarten van der Graaff	<i>Wormen en engelen</i>	2017
Arjen van Veelen	<i>Aantekeningen over het verplaatsen van obelisk</i>	2017
Jannah Loontjens	<i>Wie weet</i>	2018
Nina Polak	<i>Gebrek is een groot woord</i>	2018
Hanna Bervoets	<i>Welkom in het Rijk der zieken</i>	2019

Uit het bredere corpus licht ik passages en aspecten toe die betrekking hebben op het onderwerp van het onderzoek. In een handvol romans zijn bijvoorbeeld referenties te vinden aan YouTube-video's en -vlogs, zoals in *Aantekeningen over het verplaatsen van obelisk* (2017) van Arjen van Veelen en *Gebrek is een groot woord* (2018) van Nina Polak. Zorgvuldige analyse van die passages kan ons bijvoorbeeld inzicht opleveren in de manier waarop de distributie en sensorische verwerving van informatie via YouTube in een literaire tekst wordt gedramatiseerd. In Van Veelens *Aantekeningen* (2017, 82-91) beschrijft de protagonist wat het bekijken van onthoofdingsvideo's gemaakt door islamitische strijders met hem doet: 'Ik las, ik keek, ik klikte – maar er kwam geen catharsis. Er was alleen gruwel die weer nieuwe gruwel suggereerde' (86). *Stills* van een video waarin een man levend wordt begraven zijn bovendien als afbeeldingen in de roman opgenomen. Op die manier worden thema's zoals voyeurisme, interactiviteit en empathie in het digitale tijdperk in een urgent beeld samengebracht; tegelijk worden de verspreiding en consumptie van informatie via digitale technologie aangekaart. Dit voorlopige voorbeeld laat alvast zien hoe de roman de impact van het internet op de status, productie en verwerking van kennis verbeeldt en overdenkt.

Ik maak het onderscheid tussen twee prominente domeinen waarin de epistemologische kwestie wordt uitgewerkt: wereld en identiteit. Om de twee epistemologische domeinen passend te kunnen afbakenen, is het nodig om ook wat hen verbindt in aanmerking te nemen. Daarom richt ik me in mijn onderzoek ook op wat cognitieve theoretici de 'embodied mind' of 'mind-body nexus' noemen: via het lichaam (zintuigen, fysieke handelingen) en de geest (cognitieve processen, emoties) kunnen subjecten kennis verwerven – of wordt de mogelijkheid tot kennis juist ondermijnd.

Door zorgvuldig onderzoek naar het eerste domein streef ik een beter begrip na van de manieren waarop de hierboven aangehaalde romans de mogelijkheid tot kennis van de wereld aan de orde stellen. Dit kan leiden tot vragen zoals: hoe verwerven personages een zekere graad van begrip van hun (fictionele) werelden?, hoe wordt kennis van de wereld tegengewerkt? Om die vragen te kunnen beantwoorden, kan ik mij in mijn analyse bijvoorbeeld richten op het surfgedrag van personages, of kan ik onderzoeken hoe *real life*-settings afwijken van virtuele online werelden, of hoe juist het onderscheid tussen die twee geheel verdwijnt. De kwestie van de verwerking, productie en status van kennis van de wereld wordt dus aangekaart via de fundamentele vraag hoe kennis in deze romans wordt gelegitimeerd en getransformeerd. In *Zwerf*, bijvoorbeeld, vormt encyclopedische informatie de fictionele wereld van de roman. De status van die historische feiten wordt niettemin geproblematiseerd: passages die verwijzen naar verschillende gewelddadige conflicten en genocides uit de 20ste eeuw – de Vietnamoorlog, de Holocaust, het Israël-Palestijns conflict

– muteren tot verwarrende vermengingen, en de historische referenties lossen op in een associatieve, virtuele zwerm van ambigue personen, gebeurtenissen en locaties (Vervaeck 2009, 29). Op die manier, wil ik betogen, reflecteert *Zwerm* de veranderende status van kennis met betrekking tot het internet: de overdaad aan en vermenging van historisch feitenmateriaal en de woekerende paranoia die daarvan het effect is, moeten we lezen tegen de achtergrond van het digitale kennisregime en het genetwerkte betekenisstelsel dat het internet is. Emblematisch zijn dan ook de afsluitende aantekeningen, waarin de auteur de lezer aanmoedigt de ‘echte’ personen, gebeurtenissen en verhalen waarmee de roman vrijelijk omspringt te googelen (Verhelst 2005, -3).

Het tweede domein, identiteit, is nauw verbonden met het eerste, aangezien kennis van de wereld onlosmakelijk is verbonden met kennis en perceptie van het zelf. De vraag is hoe de roman de effecten van het internet op de totstandkoming en het behoud van identiteit voorstelt. Personages in hedendaagse romans worden niet zelden gestuurd in hun fictionele levens door online interacties. In Grunbergs *Het bestand* (2015) maakt de lezer bijvoorbeeld kennis met Lilian, een jonge vrouw die van haar omgeving is vervreemd en naast haar online hackervrienden er nauwelijks werkelijke relaties op na houdt. Lilian verwaarloost ook haar eigen lichaam, wat blijkt uit haar dieet dat hoofdzakelijk uit winegums en chips bestaat. Zoals Van Dijk (2017, 284) opmerkt, streeft Lilian naar een volstrekt virtuele wereld ‘waarin de nieuwe mens lichaamloos en geslachtloos is, en waarin elke gewenste identiteit kan worden aangenomen zonder dat de mens nog langer slaaf is van zijn lichaam’. Ryan (1999, 19) toont aan dat online gedrag zoals dat van Lilian afhangt van de constructie van ‘virtual doubles of the human body’. Dat Lilian een grotere verwantschap ervaart met haar virtuele avatar en hackersgemeenschap, herinnert bovendien aan posthumanistische ideeën omtrent het cybersubject, zoals dat in Donna J. Haraways beeld van de *cyborg* opgang heeft gemaakt. Digitale media beschouwt Haraway als een technologische prothese die van het postmoderne subject een cyborg maakt, ofwel ‘a kind of disassembled and reassembled, postmodern collective and personal self’ (Haraway 1991, 163). De identiteit van het digitale subject, zowel op collectief als persoonlijk niveau, kunnen we dan begrijpen als een prothetische constructie die mede is gevormd door verschillende vormen van technologie en materialiteit (Wolfe 2010, xxv). Personages zoals Lilian, maar ook de jonge, activistische vlogger Juda in Polaks *Gebrek is een groot woord* (2018) of de chronisch zieke Clay die in Bervoets’ *Welkom in het Rijk der zieken* (2019) via fora andere patiënten contacteert, belichamen de verstrengelende dynamiek tussen identiteit en het internet. In beide romans worden bovendien respectievelijk WhatsApp-conversaties en blogposts met bijhorende commentaarbalken weergegeven. Die formele ingrepen kunnen beschouwd worden als pogingen om dergelijke

‘nieuwe’ communicatiemiddelen een plaats te geven binnen de verhaalwereld(en) van de romans. Daarnaast blijkt uit die ingrepen hoe de virtuele en ‘echte’ werelden van de personages in elkaar overlopen. Door bijvoorbeeld de vraag te stellen hoe off- en online interacties tussen personages worden voorgesteld, en hoe personages op die manier kennis over zichzelf en hun (sociale) wereld verwerven, kan ik de epistemologische impact van het internet aanschouwelijk maken.

Het onderscheid tussen wereld en identiteit kan ik ten slotte enkel grondig uitwerken als ik me richt op het verbindstuk, namelijk de ‘mind-body nexus’. Zowel in empirische filosofie als in hedendaagse neurocognitieve wetenschappen is het algemeen aangenomen dat het lichaam functioneert als een site voor kennisproductie door middel van de zintuigen en cognitieve verwerking. Enkel door weerstand tegen het cartesische onderscheid tussen lichaam en bewustzijn, en door de nadruk te leggen op kennisverwerving en -productie via de ‘embodied mind’ en het menselijke sensorium zal ik de epistemologische verschuivingen in het internettijdperk in kaart kunnen brengen. Door het onderzoeken van de bovengenoemde domeinen van wereld, identiteit, en het belichaamd bewustzijn, wordt het mogelijk om te demonstreren hoe de roman die epistemologische verschuivingen configureert.

EEN CYBERNARRATOLOGISCHE AANPAK

In de drie centrale casussen zal ik allereerst via een close reading nagaan hoe kennis in het informatietijdperk in verhalende literatuur wordt verbeeld. Het narratologische analysemodel dat ik daarvoor hanteer incorporeert sleutelbegrippen uit mediatheorie, *cyberculture* en *digital studies* en verbindt die met narratologische categorieën (zoals setting, personages, vertelling, focalisatie en bewustzijnsvoorstelling). Op die manier wil ik kunnen aantonen hoe de Vlaamse en Nederlandse roman kennis in het informatietijdperk voorstelt op verschillende tekstuele niveaus, met betrekking tot de twee domeinen van wereld en identiteit, en de wisselwerking tussen lichaam en geest die die twee domeinen overbrugt.

De kernbegrippen die zich situeren op het kruispunt tussen disciplines zoals internettheorie, *cyberculture studies* en literatuurwetenschap en die ik wil aanwenden om de twee epistemologische domeinen te concretiseren zijn virtualiteit, multipliciteit en ten slotte *dis/embodiment*, ofwel de dualiteit van belichaming en ‘ontlichaming’. Enerzijds wil ik demonstreren dat die begrippen verbonden zijn met de epistemologische conceptualisering van wereld en identiteit; anderzijds stellen de begrippen mij ook in staat de brug te slaan naar de narratologische analyse van narratieve constellaties (i.e. de handelingen van personages in specifieke settings). In dat opzicht zal de integratie van de be-

grippen virtualiteit, multipliciteit en *dis/embodiment* de stap van filosofische reflectie naar literaire analyse mogelijk maken.

Een begrip dat fundamenteel is voor de digitale ervaring is ten eerste virtualiteit, dat Marie-Laure Ryan (2001, 12-13) definieert als een computer-gemedieerde, immersieve en interactieve ervaring. De ‘virtuele’ aard van de digitale ervaring is zoals Jørgensen en Udsen (2005, 51) aanwijzen het revolutionaire effect van de schermtechnologie of *graphical user interface* (GUI) die in de jaren ‘70 en ‘80 is verfijnd en vervolgens zijn weg vond naar het grote publiek. Die revolutie in de ontwikkeling van mens-computerinteractie houdt in dat gebruikers voortaan interageren met ‘digitale objecten’ zoals mappen, iconen en vensters. De centrale metafoor van het bureaublad (of de *desktop*) maakt duidelijk dat de ‘virtualiteit’ van de digitale ervaring in de eerste plaats een esthetisch effect is. Een grafische ‘aesthetic of simulation’ (Turkle 1995) presenteert aan de gebruiker een overzichtelijke en immersieve lay-out, waarbij de onderliggende mechanismes van de *hardware* grotendeels uit het zicht blijven. Het elektronische scherm opereert dan als een oppervlak dat de gebruiker naar (schijnbaar) geloven kan opereren en aanpassen. Sinds de intrede van het internet kan diezelfde gebruiker via het computer- of telefoonscherm een ogenschijnlijk oneindige hoeveelheid virtuele vensters op de wereld navigeren. Die vensters benadrukken de visuele strekking van het internet: fotografie, audiovisueel materiaal en door de computer gegenereerde simulaties maken de visuele inhoud van het internet uit, bijvoorbeeld in de vorm van respectievelijk Google Street View, YouTube of Second Life. Een pregnant voorbeeld van virtualiteit in de roman is de digitale collage die de drugsverslaafde dj Rimbaud in Verhelsts *Zwerm* construeert op basis van foto’s, video’s en audio. Met behulp van harddisks met software staat hij zo aan de wieg van een volledige virtuele wereld losgezongen van de ‘echte’ wereld.

Naast virtualiteit laat zich in de digitale collagewereld van Verhelsts Rimbaud ook het tweede kernbegrip van het project kennen, namelijk multipliciteit. De ervaring van het internet kunnen we niet alleen typeren als virtueel, maar ook als schijnbaar oneindig, en daardoor overweldigend. De digitale *information overload* confronteert de surfer bovendien met een meervoudigheid van wereldbeelden en concurrerende feiten. Bridle (2018, 10-11) stelt dan ook dat het internet een ‘coherent consensus reality’ ondermijnt. De term ‘multipliciteit’ is in het licht van communicatienetwerktechnologie en massamedia uitgewerkt door literatuurwetenschapper John Johnston (1998, 12), die met zijn idee van de ‘novel of information multiplicity’ zich richt op de literaire verwerking van ‘a new space of networks and connections in which uncertainties are structural rather than dramatic’. Wat Johnston vaststelt in literatuur uit de laatste decennia van de 20^e eeuw geldt in verhevigde vorm ook voor de internetromans geschreven sinds de eeuwwisseling. De virtuele, meervoudige

collagewereld van Rimbaud neemt in *Zwerm* de vorm aan van een ‘parallel universum’ (Verhelst 2005, 439), dat aanvankelijk nog via glasvezel en schermen zijn weg vindt naar de personages. In de climax van de roman valt het onderscheid tussen virtualiteit en werkelijkheid echter helemaal weg, en wordt alles pixel. Een fundamentele onzekerheid – waarbij alle informatie in Johnstons (1998, 12) woorden van een probabilistische aard is, in tegenstelling tot verifieerbare feiten – is op die manier nadrukkelijk een gemedieerd effect. Een gelijkaardige, gemedieerde onzekerheid wordt ook formeel uitgewerkt in de verhalenstroom van Oosterhoffs *Op de rok van het universum*. Variaties op een handvol bizarre anekdotes en broodjeaapverhalen, die hun oorsprong vaak hebben in virale YouTube-video’s en artikels van Huffington Post, duiken herhaaldelijk op in de collagestructuur van de roman, om uiteindelijk ook in de verhaalwereld door personages gedeeld te worden als sappige verhaaltjes. Zoals blijkt uit de volgende conversatie gaan die verhalen gepaard met een fundamentele onzekerheid over de oorsprong en verspreiding van de informatie:

‘Ik wist het al, ik heb het gelezen op het internet.’

‘Op internet? Hoe komt het daar?’

‘Internet, ja, internet! Ja, hoe komt iets op internet?’ (Oosterhoff 2015, 30)

De derde pijler van mijn methodologie is ten slotte het concept *dis/embodiment*. Zowel belichaming als ontlichaming zijn relevant voor het onderzoek, aangezien het internet en digitale technologie de relatie tussen het ‘echte’ lichaam en de online, ‘virtuele’ evenknie problematiseert. In *How We Became Posthuman* (1999, 209) beargumenteert Hayles dat het huidige culturele moment gemarkeerd wordt door een wijdverbreide overtuiging dat informatie ‘echter’ is dan materie of energie. Hayles vestigt de aandacht op de radicale epistemologische implicaties van abstracte, cybernetische theorieën, die op hun beurt de weg hebben bereid voor utopische denkbeelden waarin informatie loskomt van de materiële beperkingen van de natuurlijke wereld. Met andere woorden, cybernetica koestert het utopische idee dat informatie is losgezongen van het lichaam. In Oosterhoffs *Op de rok van het universum* brengt de aanblik van een vroege, kamer vullende computer in de zeventiger jaren een professor tot de volgende voorspelling:

Nog is het nodig ons fysiek te verplaatsen als we reizen, maar dat houdt binnenkort op. Roep informatie aan en je bent daar waar je zijn wilt. In twee, drie generaties valt alle begrip voor fysieke omgeving weg, ons lichaam wordt overbodig, zoals het paard dat is geworden. (Oosterhoff 2015, 131)

Een dergelijke teleologie die inzet op abstractie en ontlichaming vindt zijn tegenwicht in de roman, aangezien (tekstuele) verhalende literatuur ‘a more embodied form of discourse’ toestaat (Hayles 1999, 22). Volgens de narratoloog

Marco Caracciolo (2011, 118) doen narratieve teksten bovendien een beroep op de lezer om een virtueel lichaam te construeren om de fictionele wereld te betreden, als voorwaarde voor het proces waarbij de lezer die wereld co-construeert. Focalisatie is bijvoorbeeld een manier waarop een fictioneel lichaam de lezer toegang verschaft tot de fictionele wereld (Caracciolo 2011, 122). Door aandacht te besteden aan zowel de retoriek van ‘virtuele’ of ontlichaamde informatie als aan diverse tekstuele strategieën van fictionele *embodiment* of belichaming (zoals focalisatie) in de romans uit het corpus, zal ik kunnen toelichten hoe de romans de verwerving en verwerking van kennis in interactie met het internet voorstellen.

Uit verder onderzoek zal ten slotte blijken hoe virtualiteit, multipliciteit en *dis/embodiment* precies een rol spelen binnen de sublieme verbeelding van de digitale ervaring. In deze bijdrage heb ik alvast de invulling van die begrippen beargumenteerd en tegelijk de mogelijke denkpistes van het project uitgetekend. Op die manier zal ik niet alleen een bijdrage kunnen leveren aan ons begrip van de Nederlandse en Vlaamse roman en hoe die formeel en thematisch de (al dan niet) heerlijk nieuwe wereld van het internet reflecteert. Het onderzoek laat namelijk ook een nieuw perspectief toe op de hedendaagse roman en de narratieve configuraties die de roman inzet om een epistemologische verschuiving literair te verwerken. Dat daarbij angst en fascinatie, begrip en onbegrijpbaarheid, immersie en virtualiteit de wijde en aard van die esthetische verwerking uitmaken, maakt dat het concept van het sublieme de centrale focus verdient.

BIBLIOGRAFIE

- Aarseth, Espen J. (1997). *Cybertext: Perspectives on Ergodic Literature*. Baltimore (Md.): Johns Hopkins University Press.
- Bakardjieva, Maria (2005). *Internet Society: The Internet in Everyday Life*. London: Sage.
- Bell, David (2007). *Cyberculture Theorists: Manuel Castells and Donna Haraway*. London: Routledge.
- Bervoets, Hanna (2019). *Welkom in het Rijk der zieken*. Amsterdam: Pluim.
- Bolter, J. David & R. Grusin (1999). *Remediation: Understanding New Media*. Cambridge: MIT Press.
- Bridle, James (2018). *New Dark Age: Technology and the End of the Future*. London: Verso.
- Caracciolo, Marco (2011). ‘The Reader’s Virtual Body: Narrative Space and Its Reconstruction’ in *Storyworlds: A Journal of Narrative Studies* 3, 117-138.
- Carr, Nicholas (2010). *The Shallows: What The Internet Is Doing To Our Brains*. New York: W.W. Norton & Company.

- Castells, Manuel (2012). *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age*. Cambridge: Polity Press.
- Castells, Manuel (2010). *The Information Age: Economy, Society and Culture. Volume 1: The Rise of the Network Society [Second Edition]*. Oxford: Blackwell. (Origineel werk gepubliceerd in 1996)
- Castells, Manuel (1998). *The Information Age: Economy, Society and Culture. Volume 3: End of Millennium*. Oxford: Blackwell.
- Castells, Manuel (1997). *The Information Age: Economy, Society and Culture. Volume 2: The Power of Identity*. Oxford: Blackwell.
- Chun, Wendy Hui Kyong (2016). 'Introduction' in *New Media, Old Media: A History and Theory Reader* (ed. Weny Hui Kyong Chun, Anna Watkins Fisher & Thomas Keenan). New York: Routledge.
- Durlacher, Jessica (2004). *Emoticon*. Amsterdam: Bezige Bij.
- Van Dijk, Yra (2017). *Afgrond zonder vangnet: Liefde en geweld in de romans van Arnon Grunberg*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar.
- Februari, Maxim (2019). *De onbetrouwbare verteller*. Amsterdam: Prometheus.
- Februari, Maxim (2017). *Klont*. Amsterdam: Prometheus.
- Gervais, Bertrand (2013). 'Is There a Text on This Screen? Reading in an Era of Hypertextuality' in *A Companion to Digital Literary Studies* (ed. R. Siemens & S. Schreibman). Chichester: Wiley-Blackwell.
- Goldsmith, Kenneth (2016). *Wasting Time on the Internet*. New York: Harper Perennial.
- Van der Graaff, Maarten (2017). *Wormen en engelen*. Amsterdam: Atlas Contact.
- Grunberg, Arnon (2015). *Het bestand*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar.
- Haraway, Donna J. (1991). *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. New York: Routledge.
- Hayles, N. Katherine (2012). *How We Think: Digital Media and Contemporary Technogenesis*. Chicago (Ill.): University of Chicago Press.
- Hayles, N. Katherine (2005). *My Mother Was a Computer: Digital Subjects and Literary Texts*. Chicago (Ill.): University of Chicago Press.
- Hayles, N. Katherine (1999). *How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics, Literature, and Informatics*. Chicago (Ill.): University of Chicago Press.
- 't Hooft, Niels (2013). *De verdwijners*. Amsterdam: Atlas Contact.
- Hulst, Auke (2016). *Slaap zacht, Johnny Idaho*. Amsterdam: Ambo|Anthos.
- Jackson, Maggie (2008). *Distracted: The Erosion of Attention and the Coming Dark Age*. Amherst: Prometheus.
- Johnston, John (1998). *Information Multiplicity*. Baltimore (Md.): Johns Hopkins University Press.
- Jørgenson, Anker Helms & Lars Erik Udsen (2005). 'From Calculation to Culture: A Brief History of the Computer as Interface' in *Interface://Culture: The World Wide Web as Political Resource and Aesthetic Form* (ed. Klaus Bruhn Jensen). Frederiksberg: Samfundslitteratur.

- Kirschenbaum, Matthew G. (2008). *Mechanisms: New Media and the Forensic Imagination*. Cambridge (Mass.): MIT Press.
- Lamarque, Peter (2009). *The Philosophy of Literature*. Malden (Mass.): Blackwell Publishing.
- Landow, George P. (1997). *Hypertext 2.0*. Baltimore (Md.): John Hopkins University Press.
- Levy, David M. (2006). 'More, Faster, Better: Governance in an Age of Overload, Busyness, and Speed' in *First Monday: Special Issue #7: Command Lines: The Emergence of Governance in Global Cyberspace*.
- Loontjens, Jannah (2018). *Wie weet*. Amsterdam: Ambo/Anthos.
- Lyotard, Jean-François (1997). *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge* (G. Bennington, Trans.). Manchester: Manchester University Press. (Origineel werk gepubliceerd in 1984)
- Manovich, Lev (2001). *The Language of New Media*. Cambridge (Mass.): MIT Press.
- Murray, Janet H. (1997). *Hamlet on the Holodeck: The Future of Narrative in Cyberspace*. New York: Free Press.
- Nolens, David (2016). *De waan van Cotard*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Oosterhoff, Tonius (2015). *Op de rok van het universum*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Pfeijffer, Ilja Leonard (2007). *Second Life: verhalen en reportages uit een tweede leven*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Polak, Nina (2018). *Gebrek is een groot woord*. Amsterdam: Prometheus.
- Van Rooij, Jeroen (2012). *Het licht*. Antwerpen: De Bezige Bij.
- Ryan, Marie-Laure (2001). *Narrative as Virtual Reality*. London: The John Hopkins University Press.
- Ryan, Marie-Laure (ed.) (1999). *Cyberspace Textuality: Computer Technology and Literary Theory*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Silver, David & Adrienne Massanari (Ed.). (2006). *Critical Cyberculture Studies*. New York: New York University Press.
- Silver, David (2000). 'Looking Backwards, Looking Forwards: Cyberculture Studies 1999-2000' in *Web.Studies* (ed. D. Gauntlett). London: Arnold.
- Sterne, Jonathan (1999). 'Thinking the Internet: Cultural Studies versus the Millennium' in *Doing Internet Research: Critical Issues and Methods for Examining the Net* (ed. Steve Jones). London: Sage Publications, Inc.
- Tabbi, Joseph (1995). *Postmodern Sublime: Technology and American Writing from Mailer to Cyberpunk*. Ithaca (N.Y.): Cornell University Press.
- Turkle, Sherry (2016). *Reclaiming Conversation: The Power of Talk in a Digital Age*. New York: Penguin.
- Turkle, Sherry (1999). 'Cyberspace and Identity' in *Contemporary Sociology* 28, 6, 643-648.
- Turkle, Sherry (1995). *Life on the Screen: Identity in the Age of the Internet*. London: Weidenfeld.

- Van Veelen, Arjen (2017). *Aantekeningen over het verplaatsen van obeliskken*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Van de Ven, Inge (2019). *Big Books in Times of Big Data*. Leiden: Leiden University Press.
- Verhelst, Peter (2005). *Zwerm: geschiedenis van de wereld*. Amsterdam: Prometheus.
- Vervaeck, Bart (2009). 'Werken aan de toekomst: De historische roman van onze tijd' in *Nederlandse letterkunde* 14, 20-44.
- Weijts, Christiaan (2012). *Euforie*. Utrecht: De Arbeiderspers.
- Weiskel, Thomas (1976). *The Romantic Sublime: Studies in the Structure and Psychology of Transcendence*. Baltimore (Md.): Johns Hopkins University Press.
- Wolf, Maryanne (2016). *Tales of Literacy for the 21st Century*. Oxford: Oxford University Press.
- Wolfe, Cary (2010). *What Is Posthumanism?*. Minneapolis (Minn.): University of Minnesota Press.

Over de auteurs

Toon BONGERS (°1990) studeerde historische archeologie aan de KU Leuven. Hij is sinds drie jaar als doctoraatsstudent verbonden aan de vakgroep Geschiedenis van de UGent, waar hij de rol van waterwegen als transportroute bestudeert. Zijn onderzoek spitst zich toe op het huidige België, Nederland, en Frankrijk in de Romeinse periode. Daarnaast focust hij zich vooral op ruimtelijke netwerkanalyses.

Timothy COLLEMAN (°1976) is hoofddocent Nederlandse Taalkunde bij de Universiteit Gent en lid van de onderzoeksgroep GLIMS (“Ghent research team on Linguistic Meaning & Structure”). Zijn onderzoek speelt zich af op het snijvlak van constructiegrammatica, historische taalkunde en variationele sociolinguïstiek. Zijn belangrijkste interessegebied is variatie en verandering in de syntactische en/of semantische eigenschappen van argumentstructuurconstructies (of andere schematische constructies) in het Nederlands en verwante talen (waaronder Engels en Afrikaans).

Johan DE CALUWE (°1960) is hoogleraar Nederlandse taalkunde bij de Universiteit Gent. Zijn wetenschappelijke interesse gaat uit naar de (historische) sociolinguïstiek van het Nederlands (tussentaal vs. standaardtaal), de evolutionaire linguïstiek, taalbeleid, pluricentrisme, en de positie van het Nederlands tussen de andere talen in Nederland, Vlaanderen en Suriname. Hij is verantwoordelijke voor het Vlaamse luik van het longitudinale onderzoeksproject naar de *Staat van het Nederlands*, in opdracht van de Nederlandse Taalunie, en publiceerde in 2017 met collega’s uit Nederland en Vlaanderen de *Atlas van de Nederlandse taal*.

Tine DE KONINCK (°1985) is master in de taal-en letterkunde (Nederlands-Duits). Ze is als onderzoekster verbonden aan het Instituut voor de Studie van de Letterkunde in de Nederlanden (ISLN) van de Universiteit Antwerpen. Met een Bijzondere Doctoraatsbeurs van het FWO legt ze momenteel de laatste hand aan haar proefschrift over de *cultural transfer* van Franse *air-de-cour*-melodieën in de liedcultuur van de Zuidelijke Nederlanden in de zeventiende eeuw.

Gauthier DELABY (°1997) studeerde in 2019 af als Master in de Taal- en Letterkunde: Nederlands aan de Universiteit Gent en volgt momenteel de master-na-master Advanced Studies in Linguistics: Cognitive and Functional Linguistics aan de KU Leuven. Zijn onderzoek richt zich op syntactische variatie

in het Nederlands en sluit theoretisch aan bij het framework van de constructiegrammatica.

Niels DE RIDDER (°1997) volgde van 2015-2018 de Bachelor of Arts in de Taal- en Letterkunde Grieks-Latijn aan de KU Leuven. In 2018-2019 volgde hierop een Master of Arts in de Taal- en Letterkunde, die hij afrondde met grote onderscheiding. In oktober 2019 begon hij aan een doctoraat met als thema ‘de rol van de Bijbel bij het gedwongen bekeren van joden onder de Macedonische dynastie in Byzantium’. De onderzoeksinteresse van de auteur spits zich toe op het Byzantijnse Jodendom, het Judeo-Grieks en de receptie van de Bijbel in Byzantium.

Chris DE WULF (°1978) studeerde Taal en- en Letterkunde: Germaanse Talen (Nederlands/Engels) aan de UGent en is momenteel vakcoördinator en docent voor Nederlandse filologie bij de Universität Zürich. Tot zijn onderzoeksinteresses horen onder meer dialectologie, historische taalkunde, grafematiek en corpusonderzoek.

Arne DHONDT (°1993) is Master in de Taal- en Letterkunde: Nederlands-Engels. Sinds oktober 2016 is hij aangesteld als assistent Nederlandse Taalkunde bij de Universiteit Gent, waar hij werkt aan een doctoraatsproefschrift met als titel *Naar een pluricentrische referentiegrammatica voor het Nederlands. Een conceptueel-methodologische reflectie bij de codificatie van de grammaticale normen van Belgisch-Nederlands en Nederlands-Nederlands*. Het doel van het project is om na te gaan hoe nationale variatie systematisch beschreven kan worden in een pluricentrische referentiegrammatica van de Nederlandse standaardtaal. Het project kadert binnen de herziening van de *Algemene Nederlandse Spraakkunst*.

Hanne SURKYN (°1995) is doctoraatsstudente aan de faculteit Letteren en Wijsbegeerte aan de Universiteit Antwerpen. In 2016 behaalde ze haar bachelordiploma Taal- en Letterkunde aan de KU Leuven voor de talencombinatie Frans-Nederlands. Een jaar later behaalde ze haar masterdiploma Taalkunde aan diezelfde universiteit, waarna ze er eveneens de Specifieke Lerarenopleiding Talen (Frans-Nederlands) volgde. Momenteel werkt Hanne aan een project over dt-fouten in online taalgebruik van jongeren. Als lid van de onderzoeksgroep CLiPS combineert ze een psycholinguïstisch en sociolinguïstisch perspectief door de productie van werkwoordsfouten te linken aan sociale variabelen zoals gender, leeftijd en opleiding. Ze is tevens lid van de Departementsraad Taalkunde.

Dominiek SANDRA (°1960) is gewoon hoogleraar in de Algemene Taalkunde en Psycholinguïstiek aan de Universiteit Antwerpen. Hij maakt er deel uit van de onderzoeksgroep CLiPS. Zijn onderzoeksdomein is de psycholinguïstiek. Hij bestudeert in het bijzonder de structuur van het mentale lexicon en de toegang tot lexicale representaties. Zijn voornaamste onderzoekstopics zijn: de visuele herkenning van morfologisch complexe woorden, het meertalige lexicon, dyslexie en de oorzaken van hardnekkige spelfouten (dt-fouten). Zie ook: <https://www.uantwerpen.be/nl/personeel/dominiek-sandra/onderzoek/>.

Hij is lid van de redactie van verschillende internationale tijdschriften en van de Spellingcommissie van de Nederlandse Taalunie.

Reinhild VANDEKERCKHOVE (°1969) is hoofddocent voor Nederlandse taalkunde en sociolinguïstiek aan de Universiteit Antwerpen. Daar behoort ze tot de onderzoeksgroep CLiPS. Haar onderzoeksinteresses betreffen sociale en geografische variatiepatronen in het online taalgebruik van jongeren en de dynamiek van het jonge Nederlands in Vlaanderen. Zie ook: <https://www.uantwerpen.be/nl/personeel/reinhild-vandekerckhove/onderzoek/>.

Ze is lid van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal en Letteren (Gent), van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie (Brussel) en van de Raad van Advies van het Instituut voor de Nederlandse Taal (Leiden).

Ruben VANDEN BERGHE (°1996) is als doctoraatsstudent verbonden aan het FWO en de UGent, waar hij onderzoek verricht naar de manier waarop de hedendaagse Vlaamse en Nederlandse roman de impact van het internet op kennis verbeeldt. Eerder was hij als onderzoeker en archiefmedewerker betrokken bij het onderzoeksproject Het literaire hoorspel in de Lage Landen (1960-2000): vorm, functie en innovatie aan de UGent. Daarvoor heeft hij de masters Literatuurwetenschappen aan de KU Leuven en Vergelijkende Moderne Letterkunde aan de UGent gevolgd, waarbij hij bovendien stage heeft gelopen in het Vlaamse literaire archief het Letterenhuis in Antwerpen.

Werkzaamheden 2019

De KZM hield in 2019 enkel een herfstvergadering op 9 november in de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal en Letteren (KANTL) en een extra vergadering aan de UGent op 6 januari 2020 waarop de toekomst van de vereniging werd besproken.

VERSLAG VAN DE ALGEMENE VERGADERING OP 9 NOVEMBER

Voorzitter Steven Vanden Broecke spreekt een kort welkomstwoord uit en geeft het woord aan de spreker voor de plenaire lezing: Chris De Wulf (Universiteit Zürich) spreekt over *Regionale variatie in Middelnederlandse spellingsystemen*. De voorzitter bedankt de spreker; de algemene vergadering is afgelopen om 10.45.

OVERZICHT VAN DE GROEPSVERGADERINGEN EN LEZINGEN

1. Taalkunde

Voorzitter: prof. dr. Freek Van de Velde

Hanne Surkyn (UAntwerpen): “De interactie tussen gender en het effect van vormfrequentie bij dt-fouten in de informele online communicatie van jongeren”

Arne Dhondt (UGent): “De ANS als pluricentrische referentiegrammatica: het gebruik van relatieve frequentie voor de beschrijving van grammaticale verschillen tussen Belgisch Nederlands en Nederlands Nederlands”

Anouk Buyle (KU Leuven): “Oh, give him the sack, if you please: de sociale betekenis van de imperatief in vroegtwintigste-eeuws Engels”

2. Literatuur

Voorzitter: prof. dr. Jürgen Pieters

Ruben Vanden Berghe (UGent): “Netwijdte: het digitale sublieme in Tonuus Oosterhoffs ‘Op de rok van het universum’”

Tine De Koninck (UAntwerpen): “Frivoliteit in de Kerk. De culturele transfer van Franse air-de-courmelodieën in zeventiende-eeuwse Zuid-Nederlandse geestelijke liedboeken”

Phyllis Boumans (KU Leuven): “Het Ierse korte verhaal en The Bell (1940-1954)”

3. Klassieke Studies

Voorzitter: dr. Yanick Maes

Toon Bongers (UGent): “Connectiviteit en de economische rol van waterwegen in het Scheldegebied in de Romeinse periode (50 v.Chr. – 400 n. Chr.)”

Thibaut Lejeune (KU Leuven): “Libanius’ Apologie van Socrates, een pleidooi voor het Grieks”

Niels De Ridder (KU Leuven): “Het Judeo-Grieks en de namen/epitheta voor God in Vat. Ebr. 423”

VERSLAG VAN DE BESTUURSVERGADERING IN GENT

Op 6 januari 2020 kwam er een vergadering samen van de bestuursleden van de KZM, aangevuld met een aantal kandidaat-bestuursleden. Er werd beslist de werkzaamheden van de organisatie, die in 2020 150 jaar oud zal zijn, voort te zetten.

De lijst met kandidaat-bestuursleden voor 2020 ziet eruit als volgt:

- Algemeen Voorzitter: prof. dr. Jürgen Pieters (UGent)
- Algemeen Secretaris: em. prof. dr. Jacques Van Keymeulen (UGent)
- Penningmeester: lic. Guido Vander Sande (KU Leuven)
- Redactiesecretaris: dr. Melissa Farasyn (UGent)
- Webbeheerder: dr. Karlien Franco (KU Leuven)
- Administratief secretaris: lic. Valérie Bouckaert (UGent)
- Voorzitter Taalkunde: Isabeau De Smet, MA (KU Leuven)
- Secretaris Taalkunde: dr. Dirk Pijpops (KU Leuven)
- Voorzitter Letterkunde: prof. dr. Youri De Splenter (UGent)
- Secretaris Letterkunde: Hannah Van Hove (VUB)
- Voorzitter Geschiedenis: em. prof. dr. Gustaaf Janssens (KU Leuven)
- Secretaris Geschiedenis: dr. Michael Auwers (UAntwerpen)
- Voorzitter Klassieke Studies: dr. Yanick Maes (UGent)
- Secretaris Klassieke Studies: prof. dr. Gert Partoens (KU Leuven)

Bestuur 2019

Algemeen voorzitter:	Prof. dr. Steven Vanden Broecke
Afdelingsvoorzitters:	Prof. dr. Freek Van de Velde Prof. dr. Jürgen Pieters Dr. Yanick Maes Prof. dr. Nelleke Teugels
Algemeen secretaris:	Dr. Karlien Franco
Redactiesecretaris:	Dr. Melissa Farasyn
Penningmeester:	Prof. dr. Dorien Van de Mierop

